

Joxe Mari Otermin

Fernando Amezketarra

1764-2014

Joxe Mari Otermin

Fernando Amezketarra

1764-2014

Auspoa Liburutegia

330

OTERMIN, J.M. (1948-)

Fernando Amezketarra : 1764-2014 / Joxe Mari Otermin ; [aurkezpena, Pello Esnal].
- [S.l.] : Auspoa : Donostia/San Sebastián : Gipuzkoako Foru Aldundia, Kultura,
Gazteria eta Kirol Departamentua, 2014.

263 or. : ir., argk. ; 20 cm. - (Auspoa Liburutegia ; 330)

Testuak euskaraz eta gaztelaniaz. - Aurkibidea

LG SS 1192-2014. - ISBN 978-84-7907-720-4

1. Fernando Amezketarra (1764-1823). 2. Amezketa - Historia. I. Esnal, Pello (1950-).
II. Gipuzkoa. Departamento de Cultura, Juventud y Deporte. III. Izenburua. IV. Saila.

929 Fernando Amezketarra

94(460.154 Amezketa)

Argazkiak: azkenekoa izan ezik: Joxe Mari Otermin;

azkenekoa (260. or.): Eduardo Arraiet

Marrazkiak (40 eta 201. or.): Julen Zabaleta

Azaleko ilustrazioa: Maite Gurrutxaga

Egilea: Joxe Mari Otermin

Edizio-lanak: Pello Esnal

© Edizio honena: AUSPOA Argitaletxea

Gipuzkoako Foru Aldundia

400 aleko tirada

ISBN: 978-84-7907-720-4

Legezko Gordailua: SS-1192-2014

Maketazioa: Imanol Tapia

Inprimaketa: Michelena, 20115 Astigarraga, Gipuzkoa.

Joxe Mari Otermin

Fernando Amezketarra

1764-2014

Gipuzkoako Foru Aldundia
Kultura, Gazteria eta Kirol Departamentua
Departamento de Cultura, Juventud y Deporte

Donostia/San Sebastián, 2014

Aurkibidea

Aurkezpena	9
Hitzaurrea	25
OIHARTZUNAK	
01. Fernandoren izena nola zabaldu zen	35
02. Don Patrizio Orkaiztegiren arrastoan	43
03. Txarteletako bertsoen lehen aipamena	51
04. Pello Mari Otañok egindako lehen aipamena bertsoan.....	61
FERNANDO AMEZKETARRA (1764 - 1823)	
1. Fernandoren bataioa.....	67
2. Fernandoren haurtzaroa	75
3. Fernandoren ogibideak	83
4. Bertsolaritza Amezketan eta Fernandoren urterik onenak..	105
5. Fernandoren familia.....	111
6. Fernandoren izen ona zipriztindu zuen pasadizo parea ..	115
7. Fernandoren azken urteak: liberalen artean?	123
8. Fernando bizi izandako etxebizitzak	133
9. Nolakoa ote zen Fernando?	141
10. Fernandoren heriotza, 1823an	145
11. Juan Ignazio Urretabizkaia, Amezketako erretore bertsolaria	153
12. Juan Ignazio Zabala, "Amezketako bertsolaria"	183
FERNANDO ZAHARBERRITZEN	
13. Fernando izan ez balitz, Pastor Izuela	211
14. Hizketako bertsoak	219
15. Fernandorena ote da bertso sorta hau?.....	231
16. Fernandoren garaiko bertso amezketarrak	237
17. Fernando eta Lazkao Txiki, Eusko Legebiltzarrean	245
18. Fernandori azken elkarrizketa.....	251
19. Kronologia	257
Aipuak.....	261

Aurkezpena

Duela 250 urte jaiotzen zen, Amezketan, Fernando Bengoetxea Altuna: Fernando Amezketarra. Hori dela-eta, ospakizun bereziak antolatzen dituzte bere herrian, urtearen lehen egunetik azken hondarrera. Eta horietan parte hartu nahi du Auspoak ere.

Duela 50 urte, Fernando jaiotzen zeneko bigarren mendurrenean, Amezketan izan zen Antonio Zavala, haren omenaldiaren egun handian: irailaren 6an. Igande hartan, Fernandori buruz mintzatu zen arratsaldeko bostetan, Antonio Arrue eta Fernando Artola "Bordari"rekin batera. Handik bi urtera, 1966an, *Fernando Amezketarra bertsolaria* liburu mugarririk eskaini zigun Auspoa bilduma honetako 54. zenbakian, ohi zuen bezain maisuki: batetik, aurrekoek egindako lanak ezin egokiago baliatuz eta, bestetik, ondorengo lanei oinarri sendoak ipiniz.

Geroztik, mantso-mantso, tantaka-tantaka, berri gehiago azaldu da han eta hemen Fernandori buruz. Baina 2010 urtea arte ez da argitaratu hurrengo lan mugarririk, Zavalak zutitutako zuhaitzaren luzapen eta edergarri: Joxe Mari Oterminen *Fernando eta bere garaiko Amezketak*.

Auspoa taldekook ez dugu zalantza handirik izan, liburu berria bideratzeko orduan. Fernando bertsolariari bigarren ale bat ere zor genion bilduma honetan. Baita Antonio Zavalari ere. Tolosar argiak ez zigun hezur-huts utzi Fernandoren figura liluragarria. Orain, hark egindaren harira, liburu berri hau eskaintzen dugu Joxe Mari Oterminen eskutik.

Aurrekariak

“Ez dago iturria agortuko duan sullik”.

Horrela zioen Antonio Zavalak 1966an, *Pernando Amezketarra bertsolaria* liburuaren hitzaurrean, Fernandori buruzko bertsoak eta gertaerak hizpide. Bazekien zertaz ari zen.

Zavalak berak iturri hori agortutzat zeukan, bertsoak biltzen hasi zenean. Uste zuen, izan ere, Gregorio Muxikak jaso beharreko guztiak jasoak izango zituela berrogei urte lehenago, *Pernando Amezketarra. Bere ateraldi ta gertaerak* liburu ezagunean. Baina Antoniori material berria iristen omen zitzaion eskuetara. Eta hala erabaki zuen Fernandori liburu bat eskaintzea: aipatu berri dugun *Pernando Amezketarra bertsolaria*.

Baina Zavalak, liburua amaitu zuenean, bazekien noraino iritsi zen; konturatua zegoen gaia ez zegoela agortuta. Eta pentsatzen zuen norbaitek noizbait helduko ziola berriro gaiari. Horrexegatik saiatu zen ahalik eta agerien uzten bai nondik nora ibili zen bera, bai nondik nora jo beharko zuen hurrengoak.

Hurrengo hori etortzeko, ordea, beste berrogei urte luze joango ziren. Beste amezketar batek, Joxe Mari Oterminnek, heldu zion Zavalaren erronka isilari, eta *Fernando eta bere garaiko Amezketa* mardula bezain mamitsua ondu.

Hain zuzen, Gregorio Muxika, Antonio Zavala eta Joxe Mari Oterminen hiru lan mugarrri horiek ditu honako honak aurrekari. Azter ditzagun, gainera bada ere.

Gregorio Muxika (1925)

Gregorio Muxikak batik bat bi lan egin zituen bere liburuan. Batetik, lan nagusia: Fernandoren ateraldiak eta gertaerak bildu, zenbait bertso barne. Bestetik, hitzaurrean, Fernandori buruzko zenbait datu eman, haren bizitzaren data garrantzitsuak eskainiz.

Oso da esanguratsua Muxikaren hitzaurrearen hasiera. Hauxe dio:

Ona emen Fernando amezketarraren esaera ta gertaeren liburutxoa. Bere ateraldi irritsu ta jakiñenak, berari ezartzen dizkioten gertaera atsegin eta politenak, emen-txe daude ipiñita, irakurle.

Pernando'ri ezartzen dizkioten gertaerak... Pernando'ri ezer gertatu al zezakion bada? Bizi izan zan gizona izan al zan bada Pernando?, esango du norbaitek noski. Ta ez da arritzeko izango. Pernando gizon izan ez zala uste duan bat edo beste izan liteke: norenak diran ez dakigun ipui ta izkirimiriak berari ezarri al izateko asmatu zuten izena besterik ez dala Pernando ori, uste lezake norbaitek.

Ez ordea. Gu bezelaxe jaio ta bizi izan zan Fernando.

Eta, hain zuzen, gizon handi haren bizitzaren zertzeladak eskaini zituen ondoren, hitzaurrean. Baina, horretara mugatu gabe, azaldu ere azaldu zuen nola ekin zion liburua egiteari eta nola egin zuen; besteak beste, Toribio Alzagaren eta Patxi Erauskinen lankidetzeta baliatuz.

Baina, hitzaurrearen eta ateraldi-gertaeren atalen artean, bada Muxikaren liburuan beste atal bat: Karmelo Etxegarai historialari ospetsuaren hitzaldia, Fernando jaio zeneko bigarren mendeurreneko jaietan haren omenetan irakur zezaten idatzia.

Hitzaldi horretakoak dira Fernandoren gertaerei buruzko honako pasarte hauek. Lehenengoa:

Eta bera gogoangarria dalako, gogoangarriak dira, era berean, bere bizitokitizat iduki zituen etxeak, bera ibilli zan zelai eta ibai-aldeak. Toki oetara goazenean, baderizkiogu, andik eta emendik Pernando'ren itzala sortuko zaigula, an gertatu zana guri esatera, gogoan iduki ditza-gun, gero gure ondorengoai guk ere edestu edo kontatze-

ko. Baserrietako sukalde txokoan, amaika bider entzun dira Pernado'ren gertaera oek.

Eta, ondoren, historialari bati dagokion aitortza, mingarria izanik ere:

Gertaera oek danak, ¿Pernando'ri berari gertatuak ote dira? Nik ez det uste; bene-benetan esaten dizutet, egia, beste gauza guztien gañetik maite dedalako.

Baina, horretara mugatu gabe, hori nola eta zergatik gertatu den ere esaten digu, berriro galdera bat abiapuntu:

Baña, oiek danak Pernando'ri gertatuak ez izan arren, ¿Pernando'ren izena len baño illuntxuagoa gelditzen ote da? Nik ez derizkiot beintzat. Aspaldiko gizaldietatik onera, erri batzuetan eta besteetan nork daki non sortua, eta zer bidetatik alde batetik besteetara eramanta, ipui batzuek entzuten dira gizonik geienak oso txalogarritzat artu dituztenak. Ipui oietan norbaiten buru-azkartasuna agertzen da. Norenak diran eta nork asmatuak diran ez jakiñagatik, erri bakoitzak laster arkitzen du noren ize-nean ipiñi. Alde batzuetan bat da; beste batzuetan, beste bat, gure artean Pernando, orrelako ipui, aitarik eta amarik ez dutenen egillea.

Eta, gauzak gehiago zehaztuz, Fernandori egotzitako gertaera baten iturria ere aipatzen du Karmelo Etxegaraik. Askotan entzundako gertaera da: zer egin zuen Fernandok gau batean, berandu etxeratuta, emazteak atea ireki ez zionean. Kontaketa horren iturria *Disciplina Clericalis* liburuan aurkitu zuen Etxegaraik. Pedro Alfonsok idatzia da liburua, XII. mendearen hasieran, eta ospe handia izan zuen Erdi Aroan.

Etxegaraik, hala ere, argi uzten du, nahiz eta gertaera guztiak Fernandorenak ez diren, honi egotzitako bertsoak ezin daitezkeela beste inorenak izan.

Gregorio Muxikak, berriz, bildutako guztia –ateraldi, gertaera eta bertso– eta bereizi gabe eman zuen argitara, denera hirurogeita lau pasarte osatuz, bata bestearen atzetik.

Gaur eguneraino iritsi zaizkigu ateraldi, gertaera eta bertso horiek, XX. mendea osoa zeharkatuz, belaunaldiz belaunaldi. Lehenik, Gregorio Muxikaren liburuxkan. Zenbat etxetan ez ote du bere txokoa izan? Gero, Joxean Ormazabalek eskutik; honek 1981ean *Pernando amezketarra* liburua plazaratu zuenetik. Izan ere, oso neurri handi batean, Muxikaren lanaren egokitzapena izan zen harena. Ondoren etorri ziren, ezinbestez Muxikaren liburuan oinarri zutela neurri batean edo bestean, “Fernando Amezketarra” marrazki bizidunak (1994), Koldo Izagirre gidogile, ETBn eman zirenak; Koldo Izagirrearen beraren *Fernandoren heriotza amezketarra* eleberria (1999) eta Antton Kazabonen *Pernando Amezketarra* liburuxka (2000).

Antonio Zavala (1966)

Antonio Zavalari ere, bertsoak biltzen hasi zenean, Fernandoren kontuak iristen zitzaizkion eskuetara. Halaxe idatzi zuen berak:

Bertso-biltzeari ekin niolarik, Pernandoren bertso ta gertaerak ere etortzen zitzaizkidan eskuetara. Asieran ez nien kaso aundirik egiten, guztiak Muxika'renean zirala-koan. Bañan oker pentsatzen nuala, laister asko oartu nintzan. Arrezkerotzik, aiek ere ondo jaso ta gorde oi nitan, eta asmo berri onen frutu, onako liburu au dezu, irakurle.

Liburua egin ahal izateko, xehe-xehe eta zehatz-mehatz irakurri zuen Gregorio Muxikaren liburua, Karmelo Etxegaraireren hitzaldi-idatzia barne. Xehetasun eta zehaztasun horien erakusgarri dira, esaterako, Zavalaren honako hitz hauek:

Karmelo Etxegarai jaunak [...] onela zion: “Gertaera oietatik bat baño badira, Fernando jaió baño askoz lenago egindako liburu edo idaztietan neronek irakurriak. Idatzi oietatik, batzuek Italian egiñak dira; besteak, Frantzian; besteak, Españian”.

Baña, zoritxarrez, oietako bat besterik ez digu salatzen; ta bera Fernando gau beranduan etxeratu, ta andreak atera iriki nai etziolako, arria erre kara bota, bere burua bota bear zuala esanaz, eta, ala, andrea atera-azi ta bera sartu zanekoa. Gertaera orrek, 900 bat urte du; Pedro Alfonso'k idatzia da, “Disciplina Clericalis” deritzaion liburuan, 14'gn. atalean. Ontan ipuia aldrebes dago: ez du gizonak andrea engañatzen, andreak gizona baizik. Bañan ipui ori etzaio beti Fernandori erantsi. 1885 urtean, Izuela'ko artzaia esaten zitzaion bertsolariari erantsita arkitzen da “Euskal-Erria” errebistan.

Adibide bat besterik ez da. Izan ere, Fernandori egotzi-tako beste bi gertaeraren jatorria ere salatzen du Zavalak. Bata –Fernandok astoa esponjaz kargatu zuenekoa, honek aurreko batean bere burua erre kara boteaz gatz-karga urtu ziolako– Esoporen fabuletan aurkitu zuen; bestea –Fernandok ibai az bestaldera pasatzeko bizkar gainean hartutako gizona putzurik lodien era bota zuenekoa– Leonardo da Vincik, Melchor de Santa Cruz de Dueñasek eta Jerónimo de Alcalák ere kontatzen omen dute.

Zavalak, horrela, banan-banan aztertu zituen Gregorio Muxikak bildutako Fernandoren gertaerak; eta, banan-banan pasatuz galbahe estutik, beste bost ere atzeman zituen, Fernandoren ez baina, beste bertsolari edo beste norbaitenak direnak.

Are gehiago, Zavalak banan-banan aztertu zituen Gregorio Muxikak aipatutako Fernandoren bizitzako datak eta datuak, eta gero bere liburuan jaso, bakoitza nondik hartu zuen ere esanez.

Izan ere, Zavalak bi hutsune aurkitu zituen Gregorio Muxikaren lanean. Batetik, galbahe lasaiegia erabili izana Fernandoren bertso eta gertaerak biltzen, harenak ez direnak ere plazaratuz. Eta, bestetik:

Zoritzarrez, lenengo 11 ipui oietaz izan ezik, ez digu besteetaz esaten ez nori galdetu edo idatzi zion, ez nun irakurri edo nundik artu zuan, ez nori zer entzun edo esan-erazi zion. Ta, guziok dakitena, au da, berez, folklore-biltzalleak iñoiz utsegin gabe egin bear duan lana, kondairatzalleak ematen dituan garbitasunak nundik artuak diran esan bear duan bezelaxe.

Bañan Pernandoren bertso ta gertaeraekin, lan ori beste bertsolarienekin baña arreta biziagoaz egin bear zalakoan nago. Pernandori, berea ez dan zelebrequeri asko erantsi zaio. Erderaz esaten danez, Pernando *mito* bat biurtu da.

Zavalak, berriz, folklore-biltzaile eta historiagile zorrotz baten arabera jokatur, Muxikak erabilitako iturriak berrikusi zituen, hari itzuritakoak atzeman, Amezketako eta Adunako eliza-liburuak arakatu, testigantza berriak jaso... Hitz batean, ordu arteko guztia berritu eta osatu zuen. Eta lan erraldoi horren emaitza da, hain zuzen, *Pernando Amezketarra bertsolaria* liburu bikaina.

Lau atalekotzat jo dezakegu liburua.

Lehenengoak hiru zati ditu: hitzaurrea, Fernandoren bizitza eta Fernando bertsolaria. Eta hirurak daude datu zehatz eta jakingarriz beteak. Trinko-trinkoak dira zatiak, lan handi bezain sakonaren ondorenak. Zavalak, seguruenik, ahalik eta orrialderik gutxienetan eman nahiko zuen horien berri, bazekien-eta Auspoako irakurlea batik bat Fernandoren bertso eta gertaeren zain egongo zela.

Bigarren atalean, Fernandoren bertsoak datoz, sail batanan: batean, ohiko bertsoak; bestean, Antoniok berak *izketako bertsoak* edo *bertsodun gertaerak* deituak.

Hirugarren atalak, berriz, Fernandori buruz kontatzen diren gertaerak biltzen ditu.

Bigarren eta hirugarren atal hauek zergatik bereizi zituen ere azaldu zuen:

Nere iritzian, Fernando zer edo nor zan jakin nai duanak, ipuiak alde bat utzi bear lituzke, auek agidanean egia baño gezur geiago izango baidute; ta bertsoak eta bertso-dun gertaerak artu bear lituzke bakarrik gogoan, auetan seguru asko gezurra baño egia ugariago ibilliko baita.

Eta laugarren atalean, eranskin moduan, fikziozko elkarrizketa bat eman zuen Zavalak: Antonio Arrue zenak Fernandori egina.

Lan handi hori aurrean dugula, argi ikusten dugu zein izan zen Zavalaren kezka nagusienetako bat: ahalik eta gehien erakustea nolakoa izan zen hezur-haragizko Fernando Amezketarra, herriak asmatutako Fernando eta benetakoa bereiziz.

Eta, hori lortu ahal izateko, ohi bezala jokatu zuen: ahalik eta gehien baliatuz aurrekarien lanak. Miatuak izango zituen bazter guztiak, eta irakurriak banan-banan han eta hemen aurkitutako liburu, paper eta dokumentuak. Eta, aldi berean, zintzo azaldu zuen zein iturri erabili zituen, ondorengoren batek, lanean jarraitu nahiko bazuen, jakin zezan zein bide zeuden lehendik zanpatuak eta zein ez.

Horren harira, liburuaren balantze moduko bat eginez, idatzi zuen hitzaurrean:

Muxika'ren liburuko bertso ta gertaerak eta liburu onetakoak alkarren parean jarriko balira, auxe agertuko litzake: lenengo, an dauden batzuek ez daudela emen;

bigarren, emen dauden batzuek ez daudela an; eta, azkenik, beste batzuek bietan daudela.

Ta beste gauza bat ere gogoan artu bear litzake: ez an ta ez emen ez dagoanik ere izango dala, bai oraindik ere erriaren aotik jaso zitekeana, ta bai ere erriaren memoriatik betiko atzendurik dagoana. Bañan betiko kontua da au. Izan ere, ez dago iturria agortuko duan sullik.

Esan bezala, handik beste berrogei urte luzera etorri zitzaigun hurrengo liburu mugarría: Joxe Mari Oterminen *Fernando eta bere garaiko Amezketa*.

Joxe Mari Otermin (2010)

Joxe Mari Oterminék 2010ean plazaratu zuen liburu zoragarri hori, kazetari eta komunikatzaile fin baten lan bikoitzairen emaitza oparoa.

Izan ere, lehenik, Antonio Zavalak egindakoaren harira, honek arakatutako iturriak ez ezik, Joxe Mari Oterminék miatuak ditu bai Estatuko agiritegiak (Artxibo Historiko Nazionala, Simancasko Artxibo Orokorra eta Valladolideko Real Chacillería delakoa), bai Eusko Legebiltzarrekoa, bai Gipuzkoako Artxibo Orokorra eta Donostiako Elizbarrutiko Artxiboa, eta bai Amezketa, Tolosa eta Bergarako udal-artxiboak. Eta, joan ere, joana da Valladolideraino bertaraino.

Ondoren, ikerketa-lan xehe eta zehatz hori biribilduz, kazetari eta komunikatzaile iaio baten trebezia landu zuen jasotakoa; eta 50 kapitulu osatu zituen, une bakoitzean gai bakoitzari zegokion kazetaritza-generoa erabiliz, beti ere dokumentazio-lan zehatza oinarri.

Hala, saiakera-izaera dute hainbat kapituluk. Erreportajearena beste zenbaitek. Beste batzuk gehiago dira monografiko, gai jakin bat jorratzeari emanak. Kapitulu batzuek –hala nola, “Amezketarren lanbideak”– Fernandoren

garaiko Amezketa ezin hobeto ezagutzeko aukera eskaintzen dute. Beste batzuek –esaterako, “Liberalak indarrean 1820ko Amezketan” eta “Liberalen porrota 1823an”– urte jakin batzuetako giro politikora hurbiltzen gaituzte, eta herri txiki batean eragindako lurrikara bertatik bertara bizi-azaltzen.

Baina liburuan ez da falta kontakizun literariorik edo polizia-kontakizunen kutsua duenik; ezta, azken aldera, Fernandori egindako elkarrizketa ere, Antonio Arruek moldatu eta Zavalak bere liburuan jasotako haren antzekoa.

Emaitza, bikaina eta erakargarria da: aipatutako *Fernando eta bere garaiko Amezketa*, amezketar batek bere herritarrei eskaintako opari maitagarria, kanta orokorra, herriko xehetasunez hornitua, tokian tokiko zertzeladez zehaztua, amezketar batek beste inork baino hobeto goza dezakeena.

Liburuan, ikusi ez ezik, sentitu ere egiten da Fernando, gertu-gertutik sentitu ere, sentimendua eta bizia darizkiola. Eta, Fernando bezala, emazte Mari Joxepa, Juan Ignazio Zabala “Amezketako bertsolaria” eta erretore Juan Ignazio Urretabizkaia... Ez dira eleberri bateko gizaki fikziozkoak. Hezur-haragizko gizon eta emakumeak dira, burua ez ezik, bihotza ere badutenak, eta bizi-bizirik daudenak.

Eta gizaki horiek han ikusten ditugu, duela 200 edo 260 urteko Amezketan eta inguruetan, eta ez eguneroko bizimodu lasai eta bukolikoan solamente, baizik eta bizi beharrak etengabe erasandako egoera gazi-gozoetan.

Horiek horrela, hobeto ulertuko da orain zergatik Auspoa taldekook ez genuen zalantza handirik izan eta Joxe Mari Otermini berari eskaini genion honako liburu hau ontzea. Eta zergatik pozarren jaso genuen haren baiezkotza eskuzabala.

Honako liburu hau

Eskuetan dugun liburu hau, ezinbestez, 2010eko horren zordun da. Baina, irakurketa azaleko bat eginik ere, berehala ikusiko dugu ez dela haren egokitzapen edo luzapen soila, eta obra berri baten aurrean gaudela, nahiz eta egileak hango zenbait zati baliatu dituen, jakina.

Joxe Mari Otermin ere ohartu zen, berehala ohartu ere, 2010eko suilean ez zituela jaso beharreko guztiak jaso; eta berriro saiatu nahi izan du, berriro motz geratuko dela jakinik ere. Dena den, suila hobeto baliatze aldera, aldaketa esanguratsuak egin ditu aurreko liburutik hona. Lauzprobost azpimarra ditzakegu.

Liburu honetan, aurreko liburu hura isuri du, baina asko soilduz. Arindu egin du bai dokumentuetako aipuen karga, bai Amezketako zenbait datu eta zertzelada xeherena ere. Eta, aldi berean, aipu eta zertzelada esanguratsuenak mantenduz, esanguratsugoak egin ditu horietan, soilago eta ageriago geratzen diren neurrian, liburu honetako 23 kapituluetan.

Kapitulu horietako edukiaren erdia da, gutxi gorabehera, 2010eko liburukoa. Baina, molde berrian isuri dituzenez, han ez bezalako izaera dute. Erabat berriak dira, bestalde, bi kapitulu garrantziko: lehenengoa, don Patrizio Orkaiztegiren biltze-lanari eskainia, eta hirugarren atala zabaltzen duena.

Hiru atal handitan banatuak datoz 23 kapituluak: 1) "Oihartzunak", lau kapitulu dituena (01-04 kapituluak), 2) "Fernando Amezketarra (1764-1823)", hamabi kapitulu dituena (1-12 kapituluak) eta 3) "Fernando zaharberritzen", zazpi kapitulukoa (13-19).

Aldaketak aldaketa, liburu honetan ditugu 2010eko haren bereizgarri nagusiak, kazetari eta komunikatzaile

trebeari darizkionak. Hala, erreportaje-kutsukoak dira kapitulu batzuk; esaterako, “Fernandoren ogibideak” (3. kapitulua), “Fernandoren izen ona zipriztindu zuen pasadizo pare” (6.a), “Fernando bizi izandako etxebizitzak” (8.a), “Fernandoren heriotza, 1823an” (10.a), “Fernando eta Lazkao Txiki, Eusko Legebiltzarrean” (17.a). Kontakizun literario dira beste batzuk: “Fernandoren izena nola zabaldu zen” (01 kapitulua) eta “Fernandoren bataioa” (1. kapitulua). Eta ez da falta elkarrizketa ere (18. kapitulua).

Baina bada liburuan beste berritasun bat bereziki azpimarratzea merezi duena.

Liburua, izenburuak berak iragartzen duenez, ez da mugatzen Fernando Amezketarra historikora, 1764 eta 1823 bitartean bizi izandako gizon hartara. Horren berri, bigarren atalean ematen digu, zehatz eta bizi. Aurretik, lehen atalean, poliki azaltzen digu nola hasi zen zabaltzen eta jasotzen Fernandoren izena. Eta hirugarren atalean, berriz, gaurko egunetaraino iristen ikusten dugu Fernandoren eragina. Horrexegatik dio izenburuak *1764-2014*.

Adierazgarria da hirugarren atalaren izenburua. “Fernando zaharberritzen” dio. Izan ere, zaharberrituz iritsi da Fernandoren oroitzapena guganaino, belaualdiz belaualdia, ahoz nahiz idatziz. Zaharberrituz berritu eta gogoratu da.

Eta, hain zuzen, zaharberritze horren baitan ulertu behar da liburu honetako hirugarren atal osoa (baita lehenengoa ere, “Oihartzunak”).

Esanguratsua da, hasteko, hirugarren ataleko kapituluak zenbatzeko era, bigarren atalekoen segida etengabea: 13, 14... 19, Fernandok bizirik dirauen adierazgarri. Ez da kamutsagoa, hala ere, atal horretako lehen kapitulua, 13.a, “Fernando izan ez balitz, Pastor Izuela”

izenekoa eta, batik bat, Joxe Mari Oterminek hasiera aldean dioena:

Behin baino gehiagotan galdetu izan diot neure buruari hain erabakigarria ote den Fernandoren ateraldi eta pasadizo haiek egiazkoak izatea. Ez dut uste. Nire ustez, Fernandok bere funtzioa bete zuen bere garaian. Eta hura mundura jaio izan ez balitz, bere ordeko bat sortaraziko zuen bai herri-jendeak zein kultura-munduak.

Beste modu batean esanda, euskaldungoak zinez behar zuen Fernando bezalako figura bat. Eta hura jaio izan ez bazen, haren ordeko bat bilatu eta eraikiko zuen. Gehiago edo gutxixeago kostatuko zitzaion euskal munduari ordeko bat sortzen; baina, azkenean, beste alternatiba bat aukeratuko zuten eta ezagutuko genuen.

Baina, horretara mugatu gabe, beste hori nor izan zitekeen esatera ere ausartzen da Joxe Mari Otermin:

Neure burua apur bat estutuz, Fernandoren ordekoa nor izan zitekeen hausnartzen dudanean, Pastor Izuela bertsolari aiarra etorri ohi zait beti.

Zein izango bigarrenengo hori eta beste bertsolari bat!

Dena den, hemen zabal ulertu behar dugu *bertsolari* hitza, oraindik ere zenbait girotan ulertu ohi den bezala, nahiz eta hiztegietan ez datorren adiera hori. "Kontuz horrekin; hori bertsolaria da-eta" esango dizu norbaitek, dena delako lagun hori argia dela ohartaraziz; alegia, ez diozula horren erraz ziririk sartuko; norbaitek sartzekotan, hark sartuko dizula zuri. Esan gabe doa: bertsolaria, kasu honetan, ez da bertsogilea.

Hain zuzen, hitz horiek eragin zuten Joxe Mariren eta bion arteko hizketa, joan den udaberrian. Hitz horien harira etorri zen gainerakoa.

Aurtengo udaberriko goiz euritsu batean, Donostian, Pello Esnal adiskideak oso hitz egokia jaulki zidan euskaldungoarentzat Fernando zer izan zen esateko: oasi bat. Zer da oasi bat? Bertaraten diren gehientsuenek atseginez hartu ohi duten lur-eremua. Badu itzala, badu fruitua, badu behar beste ur... Nor ez da eroso sentitzen oasi batean? Antzeko zerbait gertatzen zaigu Fernandoren itzalean ere.

Hortxe dago dena. “Fernandok bere funtzioa bete zuen bere garaian”. Eta oraindik ere betetzen ari. “Nor ez da eroso sentitzen oasi batean? Antzeko zerbait gertatzen zaigu Fernandoren itzalean ere”.

Fernando Amezketarra, garaikidea

Horrela, honako liburu honek ere zubi-lana egin nahi du, aurrekoek bezala. Fernandoren garaira eraman nahi gaitu eta harekin aurrez aurre ipini; eta, aldi berean, guganaino ekarri nahi du Fernando. Hori lortzen duen neurrian, garaikide egingo gaitu hura eta gu: aldi eta alde bereko, bizi eta egia beraren partaide.

Azken batean, horixe da transmisioa egitea: bizia eta egia berritzea eta, berritze horren baitan, bizia eta egia beraren partaide egitea gizakiok. Kasu honetan, Fernando eta gu.

Transmisioa ez da egiten gorabeherarik eta aldaketarik gabe. Gizaki gehienen oroimena itzali egiten da denboraren poderioz. Gutxi batzuenak irauten du urte askoan. Eta bakan batzuenak soilik hazten da urteen joanean. Dena den, guztiena aldatzen da belaunaldiz belaunaldi.

Bakan horien artean dago gure Fernando. Zerbaiten-gatik izango da. Hain zuzen, ispilutzat hartu duelako Euskal Herriak; batez ere, herri xeheak. Euskaldun askok bat egin duelako Fernandoren irudiarekin, harengan islatuta

ikusiz beren irudi idealizatua, haren argitasuna amets, haren abilezia irrika.

Horren harira, ez da harritzekoa Euskal Herriak Fernandoren irudia handitu eta edertu izana, mito bihurtzeraino, Antonio Zavalak esan bezala. *Mito* hitzak, hala ere, bi esanahi har ditzake: bata, gezurraren eremukoa; bestea, egiarenen eremukoa.

Pentsamolde modernoarentzat, gezurra diote mitoek. Mundua ez zen sei egunean egin, Adan eta Evarik ez zen izan... Horiei ez ezik –antzinako horiek soilik dira berez mito–, *mito* deitzen zaie, hitzaren esanahia zabalduz, pertsonaia eta gertaera historikoei buruzko kontaketa hantpatei eta baita pertsonaiei beraiei ere. Historialari baten egitekoa izango da, benetako pertsonaien eta horien gertaeren berri jasotze aldera, horien inguruan asmatzen eta puzten joan dena galbahe kritikotik pasatzea. Antonio Zavalak ere halaxe egin zuen Fernandori buruzko gertaerekin, ikusi berri dugunez. Baina, aldi berean, jaso egin zituen gertaera edo ipuin horiek, eta berriro ere plazaratu.

Izan ere, gaur egun, ez dira gezurtzat jotzen antzinako mitoak. Haiek ere egia diote, behar bezala ulertzen badira. Era berean dago pertsonaia historikoei eta horien gertaerei erantsia ikusteko eta juzgatzeko beste modu bat ere.

Horretaz jabetzeko adibide egoki izan ditzakegu arte-lanen zaharberritze-lanak. Zaharberritzaileak, lehen momentuan, garbitu egiten ditu obrak, denborak erantsitako kapak eta koloreak erantzi. Baina gero, horretara mugatu gabe, jatorrizko koloreak eta distirak berreskuratzen ere saiatzen da. Azken batean, horixe baitu helburu: obrak eragin dezala, ahalegina, sortu berritan eragiten zuen zirrara bera.

Zenbait gizakiri ere horixe dario: hasierakoari eta jatorrizkoari darion distira. Arketipo deitu ohi zaie halakoei.

Lehenak dira, eredu eta ispilu. Fernando ere horixe da: arketipo. Bai bertsolarien arketipo, bai gizakiona ere. Bertsolarietan lehena, nahiz eta hura jaio aurretik ere bertsolariak izan. Eta gizakion ispilu, geure irudiaren isla. Horrexegatik dugu oasi eta arnasbide.

Azken batean, horrexetara dator liburu hau ere: lehenengo Fernandoren, betiko Fernandoren, distira zaharberritzera. Hari darion ur bizia eskaini nahi du berriro ere, nahiz eta aldeztu aurretik jakin ez dagoela haren iturria agortuko duen suilik. Edo, agian, horrexegatik hain zuzen.

Pello Esnal
Zarautzen, 2014ko irailaren 5ean

Hitzaurrea

Nikolas Ormaetxea “Orixe” handiak, bere *Urte guziko Meza-Bezperak* misalaren sarreran, “Bi itz” haietan aitortzen duena etortzen zitzaidan behin baino gehiagotan gogora: “Lan bearra omen da”. Bai, aldeak alde, premiak premia, horrelako zerbait sumatzen nuen nik ere Fernando Amezketarrekiko.

Lehen liburu hura: 2010ekoa

Gogoan dut: 2005eko negu-neguko egun bat zen. Amezketako udal-artxiboan nenbilen Fernandori buruzko agiri zaharren baten bila. Zertan nenbilen azaldu nion orduko zinegotzi bati, eta hara non esaten didan hark:

–Gizona, gizona, Fernando izan al zen, bada?

Ez dut gogoan goiz ilun eta euritsu hartan Fernandori buruzko agiri hura eskuratu nuen ala ez. Ahaztu ez dudana zinegotziaren ateraldia izan da: “Gizona, gizona, Fernando izan al zen, bada?”.

Ezin esango nuke zinegotziaren ateraldia entzun eta lanari biharamunean heldu nionik, baina astoarrosoaren arantzarik gaiztoena bezala geratu zitzaidan esaldi hura barne-barnean sarturik. Aizue, Amezketan bertan egiten zuten zalantza herriko semerik entzutetsuenaren gainean!

Kontua da goiz hartakoa dela Fernandoren irudia laino artetik atera eta eguzkitan ipintzeko asmoa. Oso garbi neukan helburu bikoitza: Fernandoren garaiko Amezketa erakutsi eta islatu beharra, batetik, eta gure bertsolariaren arrastoak, ahal ziren gehienak, behin betirako azalera ekartzea, bestetik. Garai hartan, Fernandori buruzko datuak bilatzen saiatu nintzen, buru-belarri. Uzta eskaseko

egunak dezente izan nituen, baina gozatu ederra hartutakoak ere ez gutxi.

Horiek horrela, 2010. urtean *Fernando eta bere garai-ko Amezketak* liburua atera nuen plazara, herriko udalak babesturik. Ez naiz gauza liburuaren balioaz edo gabeziez hitz egiteko, baina garbi samar daukat Fernandoren biografiatik *omen* hitza uxatzen saiatu nintzela, eta horren ordez *zen* eta *zuen* ipini nituela dantzan plazaren erdian.

Noski, orduan idazten ari nintzen liburu guztiak Amezketari buruzkoak ziren eta Fernandori eskainia ere bidezidor beretik eraman nahi izan nuen, hots, batez ere amezketarrentzat jardun nintzen lanean, aurrerantzean Fernandoren gainean inolako zalantza-izpirik izan ez zezaten. Zentzu horretan oso amezketarra atera zitzaidan liburua.

Bigarren liburu hau

Egia esan behar badut, 2010eko liburuarekin Fernando-rekikoak bukatuak neuzkala uste nuen. Behin behar-eta, usteak ia dena ustel. Auspoakoak hurbildu zitzaizkidan, Fernando Bengoetxea jaio zeneko 250 urteurrena dela-eta, liburu berri baten aitamena egitera. Itsu-itsu esan nien baietz.

Ohore handia da Antonio Zavalaren ildotik ibilia egitea eta hark sortu eta hain egoki osatutako liburu-bilduman parte hartzea. Bide batez, aukera izango dut maisu hari diodan zorra kitatzeko. Izan ere, Fernandori buruzko lehen liburua egiterakoan, tolosarrak erakutsi zidan nondik nora ibili behar nuen. Auspoa liburu-bilduman, miresteko lana da guztiz *Fernando Amezketarra bertsolaria*, 1966an argitara eman zuena. Hain dago xuxen egina...!

Zavalak irakatsi zidan honelako zereginak nola bete behar diren. Ez dakit batere zerbait ikasi ote dudana. Esate baterako, bera izan zen Fernandoren biografiatik arestian

aipaturiko *omen* hori bazterten saiatu zena. Badago alde ederra 1924/1925 aldera erabiltzen ziren datuak ikusi eta Zavalak egindako ekarriaren artean. Ez nieke lehenbizikoei meriturik ukatu nahi, baina nola geratu Antonio Zavalak egindakoa goraiatu gabe! Artxibategiz artxibategi ibili ondoren, miresgarria da Fernandoz bildu zuen informazio-kopurua. Eskerrik asko, Antonio, amezketarron izenean.

Liburu hau hezur-mamitzerakoan, beraz, Zavalaren *Pernando Amezketarra bertsolaria* eta neure *Fernando eta bere garaiko Amezketa* hartu ditut makulu gisa. Nirea bategi ere soildu, orraztu eta osatu behar izan dut.

Hiru atal ditu oraingo liburu honek, eta hirurek dute Fernando hezur-haragizko haren berri ematea xede. Baina, horretara mugatu gabe, beharrezkoa ikusten dugu azaltzea nola iraun duen haren izenak eta nola iritsi den gaurdaino. Horrexegatik erantsi diogu izenburuari, *Fernando Amezketarra* osatuz, 1764-2014 hori.

Lehenengo atalak, "Oihartzunak" izenekoak, galdera nagusi bati erantzun nahi dio. Zeintzuk izan ziren Fernandoren bertso eta zenbait ateraldiren su motelduari hauspo egokiz garra ateratzea lagundu ziotenak? Nortzuk izan ziren itzali ez zedin gogotik saiatu zirenak?

Fernando hil eta handik urtebetera, argitaratua zen haren izena moldezko letretan. Izan ere, 1824an plazaratu zen Juan Ignazio Iztuetaren liburu famatua, Gipuzkoako dantzei buruzkoa. Eta hantxe dator Fernandoren izena. Goiztiar azaldu zen Fernandoren izena liburuetan.

Handik berrogeita hamar urtera, berriz, Jose Manterolak eta Gregorio Arruek ere aipamen berezia eskaintzen diote Fernandori. Bai batak eta bai besteak gogoko zituzten bertsolariak, eta herri-jendeak ahoz aho darabiltzan bertsoak. Esaterako, honela dio Jose Manterolak, *Cancionero Vasco* liburu argigarrian, 1877an:

Refiérense de ellos [Fernando eta erretoreaz ari da] un sin número de chistes agudos y de versos improvisados en el calor de la conversación, algunos de los cuales transmitidos de boca en boca por la tradición, y más o menos alterados en su forma, se conservan todavía en la memoria por gran número de personas.

Dena den, Fernandoren irudiak badizu bigarren alderdi bat ere: Gregorio Muxikak *ateraldiak* deitzen dituenak. Kontakizun hauen zabalkundean eragin nabarmena izan zuen don Patrizio Orkaiztegi elizgizonak. Horrexegatik, 1892an Amezketara egin behar izan zituen bisitak aipatuz abiatuko gara. Gizon hark aipamen hori merezi duelakoan gaude.

Bigarreanean atalean, Fernandoren mundualdia nola igaro zen argituko dugu. Gaur egun, agian behar beste ez baina, nahikoa informazio badaukagu haren bizitzako gorabehera nagusiak zeintzuk izan ziren azaltzeko.

Bestalde, Fernandoren biografia moduko bat saiatuz gero, ez dago garai hartako Amezketako erretorea bazterterik eta ezta Zabala bertsolaria saihesterik ere. Lotura estua egon zen hiruen artean. Ez bedi inor harritu, beraz, erretore Juan Ignazio Urretabizkaiari atal luze bat eskaintzen baldin badiogu, eta jokabide berbera hartu baldin badugu Juan Ignazio Zabalarekiko.

Bai erretoreaz eta bai Zabala gazteaz ere orain urte batzuk baino informazio gehiago daukagu. Eurei buruzko pasadizo asko dago agiri zaharretan bildurik. Pozgarria da hori. Hala ere, puntu interesgarri bat argitzerik ez dugu izan orain arte. Ez dakigu non eta noiz hil zen Urretabizkaia erretorea, eta gauza bera gertatzen zaigu Zabalarekin ere. Ahalegin handiak egin ditugu puntu hauek argitu nahian, baina alferrik.

Juan Ignazio Zabalarena kasu deigarria da. Inoiz pentsatu izan dugu Ameriketara joan ote zen ere, bere anaia

Frantziskoren antzera. Bizkai aldea ere ongi ezagutzen zuen Zabalak. Han eman ote zuen, bada, azken hatsa? Amezketatik Nafarroa alderako joera ere nabarmena zen garai batean. Nafarroan lurra eman ote zioten, bada? Ez daukagu erantzunik. Zabalarena ez ezik, bere emaztearen akabera ere ez dakigu non eman zen.

Beraz, puntu sorta bat agirian ipintzeko modua egin dugu, baina guzti-guztiak ez dugu garbitzerik izan. Horixe da geratzen zaigun arantzetako bat.

Arantzak arantza, argi eta garbi dago, ordea, 1800 aldera eta gerora ere bertso ederrak entzun ahal izan zirela Amezketan.

Fernandoren agian bertsorik ezagunenaz baliatu behar-ko genuke Amezketako hiru bertsolariez bukatzeko. Fernandoren erantzuna zera izan bazen:

Usai ta saborea
kolorearekin,
orra iru jenero
gauza bat batekin.

Gureak honela beharko luke izan:

Fernando ta Zabala
erretorearekin,
horra hiru artista
Amezketarekin.

Hirugarren atalean, "Fernando zaharberritzen" izenburuean, zazpi kapitulu bildu ditugu, *berritu* hitzak euskaraz har ditzakeen bi esanahi ardatz: gogoratu eta zaharberritu.

Lehenengo kapituluan, aupada serio bat ezarri diogu geure buruari, abiapuntu gisa. Zeintzuk izan daitezke ateraldi sinesgarriak eta zenbat Fernandoren biografiari

erantsitakoak? Galdera zorrotzegia, agian, jakinduriaren morralean ezer gutxi daramanarentzat. Baina, horren harira, bide bat urratu nahi izan dugu.

Izan ere, garrantzikoa izango da jakitea nola iritsi den Fernandoren izena guganaino, baina are garrantzizkoagoa izan daiteke atzematea zergatik iritsi den; zergatik berritu duen euskal gizarteak Fernandoren irudia eta itzala belaunaldiz belaunaldi.

Berritze horretan *-berritzea*, aipatutako bi zentzuetan hartuta– zerikusi handia izan dute bai hizketako bertsoek eta bai ateraldiek ere. Dena den, guztiak ez baina, hizketako bertsoak behintzat jaso nahi izan ditugu hirugarren ataleko bigarren kapituluan.

Asmo bertsua dute atal horretako gainerako kapituluak ere: Fernando zer izan zen eta zerk ekarri duen guganaino. Zer neurritan lortu dugun, zeuk juzgatu, irakurle.

Bi ohar

Bi ohar ere egin beharrean gara: lehenengoa, gure protagonistaren izenari buruz; bigarrena, aipuen transkripzioa dela-eta.

Fernando, Pernando eta Perrando

Amezketako bertsolariaren gainean eta bere ateraldiez idatzi diren liburuetan, hiru modu horietan deitzen zaio: Fernando, Pernando eta Perrando. Amezketarrari buruzko aipamenik zaharrena Zaldibiako Juan Ignazio Iztuetarena dugu. Hark, 1823 aldera idatzitako liburuan, *Fernando* esaten du; eta, hori horrela, guk ere deitura berbera ematea erabaki dugu.

Dena den, Gregorio Arruek, *Peru Abarca* –Mogelen liburu bikain hura– gipuzkerara itzuli zuenean, honela utzi zuen idatzia hitzaurrean:

El idioma vascongado no necesita en el alfabeto romano de estas dos letras f y h, y no aciertan los que escriben con f: alperra, aparia, ipíni, es decir, como lo pronuncian los puros vascongados. Estos, si no han estado en tierras donde han aprendido algo del idioma castellano, ó no han cursado la escuela, no pueden pronunciar f. Así, por Fernando dicen Pernando, por Francisco Prancisco, por fiesta y función, piesta y puncion. He hecho repetidas experiencias con ellos y no pronuncian la f, sino substituyendo la p. Argumento concluyente de que es letra extraña y superflua.

Los chicuelos cuando empiezan á aprender el alfabeto en la escuela, llegando a la f dicen epe, y cuesta trabajo el conseguir hacerles decir f como los castellanos.

Gregorio Arrueren pentsaera horrelakoa zen, baina zer egingo, *Peru Abarcaren* itzulpenean Amezketako bertsolaria eta erretorearen arteko *Txarteletakoak* sartu nahi izan zituenean -1880. urte inguruko kontuez ari gara, beraz-, eta *Fernando* erabili eta ez *Pernando*.

Juan Ignazio Iztueta eta Gregorio Arrueren arrazoi pare sendoan oinarritu gara *Fernando* izenaren hautua egiteko.

Litekeena da, ordea, bere garaiko jendeak *Pernando* deitzea ere; baina *Perrando* ere ez da erabat baztertzekoa. Izen hau ezartzen lehenak don Patrizio Orkaiztegi apaiza eta Emeterio Arrese izan ziren. Gregorio Muxikak eta Antonio Zavalak, berriz, *Pernandoren* aukera egin zuten.

Jon Etxaide taxutzaile zela eta Juan San Martin biltzaile, *Pernando Plaentxiarra* liburuxka atera zuen Itxaropena argitaraldiak, 1957an. Etxaide eta San Martinek ere *Pernando* hautatu zuten, beraz, Plaentxia-Eibarretan biltutako ipuin sorta horren titulutarako.

Aipuen transkripzioa

Askoz ere zalantza gehiago izan ditugu aipuen transkripzioaz. Izan ere, liburu honen oinarrian, artxiboko lana dago,

eta behin eta berriro erabiltzen ditugu agiriak eta agirietako idatziak. Baina nola aipatu idatzi horiek: dokumentuetako grafiaz ala grafia hori gaurko molde eta arauetara egokituz? Azkenean, zenbait proba egin ondoren, erabaki dugu ahalik eta gehien errespetatzea jatorrizko formak eta idazkera. Horrek zaildu egiten du idatzi horien irakurketa. Baina uste dugu irakurleak eskertu ere eskertuko duela, hutsuneak hutsune eta bitxikeriak bitxikeria, begien aurrean izatea jatorrizko dokumentuei darien benetakotasuna eta xarma.

Dena den, guri ere itzuriko zitzaigun zenbait akats; askotan ez baita erraza jatorrizko idatzien xehetasun guztiak behar bezala jasotzea. Horregatik saiatu gara, ahal izan dugun neurrian, agirien iturriak ere ahalik egokien azaldu eta zehazten, bai oin-barrenetan, bai liburuaren amaieran.

Bestalde, zenbaitetan itzuli egin ditugu jatorrizko zenbait erdal idatzi. Horrelakoetan ere aipatu dugu horien jatorria.

Azken hitzak

Hitzaurre hau ezin nezake agurtu Pello Esnal argiak uneoro eskaini didan laguntza aipatu gabe. Aita Zavalaren eskola-eskolakoa dela ohartu naiz: zuzena, zehatza eta zorrotza bere lanean eta baita besteona zuzentzen ere. Lehendik ere banuen horren susmoa, baina azken hilabeteotan benetan egiaztatu dut eta benetan frogatu maisu bikaina izan dela Pello, behar baino gehiagotan Aralar mendira begira jarri eta behar den atentzioa galtzeko ohitura duen honentzat.

Pello, bertsoren bat prestatua izango dik hiretzat, dagoen lekuan dagoela ere, hainbeste estimatzen dugun geurre Fernandok. Ongi merezia daukak. Ez hadi lotsatu.

Joxe Mari Otermin

Oihartzunak

01. Fernandoren izena nola zabaldu zen

Alkate gazteak ez zuen goizetan udaletxera igotzeko ohiturarik. Egunero joaten zen idazkariarekin herriko kontuak garbitzera, baina ia beti ilunabarrez, etxeko lan handienak menderatzen zituenean bakarrik. Amezketar gehienek ere era horretan jokatzten zuten. Gertaera larrietan soilik egin ohi ziren idazkariarenganako goiz-bisitak.

Hori ongi baino hobeto zekien idazkariak. Goiza, esan ohi zuenez, agiri dotoreak eta formalak betetzen joaten omen zitzaion, gelako bakardadean. Arratsaldeetan, al-diz, apunte narras batzuk hartzeko ere larri samar ibiltzen omen zen.

Herritarrek ez zuten udaletxera azaltzeko joera berezirik Amezketan. Baina, behin egurrezko eskailera zahar haiek igoz gero, behar zen eta ez zen astia hartuz kontatzen zizkieten kontuak eta arazoak idazkariari, patxada ederrean. Gehientsuenetan, era bakeosoan. Bestelakoak ere nozitu behar izaten zituen, ordea, Regino Martinezek.

Pontean ezarritako izenez soilik deitzen zioten herriko gazteek. Urteetan aurrera zihoazenez, ordea, sarritan *don Regino* esaten zioten. Tratamendu hau oso gogozkoa zuen idazkariak; ze, gradu hori aitortuz gero, erretore, apaiz, mediku eta maisu-maistren sailean ikusten baitzuen bere burua. Beste modu batera esanda, herrian aginte pittin bat zutenen artean zegoela iruditzen zitzaion.

Alkateak, berari ere herrian *don* hori inor gutxiak aitortzen ziolako-edo, *Regino* deitzeko usadioa hartu zuen. Bai: Diputaziotik herriratzen ziren agirietan bakarrik ikusten zuen alkateak *don* hori bere izenaren atariko. Zer zela-eta idazkariari *don* esan behar zitzaion eta alkateari

izen propioa bakarrik? Ez al zegoen, bada, idazkaria alkatearen esanetara?

Egun hartakoa 1892ko ekaineko goiz eder bat zen. *Secretaria* ipintzen zuen gelara sartu orduko atea itxi egin zuen Jose Ramon Arizmendi alkateak. Reginok berehala sumatu zuen zertara zetorren. Idazkariarengana hurbildu, eta ahopean, ia isilka esaten dio letraduari:

–Zertan gabiltzan ez dut herrian inork jakiterik nahi. Bestela ere, nahikoa nahastua dago giroa.

–Ez naiz alkatearen agiriak firmatu zale; baina, oraingoan horrela bada, egingo dut, batetik. Bestetik, zaude lasai, Tolosara eramatea ere nire kontu. Zeregin gehiago ere badut Tolosan, eta eguna ez dut alferrik galduko.

Idazkariak, mahai gainean zeuzkan gainerako agiri eta paperak alde batera baztertuta, segituan heldu nahi izan zion alkateak eskatutako lanari. Dokumentu gehienak aise egiten zituen Reginok, ia beti formulario jakin batzuk izaten ziren-eta, aldaketa gutxi eskatzen zutenak.

Oraingo hau oso bestelakoa zen. Behin baino gehiagotan busti zuen luma tinta-ontzian; eta, lehenengo lerroa idaztera zihoala ematen zuenean, geratu egiten zen. Horrela, bizpahiru bider.

Azkenean, behintzat, mahai gainera makurtu eta idazten hasi zen. Lehenbiziko lerroak gertatu zitzaizkion aldapatsuenak¹.

Amezketeta Herriko Idazkaritzatik. Isilpekoa.
Don Andrés González de Suso. Vitoria.
Eta 1892ko ekainean

...berorregana jotzea ausartu naiz gaur, gure herrian eta azken bolada honetan ematen ari den eskandaluaz

¹ Isilpeko agiri batetik egokitua.

jakinaren gainean egon dadin eta, tamaina handiagoa hartu baino lehen, saihestu ote daitekeen ikusteko.

Parrokia honetako apaiz laguntzailea den on Juan Bautista Beldarrain du, sona ona ez duen neskatxa batekin, jokabide triste eta negargarria eskaintzen ari dena, bere etxera noiznahi joanez, nola egun argiz hala gauzez, ordu txikietan. Hori horrela, behin baino gehiagotan izan ditu herriko mutikoak zelatan, eta gustu txarreko hitz eta koplak eskaintzen dizkiote, harrika hartzeaz gainera.

Alkate jauna guztionen jakinaren gainean dago, eta bide batez ondo daki, baita ere, gertaera honetaz balia-tuz, badirela herrian apaizgo errespetagarriaren izen ona higatu eta makestu nahi duten axolagabeak.

Gaia labaina denez, ez dugu egokitzat jo Gotzainaren-gana ofizialki zuzentzea, batez ere oraintsu edo duela sei hilabete, Berraondo jaun koadjutoearen kasua zela-eta, berarekin egon behar izan genuelako, eta uste izango luke egunero batzartu nahian gabiltzala.

Berorri erregutzen diot, beraz, alkatearen izenean, maila honetako eskandalurik eman ez dadin –gurea den bezalako herri txikietan, asko puzten baitira–, horrela-koetako informeak aldez aurretik gauzatu, guretik beste herri batera aldatu dezan. Horrela, bai jaun hori eta he-rria bera irtengo lirateke irabazten.

Barka bekik gertaera triste honekin gogaitu baldin ba-dut, eta har beza zerbitzari honen agurrik beroena.

Regino Martinezek

Ondoko hilabeteetan ez ziren gauzak asko aldatu Amez-ketan. Jendearen ahotan zebilen apaizak, izan ere, nes-ka txari egun argitako eta ordu txikietako bisitak eginez jarraitu zuen. Herriko gazteek jolas-bidetzat hartu zuten apaizari, harpa ez zenean, adarra jotzea. Adinekoek es-kandalagarritzat juzgatzen zuten gertatzen ari zena.

Axaletik begiratuta ez zen deus aldatu Amezketan bolada hartan. Alkatea eta idazkaria berehala ohartu ziren, ordea, gertatzen ari zenaz. Izan ere, Tolosako apaiz bat hasi zen sarri-sarri Amezketara bisitatzen. Ordurako, ongi irabazia zeukan euskaltzale-fama don Patrizio Orkaiztegi elizgizon andoaindarrak. Kale-etxe eta baserri askotako ateak ireki zitzaizkion don Patrizeri. Ireki bakarrik ez; zabaldu ere bai, aldenik alde. Garai hartan, apaiz-jantzizko pertsonak ez zuten ateetako aldaba asko astindu beharrik izaten.

Amezketako sukalde askotara aise ailegatzeko aitzakia ere oso aproposa aurkitu zuen don Patrizeriok. Berak behin eta berriz esaten zuen, han eta hemen, Fernando izeneko jaun xeblebre bati buruzko kontuak biltzen ari zela etxe etxe. Ia gehientsuenetan zeukaten zerbait esateko Fernandori buruz. Hori horrela, bere ateraldi sorta bildu zuen eta baita bertso ale batzuek ere.

Dena den, herriko berriak ere jakin nahi izaten zituen eta, zeharka bada ere, herriko azken gorabeherak jasotzeko ez zuen biziro ahalegindu beharrik izan. Zerbait arakatuz gero, nahikoa erraz, traba handirik gabe mintzo ohi zitzaizkion amezketarrak.

Uzta ona egin zuen Orkaiztegi Amezketan. Don Juan Bautista Beldarraini buruzko kontuak, borborka, iturri fresko eta gardenetatik bereganatu zituen; eta, horrez gainera, Fernandoren gaineko ateraldiak eta bertsoak ere mordoxka bat.

Ez zuen don Patrizeriok zailtasun berezirik izan bere txostena borobildu eta Gasteizko Gotzaindegira bidaltzeko. Ohitua zegoen euskaraz zein gatzelaniaz idaztera, eta aitaren batean bukatu zuen informe-karta. Hemen daude izkribuaren hasiera, muina eta akabera²:

² Isilpeko agiri batetik egokitua.

Adiskide on:

Ez diot axalkeriaz kontu eman nahi izan Amezketako koadjutore den on J. B. Beldarraini bizkarreratzen diotenaz; ez baitut ahaztu, berari buruz esaten direnetan, ezkutu arrazoiren bat egon daitekeela. Eta ez, noski, berorri idatzi dionaren aldetik, ez, baizik eta herrian bertan apaizaren arinkeriaren bat gehiegi puztu nahiko duen interesaturen bat egon daitekeelako. Xamurra baita horrelako kontuak zabaltzea eta herria zurrumurrus betetzea.

Hori horrela, beharrezkotzat jotako ikerketak egiten ibili naiz isilgordean eta alderdikeriarik ez dutenen irizkiak jasotzen.

Ondorioz, zera esan dezaket: aipatu dudan apaiz horrek bisitak egiten dizkiola neskari eta elkarrekin tratatzen dutela batzuetan. Nire ustez, hau ez da nahikoa, noski, euren artean bide txarreko harremanak daudela esateko. Hori bai, beste arrazoi batzuegatik ez du beharko lukeen estimaziorik herrian apaiz horrek; besteak beste, elizari erakutsi beharko liokeen zaletasunik azaltzen ez duelako eta ezta ere bere eginkizunak betetzeko animorik erakusten. Gainera, zenbaitetan oso petrala delako jenioz. Herri-jendeak ez dio inolako begiramenik; izan ere, gainerakoek egin nahi dutenaren aurka jardun ohi du beti elizako eginkizunetan.

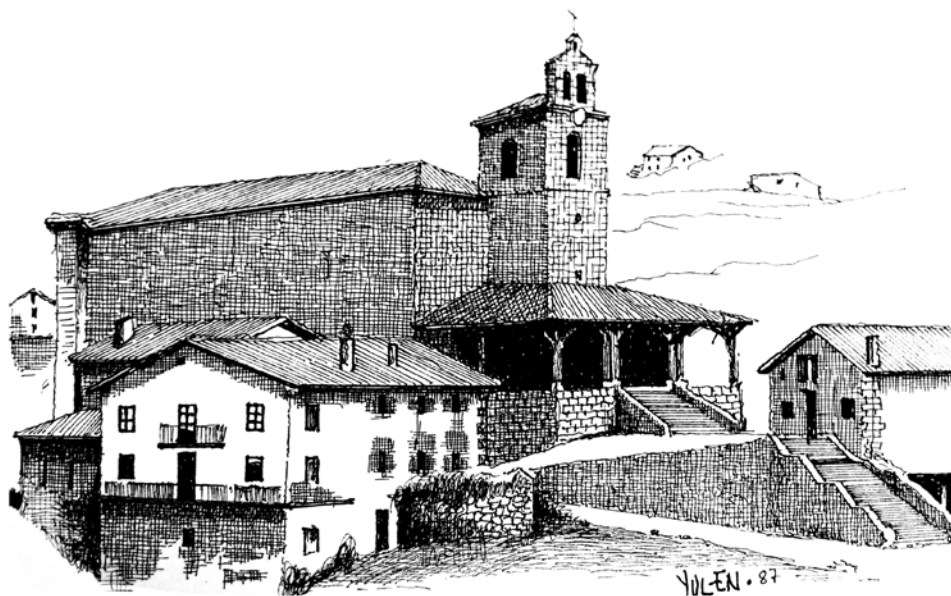
Ez dizu esango zerbait egingo ez duenik, baina inoiz ez zaio faltako kolikoren bat edo antzekorik, egin beharko lukeen lanari bizkar emateko.

Izatez ere formala ez delako batere, ez da harritzekoa berari buruz esan direnak esatea, eta beldur naiz aurreantzean ere gauza berbera ez ote den gertatuko.

Itxura guztien arabera, herri horretatik irteteko irrikan dago, eta agian beste modu batera jokatu luke, baina horretarako berarekin ondo konponduko diren lagunak beharko lituzke eta hori ez da batere erraza izango. Bis-tan dagoenez, arinkeriaz jokatu du apaiz horrek.

Bihotzez agurtzen zaituen adiskide

Patrizio Orkaiztegik

Amezketako Ergoena auzo honetan ibili zen Patrizio Orkaiztegi 1892an,
Beldarrain apaizari buruzko informazioa jasotzen.

Don Patriziok, 1892ko gertaera haiek balantzan ipintzen zituenean, bi ondorio nabarmentzen zitzaizkion. Txanponaren aurkiari begiratur, Amezketara egindako bisita baliozkotzat jotzen zuen, zalantza izpirik gabe. Hala ere, aurki guztiak bere ifrentzua duenez, neurri batean alferrikako lan antzua egin zuela ohartzen zen. Izan ere, Gasteizen, gotzaindegian, ez zioten aintzakotzat hartu idatzian proposatutako irtenbidea: don Juan Bautista herriz aldatu zezatela.

Gerora ere apaiz honek urte mordo handia eman zuen Amezketan; eta, XX. mendearen hasieran egindako argazkiren batean, hantxe dator herriko agintariekin batera, *zuka* eta *berorika* egin behar zitzaienen artean.

Don Patriziok egindako bisita hartatik irabazian ateratako bakarra Fernando Bengoetxea Altuna izan zen, gure egunetara Fernando Amezketarra deituraz heldu den pertsonaia. Tolosako elizgizonaren hauspoa izan baitzen Fermandoren irudia gar eta txinpartak boteaz zutitu zuena.

02. Don Patrizio Orkaiztegiren arrastean

Fernandoren oroitzapena –haren nortasunaren gainean piztutako sua, alegia– hutsaltzeko zorian zegoen XIX. mende erdi aldera euskaldun kultuen artean. Pablo Gorosabel³ eta Jose Manterola, hau *Cancionero Vasco* liburuaz (1877-1878an eman zen argitara), izango dira hausberoari hauspoz egokiro eragingo diotenak aldi hartan. Aurrerantzean, ordea, oso beste modu batekoak izango dira Fernandori buruzko kontakizunak.

XIX. mendearen amaieran eta XX.aren hasieran, kultura-munduak eta kazetaritzak zabaldu zituen, batik bat, Fernandoren ateraldiak. Hobeto esan, Fernandoren ateraldiak eta Fernandori egozten zitzaizkionak. Zeregin honetan, bultzada handia emandako publikazioen artean, *Euskalzale*, *Ibaizabal*, *Euskal-Erria* eta *Euskal Esnalea* aipatu beharko genituzke.

Izan ere, aldizkari haien arduradunak berehala ohartu ziren zenbaterainoko estimazioa zuen umoreak irakurleen artean. Hori horrela, gogotik saiatzeko ziren irri-kontu eta edozein moduko pasadizo barregarriak biltzen. Adibidez, 1905ean hasi ziren argitaratzen *Baserritarra* zeritzan aldizkaria. Lehenbiziko aleetan erdia baino gehiago bertsoz, irrizko pasadizoz eta izkirimiriz osatzen zuten.

Euskalzale aldizkarian, 1897ko otsailaren 28ko alean, “Izkirimiriak” sailean, Fernandoren ateraldietako bat dator –“Aitarena da Espiritu Santuaren izenean. Amen” ezagun hura–, bizkaierara norbaitek egokiturik. Ez dakigu nor den egilea, baina bistakoa da Gipuzkoatik bidalitako idatzia

³ Pablo Gorosabel 1868an zendu zen; haren *Noticia de las Cosas Memorables de Guipúzcoa* liburua, berriz, 1899an argitaratu.

dela. Apustu egingo genuke Patrizio Orkaiztegik helarazi zuela Bilbora.

Bestalde, 1902ko martxoaren 4an, don Juan Migel Orkolaga apaizak –Igeldoko meteorologo sonatua garai hartan– hiru kontakizun eskaini zizkion don Resurreccion Maria de Azkueri. Hirutik bi Fernandoren gertakari eta ateraldi bitxi haietakoak ziren. Igeldokoak, izkribuaren amaieran, hau agintzen dio Azkueri⁴:

Desde ahora todas las semanas te enviaré un trozo de esta clase. Ahora estoy arreglando ¿¿algo?? el Observatorio.

Baita egin ere. Orkolaga apaizak aldiari-aldian kontakizunak luzatzen zizkion Azkueri, eta honek atseginez biltzen zituen *Ibaizabal* aldizkarian. Bi urteko iraupena (1902-1903) izan zuen aldizkariak, eta ale askotan egiten da Fernandoren aipamena.

Urte haietan hasi ziren euskaltzaleak Fernandoren gainean oparo hitz egiten. Lehenbiziko aipamena 1893koa da, eta Pello Mari Otaño bertsolariari zor zaio. Honek Fernandoren alderdi bat azpimarratzen du: bertso dotoreak paratzeko zuen gaitasuna.

Euskaltzale izan zen lehena Fernandoren ateraldieta-ko bat irakurleei eskaintzen. Gure ustetan, Patrizio Orkaiztegik landutakoa zen idatzi hura, nahiz eta bizkaieraz argitaratu; Bilbon ateratzen baitzen aldizkaria. Tolosako erretore hura izan zen, izan ere, Fernandoren egiazko balio eta nortasunaz jabetu eta Amezketako bertsolariak idazten hasi zena, 1897tik aurrera.

Handik bi urtera, 1899an, urtarrilaren 5ean kaleratu zuten alean, ordu arte inork ezagutzen ez zituen datuak eman zituen don Patrizio Orkaiztegik, *Oipa-ren-ak* sina-

⁴ Euskaltzaindia: Azkue Biblioteka: ABA-RMA-118-0802.

turik; eta, gainera, txarteletako bertsoak eta Fernandoren pare bat ateraldi.

Gure iritzian, lau puntu gutxienez behin betirako fin-katurik utzi zituen Orkaiztegi artikulu bakarrarekin: Fernandoren oinarrizko biografia argigarria; Fernandoren bi alderdiak: batetik, bertsolari izatea eta, bestetik, ateral-diturri; eta ateraldiak idazterakoan erabili behar zen euska-ra mota: erraza eta ulergarria.

Etkez etxe ibili ez-ezik, Amezketako eliza-artxiboa mia-tzen ere saiatu zela erakusten du Orkaiztegiaren lehenengo idatziak. Eskaintzen dituen xehetasunak zuzenak dira, bat ez gainerakoak: Fernando ez zen maiatzean hil, uztailean baino. Oker hori salbu, gainontzeko zertzeladak egiazkoak eta zuzenak dituzu, irakurle.

Ikus dezagun Patrizio Orkaiztegi idatzia⁵:

Norbaitzuek Adunan jaio zala esaten badute ere, Ara-larko mendiaren aldamenean eta Amezketako errian jaioa zan. Bengoetxeko ta Altunako Perrando zeritzan; jaio zan 1764-garren urteko Urriaren amarrean. Mar-tin Josepe eta Josepa Antoniaren semea zan; ait-aldeko aitonak Pedro eta Sarasolako ...ziran [sic], eta am-alde-koak Ambrosio eta Oriozabala-ko Maria Antoni. Perrando ezkondu zan Amezketan 1790-garren Maiatzaren iruan Sagastume ta Goñi-ko Maria Joseparekin: au Bartolo eta Patxikaren alaba zan. Perrando il zan Amezketan 1823-garren maiatzaren bederatzian [sic].

Baliteke XX. mendearen amaieran Fernandoren jato-rria baten batek zalantzan ipintzea, amezketarra ez baina, adunarra zela esanez. Lau lerrotan, di-da batean erabaki-ko du auzia don Patriziok⁶:

⁵ Euskalzale, 1899.01.05: 7.

⁶ Jatorrizkoa da letra etzana.

Amezketan *jaio*, Amezketan *bizi*, Amezketan *ezkondu* ta Amezketan *il*: besterik ezin esan diteke, Parroki-ko liburuak an daude ta. Gaur bertan antxe bizi da Bengoetxe-ko Bartolo, Perrandoren semearen semea, erremen-taria, alarguna, eta baita ere Ulanbide-txiki baserrian Bengoetxe-ko Karlos, ezkondua ta nekazaria.

Hurrengo pasartea ere estimagarria da oso eta txit ar-gigarria. Orkaiztegik ez du duda txikienik ere egiten Fer-nandoren nortasunaz. Ikuspuntu aberatsa da berea, eta handik aurrera Fernandori buruz jardun behar duten guz-tiei ezarriko dizkie arauak, eta oso kontuan hartu beharko dituzte guztiek ere: artzaina, pobrea, puntako bertsolaria, argia, azkarra... Gerozkoan, Fernandori buruz idatzi diren ateraldiak, gehientsuenak behintzat, Orkaiztegik garbitu-tako bidezidorrean barrena ibili dira. Jo dezagun haren idatzira:

Perrando zein zan esan degu, baña palta zaigu zer zan esatea: artzaia ta artzai beartsua, versolari bikañeneta-koa, argia, ta eziñ geiagoraño azkarra zan. Arritzen da bat Perrandoren aterakaiak entzunda: oietatik banaka batzuek jendeari gogoan ondo gelditu zaizka.

Perrando joan zan bein batean txartela artzeko Erreto-reari dotriña esatera: au ere bertsolaria nonbait izan, eta galdetzeko jarri zion berso au:

¿Nola sinistatzen dek
ik ere artean
iru persona dirala
Jaungoiko batean?
Auxen esan bear dek
istante batean
txartela liburutik
atera artean.

Doi-doia bukatu zuan Erretoreak bere bersoa, Perrandok erantzuten dio asko pentsatzen egon gabe:

Nola sinisten dedan
nere alegiñakiñ
aditzera emango det
sagartxo batekiñ:
usaia, kolorea,
saborearekiñ
arkitutzen dirade
irurak batekiñ.

Erretore onekin asko tratatzen zuan noski Perrandok, ala dirudite beintzat kontatzen zaizkigun tsaskarrilloak.

Perrando pobrea zan, esan dan bezela, ta beiñ baiño geiagotan, aitzeki bat eta beste, Erretoreari apari eta bazkariak kendu zizkan.

Jai egunen batean Perrandoren emazteak bazkaririk ez omen zeukan, edo beintzat ez zan Perrandoren gogokoa. Perrando ez zan erritan asi beste asko bezela, baizik donario ederrean emazteari esan zion: goazemazu Erretore etsera; zu aurretik karrasika eta igeska; ni atzetik makila batekin; eta Erretoreak pakeak egiteagatik bazkaria emango digu.

Atera ziran esan dan bezela eta senar-emazteak beren papera ederki egiñ zuten. Emaztea Erretore-etsean negarrez eta anparo bila sartu zan; baitere Perrando desapioka ta bere andreari il bear zuala esanez. Erretorea atera zitzaien eta tontoa ez bazan ere, larritu zan eta aserre ura zergatik zan galdetu zien, eta bazkariaren paltaz zala jakin zuanean, bertan gelditu zituan, Perrandori esanaz:

–Kaikua! Bazkari apur batengatik orrenbeste istilu jarri dek? Geldi zaitetzte nerekiñ ta irurok bazkalduko diagu.

Ez senarrak eta ez emazteak etzioten ez-etzik erantzun. Asi ziran bada apetitu ederrarekin jaten, eta egaztia maiera neskameak ekarri zuenean, Erretoreak, ebakiaz,

mamia bere aldera ta ezurrak Perrandoren aldera jarri zian: eta asmo biurri-gabe egiñ balu bezela, galdetu zion gure Perrandori:

–Perrando, etse ontan sartu baiño len or bidean atxitu izan bauan Andrea, ¿zer egingo ioan?

–Jauna! Nik odolak berotxoak izan... ta esaten diot egi-egia: arrapatu izan banu, lepoa onelaxe (platerari elduaz ta mamiak bere aldera utziaz) biurtuko nion aiñ seguru.

Erretorea azkarra, baiña ez Perrando baiñon azkarra-
goa.

Beste batean eztakit nola, baita Perrando sartu zan Erretore-etsean bazkaltzeko edo apaltzeko, eta orduan semea zeraman berekiñ, etzuan batetan Erretorearengana sarrerazo, baizik ate-atzean utzi zuan. Erretore jauna maia bedeinkatzen asi zan, ta Perrando bendizioaren aurretik gurutzea egiterakoan esan zuan:

–Aitaren eta Espiritu Santuaren izenean.

Argatik bada Erretoreak erreprenditzen du esanaz:

–Perrando, bi bider egin dek gurutzea ta bietan gaizki.

–Ez jauna, nik egoki dakit gurutzea egiten; ez det uste bedorrek ere obeto egingo duanik.

–I beti igeska: gurutzea ondo egin dek baiñan itzak gaizki ta oso gaizki esan dituk. Aitaren eta Espiritu Santuaren esan dek bi bider, eta... ¿SEMEA NON DEK?

–Barkatu beza, Erretore jauna, baiña semea urruti ezta. Ator, onera, seme, (dio Perrandok), i gabe Erretore jaunak ez dik jaten asi nai ta.

Aldi bakoitzerako Perrandok asma-kai berri bat zuan.

OIPA-REN-AK

Ez zaigu iruditzen *Euskalzale* aldizkariaren irakurleek zailtasun berezirik behar zutenik idatziaren muinaz jabe-

tzeko. Oso euskara herrikoia da idatzian Orkiztegik erakutsitakoa.

Artikulu hau plazaratu ondoan hasi ziren garai hartako zenbait euskaltzale Fernandoren xelebrekeriak kontatzen. Horien artean leudeke Juan Migel Orkolaga Igeldo-ko erretore eta meteorologoa, Resurreccion Maria de Azkue, F. Abarrategi, Aokozel, Jose Artola, Enrike Elizetxea errenteriarra, Alegiko Fernando firmatzen zuena, Egaña, Baleriano Mokoroa, Juan Ramon Jauregi, Praisku Arriola, E. Errazkin eta beste zenbait. Zerrenda nahikoa luzea, agerian dagoenez.

03. Txarteletako bertsoen lehen aipamenak: Jose Manterola eta Gregorio Arrue

Jose Manterolari beti aitortu izan zaio Fernando Amezketarraren izenari emandako bultzada. Alderantziz, oso gutxitan aipatu izan da gure artean Gregorio Arrue.

Fernandok kantatutako bertsorik arrakastatsuen, noski, txarteletara joan eta erretore jaunari bota ziona izango da. Liburuetan behintzat hura dator gehien. Bertsoak izan zituen aldaera sortak argi eta garbi adierazi nahiko luke zer-nola zabaldu zen eta barreiatu Euskal Herri osoan.

Antonio Zavalak Fernandori buruz ikerketa egin eta 1966an argitara emandako liburuan honela dio, berak jasotako aldaera eskaintzerakoan⁷:

Guk dakigunez, Jose Manterola jaunak argitara zituena bertso oiek, inork baño leenago, bere "Cancionero Vasco" liburuan. Orregatik Manterola'ren era au jarriko degu aurretik, bere erderazko adierazpena ta guzi.

Jose Manterolaren obra baliotsuak 1878an ikusi zuen argia inprimategian. Seguru asko, urte bat baino gehiago emango zuen liburu hura idazten.

Litekeena da Jose Manterola izatea bertso haiek inprimategira eramaten lehena. Gregorio Arruek, soilik, utzi lezake ohore hori gabe. Ea nola argitzen dugun puntu hau.

Urte haietan, Gregorio Arrue euskaltzalea eta itzultzaile trebea ere oso lanpeturik zebilen Zarautzen. Besteak beste, bi liburu zeuzkan mahai gainean, Gipuzkoako euskalkian idatzi nahi zituenak. Buru-belarri lanean jardunda, izen-

⁷ Zavala, 1966: 77.

buru hau zuela irten zen plazara lehenengoa: *Baserritar jaquintsuaren echeco escola*. D. Juan Jose Moguel Marquiñaco apaizac Vizcai-eusqueran atera eta D. Gregorio Arruec Guipuzcoacora itzulia. Bigarrena, berriz, zein izango eta Juan Josereren osaba Juan Antonio Moglek sinatutakoen artean sona nabarmenena lortu zuena: *Peru Abarca*.

Noiz idatzitako lana ote da *Baserritar jaquintsuaren echeco escola*? Itxura guztien arabera, 1867 aldean. Izan ere, Arruek gutun hau jaso zuen Gasteizko Gotzaindegitik, 1868ko maiatzean⁸:

Obispado de Vitoria-. Habiendo sido examinado de nuestra órden la obrita titulada “Baserritar jaquintsuaren echeco escola” vertida por V. al dialecto que se usa en Guipúzcoa del de Vizcaya en que está escrita, y resultando de la censura que tal produccion es llamada á vigorizar y estender el sentimiento cristiano en los que gusten de su lectura, damos por el presente nuestra licencia y autorizacion para que pueda darla á la prensa, ordenándole que antes de esponder al público ejemplar alguno de ella habrá V. de remitir uno á nuestra Secretaría de cámara y gobierno á los efectos procedentes.

Dios guarde á V. muchos años. Vitoria 6 de mayo de 1868. –Diego Mariano, OBISPO. –Sr. D. Gregorio de Arrue, Profesor de instrucción primaria de Zarauz.

Moglek liburua itzuli, argitaratzeko lizentzia jaso eta hamar urte behar izan zituen inprimaturik ikusteko. Bai, Arrueren itzulpena 1878an izan zen plazaratua, Jose Mantolaren *Cancionero Vasco* bezala.

⁸ Arrue, 1878.

Liburuaren hasieran dator gutuna. Eta ondoren hitzok: “Liburu au mol-dizquidatu duenarena da, eta guelditzen da eguiña legeac señalatzen duen depositua”.

Urte haietakoa ote da *Peru Abarcari* egin zion itzulpena? Ez gaude ziurtatzeko moduan, baina litekeena da.

Dena den, gauza bitxia gertatu zen *Peru Abarca* obra-ekin. Juan Antonio Mogelek idatzita, laurogei urte inguru egon zen inprimategira eraman gabe. Ikusten denez, egileak bere iloba Juan Jose Mogelen eskuetan utzi zuen eskuizkribua eta honek Zarauzko aita frantziskotarren artxiboan; hori horrela, isilaldi luzea eman zuen zain. Adituek diotenez, 1802 aldera landutako idatzia izan daiteke. Kontuak kontu, 1880 eta 1881ean izan zuten irakurle bizkaitarrek eta bizkaieraz irakurtzen zutenek idatziaren berri. Izan ere, 1880an atalka azaldu zen *Beti bat* egunkarian; 1882an, Durangon ikusiko du argia liburu-formatuan.

Nahiz eta Gregorio Arrue Hernanin jaiotakoa izan 1811n, oso ume-umetan joan zen Zarautza gurasoekin batera. Handik Arantzazuko komentura, apaiz-ikasketak egiteko asmoz. Osasun berakoa izanik, ez zuen jarraitzerik izan, eta 1831n etxera itzuli zen. Ondoren, 1834tik aurrera, luzaroan, Zarauzko maisu-lanetan ibili zen Gregorio. Eta, eskola-orduez gainera, berebiziko lanak hartu zituen itzulpengintzan. Horietako bat izan zen *Peru Abarcarena*.

Egia esan, ez dakigu noiz itzuli zuen Mogelen lan hori Arruek. Eskuetan izan dugu Koldo Mitxelena Kulturunean gordetzen den eskuizkribuaren mikrofilma, baina alferrik. Ez dugu lortu behar genuen argibide hori bere orrialdeetan. Gaztelaniaz idatzitako titulua ere antzua da puntu horri dagokionean; datarik gabe dator-eta:

El Doctor
PERU ABARCA
Catedrático de la lengua bascongada
en la Universidad de Basarte

ó

Dialogo entre un rustico solitario bascongado
y un barbero callejero llamado Maisu Juan

Obra escrita en dialecto vizcaino por el Presbitero
D. Juan Antonio de Moguel

y

traducida al de Guipuzcoa por D. Gregorio Arrue
con algunas variaciones

Arruek, itzulpen horretan, lizentzia bat baino hartu zuen; horietako bat, Fernando Amezketarraren eta erre-tore jaunaren bertso pareá sartzea. Bertso horiek ez datoz Mogelen jatorrizko liburuan. Baina, Arruek gipuzkerara egokitu zuenean, Amezketako Fernando eta erretorearen aipamena egitea deliberatu zuen. Seguruenik, garai haie-tarako, bertso pareá ezaguna zen gipuzkoarren artean.

Ikus dezagun Arruek nola itsatsi zuen Fernando eta erretorearen artekoa, Mogelen liburuaren itzulpenean⁹:

Maisu Juanec: Zureac nai aimbat edo geyago dira, eta milla edo gueyago esquer guci oriec gatic; baña artzai au Amezquetacoa izanic, onec jaquingo ditu itz neurtu edo bersoren batzuec, eta esan nai balizquigu.

Arzayac: Bai Maisu Juan. Asco daquizquit, baña zure gogoa asetzeco esango det bat edo beste.

⁹ Arrue (datarik gabe): 196-197.

Gure erritar Fernando, bersolari sonatuari Erretore Jau-
nac, chartela artzera joan citzayon batean bota cion zor-
tzico au:

Esan bear didazu
instante batean,
Poltsicutic chartela
nic atera artean;
Nola sinisten dezun
cuc cere artean,
Daudela iru Persona
Jaungoico batean.

Fernandoc aotic ortzera eranzun cion:

Nola sinisten dedan
arrazoyarequin,
Orañ esango diot
sagarcho batequin:
Usai ta saborea
colorearequin.
Orra iru genero
gauza bat batequin.

Maisu Juan: ¡Ori gauzaren polita: zoratua naucazute!

Arzayac: Oraindic politagoac esango dizquitzut, aspertu
ez pacera, eta dira nic aditu ditudan gucien ederrenac.

Eta, Arruek idatzi zuenez, artzainak Bilintxen bertsoak
kantatu nahi izan zizkion Maisu Juani, eta baita kantatu
ere “Zaldi zar bati ipiñiac” izenekoak.

Oso alde hutsa dago Arruek eta Manterolak paperera-
tu zituzten bertsoen artean. Hauetxek: *didazu* = *dirazu*,
poltsicutic = *liburutik*, *diot* = *diyo*, *gauza* = *gausa*.

Manterolari, bene-benetan eskertu beharko genioke, gainera, Amezketako erretorearen aipamena egitea¹⁰:

Entre los *coblacaris* ó improvisadores populares que han dejado grata memoria en Guipúzcoa cuéntanse el famoso Rector de Amézqueta, más conocido con este título que por su nombre propio, y Fernando Amezquetarra.

Refiérense de ellos un sin número de chistes agudos y de versos improvisados en el calor de la conversación, algunos de los cuales trasmitidos de boca en boca por la tradición, y más ó menos alterados en su forma, se conservan todavía en la memoria por gran número de personas.

Como muestra de este género especial de menuda literatura, que en medio de todo no carece de cierto mérito, voy á trasladar en este lugar los versos que se dicen improvisados por Fernando de Amézqueta, interrogado en cierta ocasión por el Rector de su pueblo acerca del misterio de la Santísima Trinidad, cuando fué á recoger de manos de éste la cédula de comunión.

En verso dirigió su pregunta el famoso Cura, y en verso le dio Fernando acto seguido su ingeniosa contestación.

He inquirido cerca de diversas personas sobre dichos versos, y de los varios textos que he obtenido, más ó menos alterados, he podido formar los siguientes que si no son exactamente los mismos que salieron de los lábios de los dos improvisadores populares, no me cabe la menor duda de que se diferenciarán si acaso poquísimo.

Hé aquí la pregunta formulada por el Rector:

¹⁰ Manterola, 1878 (II. liburukia): 83-84.

Esan bear dirazu
Instante batean
Liburutic chartela
Nic atera artean,
Nola sinesten dezun
Zuc cere artean
Daudela iru persona
Jaungoico batean

Contestación de FERNANDO

Nola sinisten dedan
Arrazoyarequin
Orain esango diyot
Sagarcho batequin.
Usai ta saborea
Colorearequin,
Orra iru genero
Gausa bat batequin.

En dos de las versiones que he recogido dice: *pieza batequin*, verso que me he permitido alterar, tanto por lo incompleto de su medida como para suprimir la palabra *pieza* que unida a *género* me disuena y me hace muy mal efecto.

Bestalde, ez Arruek eta ez Manterolak, ez batak eta ez bestak, ez dute eskaintzen bertso hauen hirugarren “pieza”. Antonio Zavalak bi iturritatik jaso zuen soilik. Hona hemen Jose Antonio Loinaz-Otaño apaiz jaunaren libreta batetik jasota bezalaxe¹¹:

¹¹ Zavala, 1966: 79.

3^a = Neuk ere uste nuben
zerbait banitzala,
responditu dirazu
merezi bezela,
Jaungoikuak ortantxe
konserba zaitzala
Fernando^z ekorn-zoazen
torizu txartela

Mikela "Txintxarri"

Cfr 3^a 1° 2° vers del can
de amuzte

Fernando Txarteletan.

Txarteletako 3. bertsoa, Mikela Elizegik kantatu eta Antonio Zavalak eskuz jaso. Gero, Zavalak honela plazaratu zuen liburuan*:

Neuk ere uste nuben zerbait banitzala,
responditu dirazu merezi bezela;
Jaungoikuak ortantxe konserba zaitzala,
Fernando, zoazen etxera torizu txartela.

Bertsoaren azpian, berriz, hiru nota erantsi zituen Zavalak. Lehenengoa, iturria aipatuz: Mikela "Txintxarri" (ezizen hauxe zuen Pelloren alabak). Beste biak bertsoaren kokapena adieraziz: batetik, erretorearen bigarren bertsoa zela (txarteletako hirugarrena; horrek eragingo zion idatzian atzematzen den zalantza) eta, bestetik, txarteletakoa zela (bide batez: Zavalak "Fernando" jaso zion Mikelari eta "Fernando" idatzi zuen berak ere azpian).

* Zavala, 1966: 80.

Nerauek uste nuen
zerbait banintzala,
erresponditu didazu
galdetu bezela;
Jaunak urte askuan
konserba zaitzala,
Fernando, zoaz etxera,
torizu txartela.

Pello Errotaren alaba Mikelari jaso ere plazaratu zuen Zavalak. Horra hor, aldamenean, bai Mikelari jaso, bai Zavalaren transkripzioa.

Xehetasunak xehetasun, gauzak bat dago garbi: edozein kasutan, 1806az gerozkoak direla. Izan ere, urte horretan hasi zen don Juan Ignazio Urretabizkaia erretorelanetan.

04. Pello Mari Otañok egindako lehen aipamena bertsotan

Ahoberokeria iritziko dio zenbaitek, baina azaldu beharrean nago erremediorik gabe: Otañok Fernandoren irudiarri dion begirunea inor gutxi izan du XIX. mendean zehar. Amezketarrak bertsotarako duen dohaina azpimarratu nahi du Pedro Marik. Izan ere, amezketarraren bertsoak eragiten dio zirarra zizurkildarrari, eta ez zenbait pasadizo txepelek. Fernandoren etorria eta ekarria estimatzen ditu batik bat, bere idatzietan ikusten denez.

Pedro Mari Otaño argiak, 1893an, bertso sorta txukuna eskaini zion Fernandori, urtean bi bider zabaltzen zen *Euskal-Erria* aldizkarian. Ateraldiena ez baina, bertsolari-alderdia azpimarratu nahi dio Otañok¹².

Perrando Amezketarra

Egon oi dira gordiak
loriak
Nik nai det billatzen saya
usaya
Eta arki leike errez
berez
nola dakarkiyen legez
loriak usaya berez.

¹² Euskal-Erria, 1893: 1. zenb.

Jose Manterolak sortu zuen *Euskal-Erria* aldizkaria. Eta Manterolak berak idatzia da, 1893ko ale horretan, "Ez dago esaterik zein gogokua dedan esapide ori: *zuben Perrandok suba barrunen*".

Zenbat gauza on munduan
chokuan
Daude lurpian galdurik
azturik
Eta gelditzen dirala
ala!
Ez ditzagun utzi bada
Chokuan azturik ala.

Sasipietan egonak
gizonak
Diamante ta urrien
lorien
Antzera oi dira izan
gisan
Ai! zenbat ote dabiltzan
Gizonak lorien gisan.

Azaldu gabia ondo
Perrando
Zabaldu arren usaya
artzaya
Bañan lezakete esan
nor zan
Amezketan ta Tolosan
Perrando artzaya nor zan.

On geyena dan lekutik
Zerutik
Ez eskolan ikasiya
jachiya
Zebilela ardi ondoren
zuben
Perrandok suba barrunen
Zerutik jachiya zuben.

Arek etzekiyen asko
moldezko
Ta esku-izkribituetan
letretan
Bañan ura zan Euskera
bera
Argatik nai det atera
moldezko letretan bera.

Bertso hauek zabaldu eta handik zazpi urtera, 1900ean, Buenos Airesen da Otaño. Eta han inprimatzen zen *La Basconia* astekarrian, 247. alean, berriro ere Fernandoren izena goraiatu nahi izan zuen pasadizo bat jorratuz: “Perrando Amezketarraren aterakadi bat”. Hemen ere, ordea, gauzarik baliosoena Fernandoren ahotan jarritako bertsoa da. Begien bistan dago. Otañok lausorik gabe dauka Fernandoz ailegatu zaion erretratua: bertsolaria da gauza guztien gainetik amezketarra.

Ez, XIX. mende bukaerako bertsozaleak ez ziren Fernandoz inoiz ahaztu; ez zuten baztertu amezketarrak utzitako arrastoa. Herri-jendeak gogoan izan eta gogoko zituen gure Fernandoren bertsoak. Baita jende kultuak ere.

Esate baterako, Felipe Arrese Beitia poetak. Kulturaz ongi hornitutako honentzat, Fernando Amezketarra erreferentzia bat zen bertso-munduan; iparrorratza bezalako. Iparrorratzak markatzen duenari jarraitu behar dio mendizale edo ibiltariak. Bertso-barrutian saiatu nahi edo behar duenak begirik kendu gabe begiratu behar dio Fernandok irekitako bideari.

Hala, 1893an, *Euskal-Erria* aldizkarian, Arrese Beitiak egindako bertso sorta dator. Izenburua: “Chomiñ eta Premiñ trabenan bertsoan”. Bertso sorta izugarria paratu

zuen Arrese Beitiak, Otxandion, urte hartan. Zortzigarren
ahapaldian Txominek honela esaten dio Premiñi¹³:

Zenbaitek maite duten pelotalekua,
Beste askok kafea, ez gutxik jokua;
Gizon danak daukate norberen gustua,
Premiñ, proba nazazun bota zuk bertsua.

Premiñen erantzuna:

¡O! baneuka orainche askoren grazia!
Perrando amezketarrak bezelakosia
Isuelaren gisa ona etorria!
Pasatzeko zurekin aste bat guzia!

Begien bistan dago: XIX. mendeko bertsozaleak asko
gogoratzen ziren amezketarraz, eta hura zuten iparrorra-
tzetako bat bertsolaritzaren alorrean.

¹³ Euskal-Erria: XXIX liburukia (1893, bigarren sei hilabetekoa).

Fernando Amezketarra
(1764 - 1823)

1. Fernandoren bataioa

Amezketan sortu zen mundura Fernando, 1764ko urriak hamar egun zituenean, udazken-kutsuko asteazken batean. Bistakoa da zergatik eman zioten Fernando izena hurrengo egunean. Horixe baitzen aitapontekoarena ere.

Mutil gaztea zen, artean, Fernando Zabala aitapontekoa. Adunatik Amezketara sartzeko ez zuen denbora asko behar izan. Sasoiko zegoen, bere hogeita bat urteetan. Bezperatik azaldu zen Amezketara, bataioa eguna zabal-tzarekin batera izango zela-eta. Ongi zekien zein izango zen amapontekoa eliza-funtzio xume hartan: Maria Antonia Oriozabala.

Jaio berriaren amona zen Maria Antonia. Baldartzen hasita zegoen ordurako, bere berrogeita bederatzi urteetan. Gorpuzkeraz moztaka, gerriz lodia, ibilera aski traketsekoa. Ile-mototsa zeukan aparta, distira ederrekkoa, apain orraztua. Ia beti irribarre atsegina zuen emakume hark, eta aldian-aldian bazekien algara gozoak botatzen ere.

Lasai zegoen amapontekoa eliza-atarian, erretoreak ongietorria eman zietenean ohikoa zen bezala. Ezin gauza bera esan Fernando aitapontekoaz. Jende gehixeago egon izan balitz, ez zitzaion agian urduritasuna hainbeste nabarmenduko, baina zazpi laguntxo baino ez ziren orotara.

Goiz-meza noiz bukatuko zeuden eliza-atarian, apaiza eta monagilloaren zain, esperoan. Mezatara joandakoak irten ziren aurrena, ez asko, emakumezkoak gehientsuenak; eta erretorea bere laguntzailearekin, geroxeago, kasuila sakristian erantzi ondoan.

Gizaseme bapoa zen don Martin erretorea. Hogeita hamar urte zeuzkan; bikain eramana, gainera, gazteagoa ematen zuen-eta. Amezketarrek *erretore* deitzen zioten, bai-

na berak bazekien aldi baterako zela; interino, alegia. Nolanahi ere, haren esku zegoen bolada hartan eliza nagusiko azken ardura. Besteak beste, urriaren 11ko bataioarena.

Alba soineko zuriak, gerriko zinguluak eta lepotik beherako estola gurutzatuak aparteko itxura ematen zioten don Martini, lehenaz gain. Gizaseme bikain haren aldamenean, gauza xaborra geratzen zen monagillo mutil koskorra.

–Egun on deizuela Jainkoak –agurtu zituen.

–Baita zuri ere, don Martin.

–Apaizok ez dugula lan handirik egiten, baina aspaldian goizean goiz jaiki behar izaten dut. Azken bolada honetan ume asko ari da jaiotzen gure herrian.

–Jainkoaren legea betetzen ari den seinale, erretore jauna –erantzun zion jai berriaren aitak, Martin Josek.

–Ez dut uste beti-beti betetzen denik –erantzun zion elizgizonak.

Guztiak ohartu ziren hitz haiek zeramatzen ironiaz. Izan ere, bi hilabete ez ziren oraindik Martin Jose Bengoetxea eta Josefa Antonia Altuna amezketarra ezkondu zirela Adunako elizan, bertako erretore don Migel Antonio Ubillosen aurrean. Adunan eta Amezketan esaten zenez, ordua baino lehenago ibiliak omen zeuden bi gazteak jainko txikiaren lanetan.

–Utz ditzagun alde batera berriketa hauek eta heldu diezaiogun bataioaren zeremoniari –proposatu zien don Martinek guraso, aita eta amaponteko eta aitona-amonei.

Bataiarri edo ponte berria zen artean, 1724an estreinakoz erabilia. Bi liburu zeramatzan eskuetan apaizak.

Ezkerreko galtzarbean bere liburua hartuta, bestea aita-amapontekoei eskaintzeko keinua egin zien.

Amezketako San Bartolome elizako ponte honetan
bataiatu zuten Fernando jaio berria.

–Ondo legoke Fernando aitapontekoak edo Maria Antonia amapontekoak, irakurtzen jakinez gero, errezoetan eta beste eginkizunetan laguntza emango balidate.

Maria Antoniak ez zuen denbora asko behar izan erantzuna ia bat-batean emateko:

–Nirekin alferrik ari zara, eta Fernando ere apenas leitzen ikasten ibilia denik. Aurreragoko lanik izan dugu biok ala biok ere gure bizitzan, don Martin. Nirean, behinik behin.

Kontu hura lasai hartzeko keinua egin zuen apaizak, liburua monagilloari entregatuz.

–Ez kezkatu, zaudete lasai. Horrela bada, elizmutil honek erantzungo du zuen orde. Bai, zuen ordeko bihurtuko da funtzio honetan... Iruditzen bazaizue, ekin egingo diogu zeremoniari.

Ordu arteko irribarreak alde batera utzi eta seriotasun osoz heldu zioten zazpi sakramentuetan lehenbizikoaren ospakizunari.

–*Fernandus, quid petis ab Ecclesia Dei* [zer eskatzen diozu Jainkoaren elizari]? –apaizak galdetu.

–*Fidem* [fedea] –elizmutilak buruz erantzun, liburuari begiratu gabe.

–*Fides quid tibi praestat* [fedea zer agintzen dizu]? –berriro apaiza galdezka.

–*Vitam aeternam* [betiko bizia] –oso bizkor, eliza-atari-ko sabaiari begira, mutilak.

Bazuen motiborik mutikoak erantzun guztiak buruz jakiteko. Ume asko jaio zen urte hartan Amezketan, eta baita bataiatu ere. Fernandorena, berrogeita zazpigarrena zen.

Urtea bukatu baino lehen beste hamabi jaioko ziren, gainera. Orotara, berrogeita hemeretzi haur. Horietatik

hogeita hamabi mutiko eta hogeita zazpi neskato. Bizitzak heriotzari zor dionez, hildakoak ere izan ziren urte hartan. Hogeita bederatz, gutxienez. Gizonezkoak bederatz baino ez. Emakumezkoena, kopuru deigarria gertatu zen urte hartakoa; hogeitaraino hil baitziren¹⁴.

Hiletak baino askoz nahiago izaten zituen bataioak elizmutil txikiak. Alde ederra! Behin baino gehiagotan esana zion erretoreari ez ziola onik egiten intsentsuak. Argizagi eta kandelen keak ere larritasun pittin bat ematen ziotela.

Hori gutxi balitz, oso gogorra egiten zitzaion elizan bertan, losapean, gorpuak nola usteltzen ariko ziren pentsatze hutsa ere. Urte hartan hogeita bederatz bider pasa behar izan zuen trantze horretatik; hau da, beste hainbeste gau, loak hartu ezinean, amesgaizto askoak eginez.

Eliza-atarian egiten ziren bataio-zeremonietatik bitxiena, apaizak jaio berriari gatz bedeinkatu apur bat ahoan sartzten zion une hura iruditzen zitzaion monagilloari.

“Negar egiten badu, negartia izango duk, negartia zertorrek”, pentsatu ohi zuen bere baitan. “Negarrik egiten ez badu, gurasoei ez ziek gaueko lorik kenduko; isila datorren seinale” burutazioa ere pasatu ohi zitzaion noizean behin, oso konta ahaletan baina, ia gehientsuenetan negarri eman ez bukatzen zuten-eta bataiatugaiak.

Egia esan, elizmutilak ez zituen deus konprenitzen keinu eta zeinu asko. Zertara zetorren umeari arnasa egitea? Zer zela-eta ezartzen zuen apaizak eskua jaioberriaren bu-

¹⁴ Gipuzkoak 108.000 bizilagun zituen urte hartan, ale batzuk gorabehera. Nahiz eta datu zehatz-zehatza ez daukagun, 1.500 bizilagun inguru behar zituen Amezketak orduan. Urte hartan, 59 ume jaio ziren Amezketan: 32 mutiko eta 27 neskato. Hildakoak 29 izan ziren: 9 gizonezko eta 20 emakumezko.

ruan? Eliza-atarian egiten zena, hala ere, eliza barruan ponte inguruan egiten zena baino bitxiagoa gertatzen zitzaion beti. Batez ere, latinez esandako kredoa beti oso ulergaitz egiten zitzaion, nahiz eta bera gogotik saiatu euskaraz etxean ikasitakoarekin alderatzen.

Unerik atsegina, berriz, aita eta amapontekoek bien artean umea hartuta, apaizak hiru bider ur bedeinkatua gurutze eran isuriz, *Ego te baptizo, in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti* esaten zuen hura iruditzen zitzaion. Bataio-ospakizuna azkenetan sartzen zelako, noski.

“Gaurkoak ere eman beharrekoa ia eman dik”, pasatu ohi zitzaion burutik sarritan. Berehala amaituko zen elizkizuna: olio sagaratuz bataiatu berria gantzutu, buruzapi zuria ezarri, aitapontekoak argizagi piztua eskuetan hartu...

–Fernando, zoaz bakean eta Jauna zurekin bedi –izan ziren don Martinen azken hitzak.

–Amen –elizmutilak.

Horrelaxe izan zen 1764aren urriko bataio apal hura ere.

Eta guztiak sakristiara abiatu ziren. Apaiza, jantziak erantzita, mahaira inguratu zen.

–Orain arte egin duguna garrantzi handikoa izan da. Handienekoa, zalantzarik gabe. Baina paperak betetzea ere bai. Ezin, bada, muzin egin zeregin honi.

Mahaiaren gainean zeuzkan jaiotza-liburua, tinta beltza gordetzen zuen kikara moduko ontzixoa eta luma ere. Ez zuen galdera handirik egin behar izan don Martinek tramite hura behar bezala egiteko. Mantso-mantso idazten hasi zen, denak inguruan zituela¹⁵:

¹⁵ DEAH. Amezketak. Bataioak. Sig.: 1186/003-03.

El dia diez de octubre de mil settos sesenta y quatro nacio Fernando hijo Lexmo. de Martin Jph de Bengoechea y Jpha Antonia de Altuna y el dia sigte. le bautice yo el infraescrito Rector interino siendo padrinos Fernando de Zavala y M.ª Ant.^a de Orio Zavala a quienes adverti el parentesco espiritual q. contrajeron y demas obligs. Abuelos paters. Pedro de Bengoechea y M.ª de Sarasola. Mts. Ambrosio de Altuna y M.ª Ant.^a de Orio Zavala en cuia verdad firme: Dn. Martin de Garagarza.

Fernando oso zintzo portatu zen urriko goiz eder hartan. Baina, goseak eraginda-edo, negarrari eman zion, amaren besoetan. Sakristiako albo batera joan eta bularra ematen hasi zitzaion ama gaztea.

Don Martin Garagartzak idatzi beharrekoak egin zituenean, bostekoa eman zien banan-banan guztiei. Maria Antonia amapontekoak, txanda ailegatu zitzaionean, sos batzuk pasatu zizkion bostekoarekin batera erretoreari. Oso gertuan zuten monagilloa eta berehala ohartu zen horretaz.

–Hik ere zerbait esperoko duk, ba? –galdegin zion emakume lodikoteak mutikoari.

Buruarekin baietz esan zion. Marabedi urri batzuk jaso orduko irten zen sakristiatik mutikoa, ziztu bizian. Eliza-atarian sartu zuen eskua patrikan amapontekoaren bihotz-zabaltasuna zenbaterainokoa izan zen ikusteko. Ez zirudien poz handia hartu zuenik jasotako propinarekin. Ez zitzaion izugarria iruditu. Hobeak jasota zegoen, alajaina.

2. Fernandoren haurtzaroa

Fernandoren bizitza kontatu nahi bada, haurtzaroko kontuak lerro gutxitan ahituko lirateke. Egiari aitoez, gehiago dira galdekizunak erantzunak baino; ilunpe gehiago argia baino.

Gurasoek, aldi bat Amezketan egin ostean, noren besoeetan utzi ote zuten Fernando txikia? Zein etxetan bizi izan ote zen? Zer-nolako harremanak ote zituen gurasoekin eta gaitzetzeko senideekin? Egonaldirik egin ote zuen Adunan?

Jaioterriaz hitz bi

Fernandori buruz hitz egin eta idatzi denean, behin baino gehiagotan aterako kontua da hau. Nongotarra ote zen Fernando: Amezketakoa ala Adunakoa?

Esate baterako, Antonio Zavalaren *Fernando Amezketarra bertsolaria* liburu paregabea, atal bat eskaintzen zaio gai honi. Iritzi baten aldeko eta kontrako arrazoiak ematen ditu orrialde horietan Zavalak, baina inoiz Aduna aldera makurtu gabe. Izan ere, ez dago itxurazko agiri bakar bat ere jarrera horri eusteko.

Don Jesus Amundaraini zor zaio kontu honen hurrengo harrotzea. Orendaindar hau Adunako erretore izan zen, eta 1989an plazaratutako *Boletín de Estudios Históricos sobre San Sebastián* aldizkarian, Adunako herriaz monografia moduko lan egoki bat dator don Jesusek landurik. “Gizon ospetsuak” atalean lehenengoa gure bertsolaria da: Fernando de Bengochea (“Aduna´tar Amezketarra”).

Aintzakotzat hartzea merezi duen argumentu bakarra eskaintzen du: Fernandoren lehenengo semea bataiatu zutenean, Amezketako erretoreak honela idatzi zuela¹⁶:

¹⁶ DEAH. Amezketa. Sendotzak. Sig.: 1189/001.

Martin Jose, hijo legitimo de Fernando de Bengoechea, natural de Aduna.

Fernandoren gainean ezagutzen ditugun agirietan, hauxe genuke salbuespena. Gainontzekoetan, Amezketan jaio eta bizi dena ikusiko dugu. Eta mingarria egiten zitzaion hori don Jesus Amundarain argiari¹⁷:

Tamala Aduna'rentzat. Nabarmenkeri bat estaltzearen edo, Amezketan jaiotzea gure Fernando gizajoa!

Sortetxea

Bai: ezkondu eta bederatzi hilabete bete aurretik etorri zitzaien Fernando txikia guraso gazteei. Abuztuaren 13an ezkondu ziren Martin Jose eta Josefa Antonia Adunako eliza nagusian; eta urriaren 10ean sortu zen mundura Fernando. Baina zein etxetan jaio ote zen?

Oraindaino beti pentsatu izan da, eta baita idatzi ere, Espilla Saletxe esaten zitzaionean jaio zela Fernando. Agian, bai. Baina ez dago –edo, hobeki esanda, ez dugu eskuratu– hori ziurtatzen digun agiririk.

Itxura guztien arabera, zentzuzkoena da pentsatzea Josefa Antonia Altunak –bere 22 urte gazteetan–, bederatzi hilabetera zihoanean, gurasoen etxera bildu nahi izango zuela, babes bila. Etxe propiorik ez-eta, gurasoen aterpera biltzea zen arrazoizkoena. Hori izango zen Josefa Antoniaren erabakia. Dena den, esan bezala, hau ziurtatzeko ez daukagu dokumenturik. Hipotesi sinesgarria baino ez da.

Hori horrela izan bazen, eta gero amaren aldeko aitona-amonen etxean hazi baldin bazuten, amezketarrok Torrea

¹⁷ Amundarain, 1989: 515.

esaten diogun etxean jaioko zen, eta bertan haziko zuten, eliza nagusiaren inguruko Ergoena auzoan.

Fernando izan zen Josefa Antoniak izandako seme-ala-betan Amezketan jaiotako bakarra. Fernando 1764an jaiotako eta handik bi urte eta bi hilabete ingurura jaiotako Bengoetxea-Altuna familiako bigarren semea, Frantzisko. Honek, gainontzeko guztiek bezala, Adunan hartu zituen ponteko ur bedeinkatuak.

Fernando zein herritan jaiotako ez dago zalantzan ipintzerik. Beste kontua da, ordea, Amezketan nork hazi zuen jakitea. Amapontekoaren esku geratu ote zen? Torrea etxean eman ote zuen haurtzaroa?

Sendotzako sakramentua hartzea

Amezketan izan zen, 1771ko ekainaren 27an, don Juan Lorentzo Irigoyen y Dutari, Iruñeko gotzaina. Astearte goiz hartan, ume eta gaztetxo asko zen sendotzako sakramentua hartzen. Horien artean, gure Fernando. Zazpi urte betetzeko zegoen.

Abuztuaren 2an jardun zuen don Martin Garagartzak, Amezketako erretoreak, sakramentua hartutakoen zerrenda idazten. Hutsegite nabarmena egin zuen Fernandoren datuak papereratzekoan¹⁸:

Bernardo de Bengoechea hijo legitimo de Martin de Bengoechea y Josepha Antonia de Altuna.

Ez dago zalantzarik. Amezketan ez zegoen garai hartan izen-deitura horretako umerik eta ezta ere Bengoetxea-Altuna horrela bataiatutakorik. Beraz, *Fernandoren* ordeztuak *Bernardo* ipintzea erretorearen okerra da.

¹⁸ DEAH. Amezketa. Sendotzak. Sig.: 1189/001.

Eskolara joan gabekoa, eskolatu gabea?

Galdera handia da hau. Eskola zipitzik gabekoa ote zen Fernando? Ze, egon, bazegoen Amezketan eskolara joateko aukera. Dokumentuetan ikusi dugunez, 1693an sinatu zuen Amezketako Udalak Hondarribiko Bernardo de Mugarrietarekin eskola emateko kontratua. Sei urteko iraupena zuen akordioak.

Handik urte batzuetara, 1714an, Pedro de Miner hernaniarrak hartu zuen antzeko konpromisoa. Bilera egin zuen Amezketako agintariek eta hauxe adostu zen letratuaren aurrean¹⁹:

Y asi estando juntos y congregados propuso el Señor Alcalde en la conformidad que en diferentes ocasiones se avia tratado sobre la falta de un Maestro escuela que avia en esta dicha villa para enseñar educar a los hijos de ella, leer, escribir y contar, como tambien la doctrina xristiana para el efecto havia tratado con Pedro de Miner vecino de la villa de Hernani, y se hallava en estas dichas casas, haviendole conducido a esta sala, y comferido a cerca del salario con que podia servir añalmente a la enseñanza y educacion de los hijos de esta dicha villa conformaron en las condiciones siguientes:

Que en cada un año esta villa por la razon sobredicha que le aya de pagar por su salario ordinario cinquenta ducados de vellon en tres tercios por manos de su tesore-ro adelantando el primero para el dia de San Martin once de Noviembre de este presente año que es por donde a de empezar a correr esta escriptura y a de continuar en seis años en la dicha enseñanza.

Agiriak oso zehatz erakusten ditu maisuaren betebeharrak: irakurtzen, idazten eta zenbatzen erakutsi behar zien

¹⁹ GAO PT (Protocolos Tolosa) 1140.

Amezketako umeei, eta baita kristau-ikasbidea edo dotrina ere.

Urria, oso urria izan ohi zen garai haietan maisuen soldata alde guztietan ere, baina bereziki herri txikietan. Ez da harritzekoa, beraz, aukera hobekak ikusten zituztenean, beste norabait alde egitea. Hori horrela, zailtasun eta oztopo franko izaten zen eskola emateko prest zeuden maisuak topatzeko. Kasu batzuetan, herriko erretore eta apaizak izan ohi ziren eskola ematen zutenak.

Litekeena da Fernando txikiaren garaian ere horrelako zerbait gertatzea. Badugu hori pentsatzeko arrazoirik. Hara.

Egundoko sesioa sortu zen Amezketan, 1785ean, Maria Antonia Artola eta don Jose Frantzisko Etxeberria apaizaren artean. Antza denez, apaizak ehiza-zakur bat zeukan etxean; eta, bere ustez, behar bezala lotuta. Ez zen iritzi berekoa Maria Antonia. Kontua da honek, egun batean, odolak irakiten zituela, epelak esan zizkiola don Jose Frantziskori. Auzitara jo zuen elizgizonak. Eta Maria Antoniak, galtzaile irten zitekeela-eta, letraduaren aurrean aitortu zuen bere errakuntza:

Se reconoce culpante con sus expresiones dicha Maria Antonia, a solicitado esta perdon de dicho Don Jose Francisco; y que se remate esta causa en el estado en que tiene, y dicho Echeverria ha venido, y viene en perdonarla.

Maria Antoniak errekonozitu zuenez, tatxarrik gabeko jokabidekoa zen don Jose Frantzisko, izen on eta iritzi zuzenekoak. Eta baita ere:

Y dar buenos consejos, y como a tal le confirio esta Noble Villa la maestria en Primeras Letras, y enseñanza de la Doctrina Cristiana, y buenas costumbres a los chicos de vecinos y moradores de esta villa.

Aitorpen hori 1785ean egindakoa da.

Handik urte batzuetara, 1803an, don Jose Frantziskok berak honako hau adierazi zuen bere buruaz:

Que por espacio de treinta y dos años sirvió en dicha villa de Amezqueta el magisterio de primeras letras, enseñando a todos los niños y niñas del Pueblo a leer, escribir y contar, y sobre todo la Doctrina cristiana con mucho celo y aprovechamiento de la tierna juventud sin mas emolumentos ni pagas que la corta renta de cuarenta ducados de vellon, que le pagava la referida villa.

Beraz, Fernandoren haurtzaroan, Amezketan egon bazegoen eskola moduko zerbait. Eta ez dago motiborik hura eskola inoiz zapaldu gabea zela esateko. Horrez gainera, agiri zaharrek erakusten digutenez, don Jose Frantzisko Etxeberria apaizaren esku zegoen Amezketako ume eta gaztetxoak eskolatzea.

Ez dirudi, ordea, Fernandori asko balio izan zionik jaioterrian eskola edukitzeak. Dakiguna da sustantziako eskolarik jaso gabe geratu zela, eta horrela igaro zuela bere mundualdia.

Gure bertsolariaren garaiko zenbaitek, Amezketan, bazekien nola irakurtzen hala idazten; eta oso txukun, gainera. Ez zen hori Fernandoren kasua. Ez dugu agiri bat bera ere aurkituko haren sinadura erakusten duenik. Askotan ez bada ere, aukerak izan zituen horretarako; behin baino gehiagotan, gainera. Baina, eskribau edo letraduen aurrean ibili behar izan zuen bakoitzean, agiriak ia beti era honetan bukatzen ziren:

Y lo otorgaron asi por firme y firmaron los que sabian y por los que dijeron no saber firmo uno de los testigos que se hallaron presentes.

Zalantzarik gabe, izenpetzen ez zekitela esan zutenen artean sartu behar dugu Fernando.

Juan Ignazio Iztueta zaldibiarrek Tolosan 1801 edo 1802an egindako bertso-saioaren berri eman zuenean –Zabala, Fernando, Txabalategi eta Altamira izan ziren lehiatutakoak–, hauxe dio laukoteaz²⁰:

... lauac letra bat-bacarra ere ezagutzen etzutenac.

Eskolatu gabea zela argiro dago, bai. Baina segidan sortzen zaigu hurrengo galdera. Kristau-ikasbideari buruzko lehenengo ikaskizunak non jaso ote zituen: etxean, eskolan, elizan?

²⁰ Iztueta, 1824: 172.

3. Fernandoren ogibideak

Fernandori bertute asko aitortzen zaio, baina akatsen bat edo beste ere bai. Azken hauetakoen artean legoke *langille errexa* izatearena. Halaxe dio Gregorio Muxikak, 1925ean plazaratutako liburuan²¹:

Ez zuan lanak itoko (*langille errexa zan*, esaten dute amezketarrak), ta izaten zituan estuasunetatik ateratze-ko beso-lana baño biurrikeri-lana sarrigo egiten zuan.

Bai, litekeena da Fernando langile amorratua ez izatea. Dena den, kontrako iritzia emateko arrazoiak ere badaude, kapitulu honetan bertan ikusiko dugun bezala. Kontua da langile errazaren izen hori oso egokia gertatzen zela Fernandoren ateraldi asko sinesgarri egiteko.

Gaur egun, nahiko zehatz dakigu zeintzuk izan ziren Fernando Amezketarraren lanbide nagusiak. Gipuzkoako Artxibo Orokorrean eta Amezketakoan ere datu estimagarriak daude argitzeko zertan saiatu zen gure bertsolaria eguneroko ogia irabazten. Ez dira izango estimatuko genituzkeen datu guztiak. Baina esateko moduan gaude, oker handirik gabe, zertan jardun zuen eguneroko premiei erantzuteko.

Dauzkagun datuei sinestera, lau ofizio izango lirateke Amezketarraren historian aipatu beharrekoak: meatzari, mailo-guarda, nekazari eta artzain. Landu dezadan puntu hau.

Meatzari izan zen garaian ezik, gainerakoetan nekazari-lanetan ibiliko zen: nekazari eta Malloa zaintzen, nekazari eta artzain, hasiera batean bederen.

²¹ Muxika, 1925: 4.

Zer esaten digute, bada, agiri zaharrek? Amezketak eta Tolosako artxiboetan daudenak kontuan izanik, Fernandoren zereginak zeintzuk ziren ez ezik, kronologia ere egiteko moduan gaude; hau da, aldi bakoitzean zertan jardun zuen ere ikus dezakegu. Horien arabera, hauek lirarteke laburturik: 1800 urte arte, Aralarko meategian langile; 1801ean, Malloa²² zaintzen; 1803tik aurrera, nekazari eta artzain; 1808tik aurrera, artzain.

1800 urte aldera, Aralarko meategiek hondoa jota, Fernando lanik gabe

Jesus Elosegí Irazustak idatzitako *Las minas de cobre de Aralar (1732-1804)* liburu bikainean ikusten dugunez, nahiz eta 1804ra arte bizirik egon, lehenagotik ere oso arnasestuka zebiltzan meategiak Aralarren. Elosegiren esanak aintzakotzat hartuz, lan-kontuak 1800 urtean isilduko ziren Buruntzuzin eta Arritzagako galerietan.

Zehaztasun osoz ez dakigu noiz ordaindu zioten azken kintzena Fernandori. Ezaguna da, ordea, 1800eko uztailan lan bila zebilela. San Fermin bigarrena urte hartan asteartez erori zen, eta Fernando udaletxera joan zen herriko agintariekin egon eta Jose Arrataka eskribauaren aurrean agiria sinatzera. Idatziak honela dio²³:

²² Amezketan, partikularren lur sailak (belardi-basoak) bukatu eta Aralar-Enirio arteko herri-lurrari esaten zaio Malloa; pluralean ere erabili ohi da: Malloak. Agiri zaharretan, *gatzelaniaz*, *exido/ ejido* deitzen zaie lur horiei. Beraz, euskaraz, izen berezi gisa erabili ohi da; *gatzelaniaz*-ko agiri zaharretan, berriz, izen arrunt moduan.

Euskaraz ere erabil daiteke izen arrunt moduan: mailo. Placido Mugikak, *Diccionario Castellano-Vasco* hiztegian, azalpen hauek ematen ditu *ejido* izenaz: *terreno comunal* = erriko baso, maillo (prado), erri-lur, uri-baso, zillegi-baso, zillegi, onda-zillegi...; *seto del ejido* = maill-esi.

²³ GAO PT 1366.

Y de la otra Fernando de Bengoechea vecino de esta villa. Y dijeron que esta tiene diferentes cerrados herbales de bastante estesion en los parajes de Aizaburu, Santucho, Mandabe y Arizerlo cuyos herbales se reparten entre todas las casas de esta dicha villa y sus dueños y habitantes pagan el trabajo de su cuidado, y que este se puso siguiendo la costumbre inmemorial en publica almoneda, y su remate en la tercera y ultima se verifico en el citado Bengoechea al precio de nueve quartos cada suerte pagaderos por medios de los Cabos que nombra- ren los señores del Reximiento con la condicion de que desde que se hizo el remate hasta el día veinte y nueve de septiembre primero venidero de este año haya de cuidar con toda diligencia de los espresados cerrados herbales sin que deje entrar ningun ganado vacuno, ovejuno, bo- rregas ni cabruno...

Kontua da, Fernandok berak ez baina, adiskide batek bete zuela gure bertsolariak bere gain hartutako eginkizun hura.

1801ean, Malloa zaintzen

Hurrengo urtean ere, 1801ean, Fernandok bere burua es- kaini zuen Malloko belarrak zaintzeko. Bigarren aldi ho- netan, uztailean ez baina, maiatzaren 3an egin zuten era- bakiaren sinatzea. Igandean hartutako erabakia izan zen hura. Arrataka eskribauak idatzitako agiria oso antzekoa izan zen, baina ez guztiz. Honela dio eskuizkribuak²⁴:

Y dijeron que esta tiene unos herbales cerrados en su exido, que llaman Malloas, de cuya yerba se aprovechan todos sus vecinos y moradores haciendo su reparto por suertes, y haciendo su cerradura ellos mismos, y que el cuidado de ellos para que no entre ganado alguno, desde

²⁴ GAO PT 1367.

que se cierran hasta el dia veinte y nueve de septiembre... al precio de diez quartos cada suerte.

Urte hartan Malloen ardura hartzeko berez Berpizkundean egunetik San Migel egunera luzatu zen. Horrez gainera, zotz bakoitzeko ordaindu beharra ere kuarto bat garestitu zen. Aurreko urteko bederatzi kuarto haiek ez baina, hamar izango ziren 1801 urte hartan. Seguruenera, ez zituen kuarto asko bilduko Fernandok, baina zirenak zirela ere, "on" bere etxerako. Estimazio handikoak izango ziren batez ere emazte Maria Josefarentzat.

1803tik aurrera, nekazari eta etxe-ardi apur batzuk hasieran

Egoera larrian geratu zen Fernando 1797 aldera, Arritzagako meategia ugazabek ia lanik gabe utzi zutenean Aralarren. Izan ere, azken urteetan, meatzari-lanetik ateratzen zuenarekin bizi zen haren familia. Urte horretan, 1797an, emaztea eta hiru seme zeuzkan Amezketan, berak etxeratu behar zuenetik bizitzeko gogoz: Martin Jose (7 urtekoa), Bartolome (5ekoa) eta Jose Antonio (2koa).

Diru-iturri hura ahitu zitzaionean, ataka gaiztoan ikusi zuen Fernandok bere burua. Zeri heldu? Nondik hasi? Non aldaba jo?

Urte batzuk geroago, 1807ko martxoaren 29an, Errezilgo "Txangua" esaten ziotenarekin batera ardi pareta ebastea leporatu ziotenean, Tolosako alkate eta herri-epailearen aurrean aurkezpen hau egin zuen Fernandok²⁵:

Respondiendo dijo que se llama Fernando de Bengoechea; es natural de Amezqueta con vecindario en la misma villa

²⁵ Tolosako Udal Artxiboa. Relaciones con las autoridades judiciales. Administración de Justicia. E/6/III-Libro 51; Exp.3.

hasta su prision; de estado casado con Maria Josefa de Sagastume; de edad de cuarenta años poco mas, o menos. De oficio pastor y labrador.

Artzain, azken hogei urtean

Hasteko, lau dokumentu dauzkagu, zein baino zein ederragoak, Fernandoren artzain-pausoak nondik nora ibili ziren jakiteko.

Lehen dokumentua (1803)

Lehenengoa 1803koa da. Hamahiru urte zeramatzan ez-kondurik. Familia hazten zihoakiolako-edo, ardi bakan batzuk hartzea erabaki zuen. Seguruenera, baserriko lanak ere izango zituen, baina gehixeago behar, egunero zer-bait beroa ahora eramango bazuten.

Egia esan, bere familian bazen ardia estimatzen zue-nik. Bere anaia Frantziskok, kasu, urte hartako azaroaren 23an, hirurogeita bost ardi hartu zizkion Zurutuzako Gaspar Agirre amezketarrari. Artaldetxo dotorea urte haie-tarako, alajainetan! Eta Fernandoren ondorengoetan ere izango da ardia gogotik maiteko duenik; bere seme Barto-lome, esaterako.

Kontua da Fernandok hamar ardi hartzen dizkiola, 1803an, Juan Martin Loidi Gorostidiri, hiru urterako. Hori da poliki-poliki eta negozioari tamaina hartuz bide egiten hastea! Tratua egiteko orduan, babesle edo abalemaile izan zituenak: Apatxeko Kaietano Agirrebarrena eta Dan-tzarinea Saletxeko Manuel Antonio Lizeaga.

Aurrerantzean, azken arnasa eman arte, artzaintza izango da Fernandoren bizibidea. Gauza apurrarekin abiatu behar omen da negozioetan, eta halaxe egin zuen Fernandok ere; hau da, hamar burutxo soilik erosiz.

Eman ditzagun 1803ko kontuak²⁶.

Amezqueta Noviembre 1º de 1803.

Escritura en razon de 10 obejas á tributo por Juan Martin de Loydi Gorostidi, á favor de Fernando de Bengoechea principal y Cayetano de Aguirrevarrena y Manuel Antonio de Liceaga sus fiadores vecinos de esta villa.

Por esta carta y su tenor Fernando de Bengoechea vecino que soy de esta villa de Amezqueta digo que tengo en mi poder diez obejas buenas y parideras de precio y valor de cincuenta y seis reales de vellon cada una las mismas que el dia primero del que corre me dio á tributo Juan Martin Loydi vecino de esta villa para tiempo de tres años que comenzaron á correr dicho dia primero de del que correr y se finalizaran por otro igual dia del año venidero de mil ochocientos y seis con la espresa condicion de que por el esquilmo, leche, crias y demas aprovechamientos de las referidas diez obejas le haya de dar diez reales de vellon en cada un año á respecto de un real por cabeza y cumplidos dichos tres años le hubiese de volver otras diez obejas tan buenas y del mismo precio y valor á estilo y practica que se observa en esta villa ó en defecto quinientos sesenta reales de vellon á respecto de cincuenta y seis reales por cada cabeza; y ahora dandome como me doy por entregado de las referidas diez diez obejas ami voluntad otorgo su carta de pago y recibo en bastante forma de derecho á favor del nominado Juan Martin de Loydi y de su representacion legitima renunciando sobre su entrega que no es de presente la excepcion de la cosa no vista dolo y mal engaño y las demas que hablan en esta razon.

Y consiguientemente yo el dicho Fernando como parte y deudor principal Cayetano de Aguirrevarrena y Manuel

²⁶ GAO PT 1373.

Antonio de Liceaga vecinos que somos de esta villa hallandonos presentes constituyendo como nos constituimos por sus fiadores sabidores del riesgo á que nos habenturamos haciendo de deuda y causa ajena propia nuestra sin que sea necesario hacer escusion ni otra diligencia de fuero ni de derecho contra el citado principal ni sus vienes cuio veneficio renunciamos espresamente, los tres juntos juntamente deman comun á voz de uno y qualquier de nos de por si et insolidum nos obligamos con las dichas nuestras personas y viene habidos y por haber á que daremos y pagaremos al referido Juan Martin de Loydi y á quien su derecho representare diez reales de vellon en cada un año por el tributo de las nominadas diez obejas siendo la primera paga por el día primero de Noviembre del año proximo venidero de mil ochocientos y quatro, y asi subsecivamente en los dos siguientes y cumplidos los referidos tres años le volveremos otras diez obejas tan buenas y parideras y del mismo precio y valor á estilo y practica que se observa en esta villa ó en defecto quinientos sesenta reales de vellon en dinero, pena de apremio, execucion costas y daños que de lo contrario se causaren.

.....

Y en siguiente yo Juan Martin de Loydi, hallandome presente y enterado del contenido de esta escritura acepto á mi favor y me obligo á pasar por ella en todo y por todo en cuio testimonio lo otorgamos asi ante el presente escrivano Real del numero de la villa de Orendain y de Ayuntamientos de esta de Amezqueta en ella á primero de Noviembre de mil ochocientos y tres siendo testigos Joseph Ygnacio de Macuso y Miguel Ygnacio de Aguirrezavala vecinos de esta villa, e yo el escrivano doy fe de que conozco á los otorgantes y aceptante que no firmaron por decir no sabian y por ellos y á su ruego lo hizo uno de dichos testigos.

Testigo Miguel Ygnacio de Aguirrezavala
Antemi Jph de Arrataca.

Fernandok azken urteak Aralarko paraje hauetan
bere artaldea zaintzen eman zituen.

Zenbaitek pentsa dezake artalde kaskarra hartu zuela Fernandok; hamar buru soilik dituen ez baita beste mundukoa. Hala ere, antzeko tratu asko egiten zen garai haietan.

Esate baterako, 1793ko abenduan, Juan Antonio Larretak hamar ardi hartu zizkion Juan Goikoetxeari, hiru urterako. Ardi bakoitzaren balioa: hogeita hamar beloi-erreal. Larreta erostunak huts eginez gero, Loiola Zaharreko Jose Larretak erantzun behar zion saltzaileari, fida-tzaile gisa azaldu zen-eta. Nekez atera ahal izango zuten eguneroko bizimodua hamar ardirekin, baina baserrian egindako lanaren osagarri bezala-edo hartuko zituzten, noski.

Horixe bera egin zuen, bada, Fernandok ere. Seguru asko, hamar ardi horiek eta nekazaritzatik ateratzen zue-narekin biziko zen Bengoetxea-Sagastume familia.

Hamar ardi soilik edukitzeak, gainera, negualdia Adu-na inguruan pasatzera ez zuen Fernando behartuko. Lite-keena da, beraz, urte osoa Amezketan bertan ematea Fer-nandok.

Bigarren dokumentua (1808)

Bigarren dokumentuak 1808ko data darama. Fernandok, urte hartako neguan, hirurogei ardi hartu zizkion Juan Antonio Berrenarasi, sei hilabeterako. Juan Antonio hau diruz ailegatzen zen gizona izango zen. Berea zuen Eizagirre baserria. Bi bizitza zeuzkan etxeak. Bat, zatirik handiena, Ramon Oriozabalak erabiltzen zuen. Bestea, Berrenarasek berak. Berrogeita bederatzi urte zituen Juan Antoniok.

Tratua itxiko bazen, fidatzaileak behar. Eta Fernando-ren bi lagun min aurkeztu ziren horretarako. Lehenengoa: Bizente Larreta; Juan Antonio Pagolaren Azinzin Txikian

bizi zen 1814an. Bigarrena: Karlos Joakin Sagastume; hau Irigoena Aruzkoan bizi zen.

Fernandok onartzen zuen erabakiaren arabera, akordio berri baten bitartez, sei urterako emango zizkion ardiak handik hilabete batzuetara²⁷.

En 15 de Marzo de 1808.

Escritura de 60 obejas á tributo para Fernando de Bengoechea por Juan Antonio de Berrenaras vecinos de esta villa.

En la villa de Amezqueta á quince de Marzo de mil ochocientos y ocho: ante mi José de Arrataca Escribano Real de S. M. y del numero de ella y testigos que avajo se diran parecieron presentes por una parte Juan Antonio de Berrenaras; Y de la otra Fernando de Bengoechea, Carlos Joaquin de Sagastume y Vicente Larreta vecinos de esta villa.

Y en primer lugar dicho Bengoechea dijo que tiene en su poder sesenta obejas buenas y parideras de precio de sesenta reales de vellon cada una las mismas que le dio á tributo el nominado Berrenaras por el día de San Martin del año ultimo pasado para tiempo de seis meses, que se cumplen el día once de Mayo primero venidero de este año con la condicion de que por su tributo le hubiese de pagar sesenta reales de vellon, y con la de que cumplidos dichos seis meses le hubiese de devolver las mismas obejas ú otras del mismo precio y valor ó en defecto doscientos y quarenta pesos en dinero efectivo sonante, otorgando para el efecto Escritura de Obligacion con fiadores de la satisfacion de dicho Berrenaras, y ahora confesando como confiesa dicho Fernando tener recibidos otras sesenta obejas antes de ahora, otorga su carta de pago y recibo en forma á favor del nominado Juan Antonio de

²⁷ GAO PT 1374.

Berrenaras y de quien su derecho representare, renunciando sobre su entrega que no es de presente la excepcion de la cosa no vista, dolo y mal engaño y las demas que hablan en esta razon; y por consiguiente el mismo como parte y deudor principal y los insinuados Carlos Joaquin de Sagastume y Vicente de Larreta como sus fiadores savidores del riesgo a que se esponen haciendo de deuda y causa ajena suia propia sin que sea necesario hacer escusion ni otra diligencia de fuero ni de derecho contra el dicho principal ni sus bienes cuio beneficio renuncian espresamente los tres juntos juntamente deman comun á voz de uno y qualquier de ellos de por si et in solidum se obligaron con sus personas y bienes muebles y raices habidos y por haber a que daran y pagaran sesenta reales de vellon al referido Juan Antonio de Berrenaras por el dia once de mayo primero venidero de este año por el tributo de las mencionadas sesenta obejas correspondiente á los seis meses para los que se otorga esta y en este mismo tiempo entregaran las mencionadas sesenta obejas ú otras del mismo precio y valor ó en defecto pagaran doscientos y quarenta pesos en dinero metalico al recordado Berrenaras, pena de apremio execucion, costas y daños que de lo contrario se causaren.

.....

Y en siguiente dicho Juan Antonio de Berrenaras acepto esta Escritura á su favor, y se obligo á pasar por ella en todo y por todo. Y ambas partes cada uno por lo que le toca guardar y cumplir sobre lo contenido en esta Escritura obligaron como dicho és sus personas y bienes muebles y raices habido y por haber y dieron Poder Cumplido á los Señores jueces y Justicias de S. M. de qualesquier partes que sean a cuya jurisdiccion y juzgado se someten con sus bienes renunciando de nuevo y la Ley Sit combenerit de juristiciones omnium judicum para que por la via y remedio que mas haya lugar en derecho les compelan y apremien al cumplimiento paga

y execuion de los sobre dicho por todo rigor y via executiva que para ello reciben esta carta por sentencia pasada en autoridad de cosa juzgada y por los otorgantes consentida sobre que renuncian todas y qualesquier Leyes fueros y derechos de su favor en uno con la general conformidad. Los mencionados Juan Antonio de Berrenaras y Fernando de Bengoechea de conformidad dijeron que este ultimo cumplidos los seis meses para los que el primero le ha dado á tributo las mencionadas sesenta obejas de precio de sesenta reales cada una, quisiese tener á tributo por tiempo de seis años que comenzaron a correr el dia once de Noviembre del año ultimo pasado de mil ochocientos y siete, dando para ello otros fiadores de la satisfacion de dicho Berrenaras. Este le haya de otorgar nueva Escritura para los nominados seis años, con la condicion de pagar por sus tributos ciento y veinte reales de vellon en cada un año haciendo la primera paga por el dias once de Noviembre del corriente año y asi en los cinco siguientes, y cumplidos estos haya de volver otras sesenta obejas tan buenas y parideras y del mismo precio y valor ó en defecto doscientos quarenta pesos en dinero metalico en lo que mutuamente combinieron, y quisieron sean apremiados á ello por todo rigor de derecho.

Y asi lo otorgaron por firme y firmo el que sabia y por los que dijeron no saber, uno de los testigos que se hallaron presentes Juan Ygnacio de Otermin, Miguel Ygnacio de Aguirrezavala y Juan Bautista de Lizarza vecinos de esta villa y en fe de lo sobredicho, y de que conozco a los otorgantes firme yo el Escrivano.

Carlos Joaquin de Sagastume

Testigo Miguel Ygnacio de Aguirrezabala.

Hirugarren dokumentua (1808)

Bi hilabete geroagokoa da hirugarren dokumentua. Izan ere, 1808ko maiatzaren 23an, eskribauaren aurrera dator Fernando berriro ere. Martxoan sinaturiko akordioari luzapena emango diote Berrenarasek eta Fernandok. Sei hilabeterako ez baina, sei urterako hartuko ditu hirurogei ardiak Fernandok.

Detaile hau esanahi handikotzat jo beharko genuke. Sei hilabeteko iraupena izan beharrean sei urtera luzatzeak adierazten digu Fernando emandako hitza betetzen ari zela eta Eizagirreko Juan Antonio Berrenarasek uste osoa ipini zuela harengan. Bestela, nekez uler daiteke sei urteko konpromisoa hartzea.

Ikus dezagun biek onartutako agiria²⁸:

Amezqueta y Mayo 23 de 1808.

Escritura de 60 ovejas á tributo por Juan Antonio de Berrenaras a favor de Fernando de Bengoechea.

En la villa de Amezqueta á veinte y tres de Mayo de mil ochocientos y ocho: antemi José de Arrataca Escribano Real de S. M. y del numero de ella y testigos que avajo se diran parecieron presentes por una parte Juan Antonio de Berrenaras de Eizaguirre vecino de esta villa y de la otra Fernando de Bengoechea vecino de la misma.

Y en primer lugar dicho Fernando dijo, que tiene en su poder sesenta ovejas buenas y parideras de precio y valor de sesenta reales de vellon cada una, las mismas que el nominado Berrenaras le dio á tributo para tiempo de seis meses que se cumplieron por el dia once del corriente mes en virtud de Escritura otorgada por testimonio de mi el escribano el dia once de Marzo ultimo de este año; y ahora ambos Berrenaras y Bengoechea se han conveni-

²⁸ GAO PT 1374.

do y concertado nuevamente en que este ultimo haya de tener en su poder á tributo las mismas sesenta ovejas de precio de sesenta reales de vellon cada una por tiempo de seis años que comenzaron á correr dicho dia once de Noviembre del mismo año de mil ochocientos y siete y se cumplan por otro igual dia del año de mil ochocientos y trece, con la condicion de que por el esquilmo, leche y demas aprovechamientos de aquellas le haya de pagar al nominado Berrenaras ciento y veinte reales de vellon en cada un año haciendo la primera paga por el dia once de Noviembre del corriente año y asi sucesivamente en los cinco siguientes, y cumplidos dichos seis años le haya de volver al referido Berrenaras otras sesenta ovejas buenas y parideras y del mismo precio y valor á estilo y practica que se observa en esta villa ó en defecto doscientos y quarenta pesos en dinero metalico sonante y dándose dicho Fernando por entregado á su voluntad de dichas sesenta ovejas, otorga su carta de pago y recibo en bastante forma de derecho á favor del mencionado Berrenaras y su derecha voz renunciando sobre su entrega que no es de presente la excepcion de la cosa no vista dolo y mal engaño y las demas que hablan en esta razon. Y por consiguiente dicho Fernando de Bengoechea como parte y deudor principal Carlos Joaquin de Sagastume, Vicente de Larreta, Martin Jose y Carlos de Oriozabala vecinos de esta villa que se hallan presentes constituyendo como se constituyen por sus fiadores sabidores del riesgo a que se esponen haciendo de deuda y causa agena suya propia sin que sea necesario hacer escusion ni otra diligencia de fuero ni de derecho contra el dicho principal deudor ni sus bienes cuio beneficio renuncian espresamente, los cinco juntos juntamente deman comun á voz de uno y qualquier de ellos de por si et insolidum, se obligaron con las dichas sus personas y bienes muebles y raices habidos y por haber a que daran y pagaran al nominado Juan Antonio de Berrenaras y a quien su derecho representare ciento veinte reales de vellon en cada uno de

los seis años para los que se otorga esta escritura por el tributo de dichas sesenta ovejas á respecto de dos reales por cada caveza haciendo la primera paga por el dia once de Noviembre del primero venidero del corriente año, y cumplidos dichos seis años, le bolberan otras sesenta ovejas tan buenas y parideras y del mismo precio y valor á estilo y practica que se observa en esta villa ó en defecto le pagaran doscientos y quarenta pesos en dinero metalico sonante, pena der apremio execucion costas y daños que de lo contrario se causaren, y para mayor seguridad de esta obligacion sin que la general derogue á la especial ni esta á aquella sino que de ambos derechos se pueda usar, hipotecaron las mismas sesenta ovejas para no las vender ni cambiar hasta dar cumplimiento á lo contenido en esta escritura pena de nulidad de lo que en contrario se hiciere, y vajo la misma mancomunidad se obligaron dichos principales y fiadores a que daran y pagaran al mismo Juan Antonio de Berrenaras y a quien su derecho presentare ciento y veinte reales de vellon por el cuidado que ha tenido en inbernar dichas sesenta ovejas por encargo del nominado Bengoechea pena tambien de execucion costas y daños que de lo contrario se causaren.

Y en siguiente dicho Juan Antonio de Berrenaras acepto esta escritura á su favor y se obligo á pasar por ella en todo y por todo.

Y todas las dichas partes para ser apremiados al cumplimiento de lo que llevan otorgado en esta Escritura dieron poder cumplidor á los Señores Jueces y Justicias de S. M. de qualesquiera partes que sean á cuiá jurisdiccion y juzgado se someten con sus bienes renunciando su domicilio y otro fuero que ganare de nuevo, y la Ley Sit combenerit de jurisdicione omnium judicum para que por la via y remedio que mas haya lugar en derecho les compelan y apremien al cumplimiento de lo sobre dicho por todo rigor y via executiva que para ello reciben esta carta por sentencia pasada en autoridad cosa juzgada y

por los otorgantes consentida sobre que renuncian todas y qualesquier Leyes fueros y derechos de su favor en uno con la general informacion. Y asi lo otorgaron por firme y firmo el que sabia y por los que dijeron no saber escribir firmo uno de los testigos que por tales se hallaron presentes Juan Antonio de Urretavizcaya, Miguel Ygnacio de Aguirrezavala y Martin de Arizmendi vecinos de esta villa; y en de lo sobre dicho, y de que conozco á los otorgantes firme yo el Escribano.

Carlos Joaquin de Sagastume
Testigo Miguel Ygnacio de Aguirrezabala
Ante mi Jph de Arrataca.

Laugarren dokumentua (1822)

Fernando, poliki-poliki, artalde gero eta handiago egiten saiatu zen. Eta 1822ko abenduaren 14an eskribauaren aurrera joango da, Adunako Frantzisko Atorrasagastirekin kontuak garbitzera. Honek hamahiru ardi saldu zizkion Fernandori, eta salmenta horren agiria nahi du gure bertsolariak. Bere babesle, abalemailea: Irigoen Aruzkoko Karlos Joakin Sagastume. Fernandori buruzko azken aurreko agiria izango da. Hurrengoak, hilabete gutxi barru, haren heriotzaren eta hiletaren berri emango baitigu.

Baina gatozen, une batez, ardi-tratua garbitzera. Honela dio laugarren dokumentuak²⁹:

En 14 de Diciembre de 1822.

Escritura de obligacion de 37 pesos por Fernando de Bengoechea y su fiador á favor de Francisco de Atorrasagasti.

En la villa de Amezqueta á catorce de Diciembre de mil ochocientos veinte y dos: ante mi el Escribano y testigos

²⁹ GAO PT 1426.

Uste denez, Amezketako txabola honetara biltzen zen Fernando,
artaldean Aralarra igotzen zuenean.
Elordiko txabola esaten diote artzainek.

parecio presente Fernando de Bengoechea vecino de esta villa. Y dijo: que se halla debiendo treinta y siete pesos de á quince reales de vellon á Francisco de Atorrasagasti vecino del Lugar de Aduna por el importe de trece ganados obejunos que antes de ahora le tiene entregados y de los que le otorga carta de pago y recibo en bastante forma de derecho renunciando sobre su entrega que no es de presente la excepcion de la cosa no vista dolo y mal engaño y las demas que se hallan en esta razon. En consecuencia con arreglo ó lo que tienen tratado entre si otorga dicho Bengoechea que el mismo como parte y deudor principal y Carlos Joaquin de Sagastume vecino de esta villa que se halla presente, constituyendo como se constituye por su fiador sabedor del riesgo a que se expone haciendo de deuda y causa agena propia suya sin que que sea necesario hacer excursion ni otra diligencia de fuero ni de derecho contra el principal ni sus vienes cuyo beneficio renuncia expresamente, los dos juntos de mancomun á voz de uno y qualquier de ellos de por si et insolidum se obligaron con sus personas y vienes habidos y por haber a que daran y pagaran al enunciado Atorrasagasti ó á quien su derecho representare los dichos treinta y siete pesos á razon de diez pesos al año haciendo la primera paga para el dia veinte y cinco de Julio del mil ochocientos veinte y tres, y asi subcesivamente en los siguientes hasta la conclusión con el bien entendido de que dicho Bengoechea y su fiador lo mismo estinguiran dicha deuda entregando á esta villa ó á las Uniones de Villafranca y Amezqueta añalmente el importe de los pastos que debiere el relacionado Atorrasagasti hasta que complete los treinta y siete pesos pena de apremio execucion costas y daños que de lo contrario se causaren.

Y en siguiente hallandose presente el indicado Atorrasagasti acepto á su favor esta Escritura en todo y por todo. Y todos para que sean apremiados al cumplimiento de lo sobre dicho como si esta Escritura fuese sentencia definitiva de Juez competente pronunciada y pasada en

autoridad de cosa Juzgada y por ellos consentida, dieron Poder cumplido a los Señores Jueces y Justicias que de la causa puedan y deban conocer segun derecho con sumision a ellas y renunciacion de ellas en forma.

Y asi lo otorgaron y firmaron los que sabian, y por el que dijo no saber hizo uno de los testigos que fueron presentes Miguel Antonio de Aguirrezavala y Jose Ygnacio de Pagola vecinos de esta villa; y en fe de lo sobredicho y de que conozco á los otorgantes firme yo el Escrivano.

Francisco Atorrasagasti
Carlos Joaquin de Sagastume
Testigo Jose Ygnacio de Pagola
Antemi Miguel Ygnacio de Aguirrezavala.

Laburbilduz

Lau dokumentu horiek garbiro erakusten dute. Ez dago dudarik: Fernando, gauza guztien gainetik, artzaina izan zen. Ahoz aho heldu zaizkigun kontuetan ere behin eta berriz esaten da artzaina zela Fernando. Ikus ditzagun bi testigantza: Pello Mari Otaño bertsolariarena eta Juan Miguel Orkolaga apaiz meteorologoarena.

Pello Mari Otañoren lerro batzuek argitzen digute non egiten zuen Fernandok negua. Zizurkildarra izanik, jakinaren gainean egongo zen aurrekoek Fernandori buruz esaten zutenaz³⁰:

Gipuzkoan dan mendirik politena, esan oi da dala Adu-nako Bulandegui. Mendicho au zan Pernandoren neguko artzantza lekua. Lenengo gerra *zibillean*, egun batez, Bulandegi-barreanean, Aintzirako bidean, *Archaya* jenerala (D. Gaspar Jáuregui) zijoan bere gudari taldearekiñ.

³⁰ La Vasconia, 1900.08.20 (247. zenb.): 378. Letra etzana, jatorrizkoa.

Perrando, azekigañean zutik, bere urritz-makillaren contra, zeguan begira. Bere chikitako laguna *Archaya* zaldi eder baten gañian irichi zanian Perrando zegon lekura, onek diosala egiñik eta Archayak ezaguturik berela zein zan, erantzun ziyon erdi farrez:

–Zer diok, Perrando? *Paziosoen* berririk eta badek?

–(Erantzuer):

Bai, jaune:

Atzo izandu nitzen Naparroako Gaintzen.

Zazpi eo zortzi errazio billa an zebiltzen.

Beste berreun omen daare Leitzen.

Beok ezpaioe obeto segitzen, beldur naiz nee ardi char guzik jan ditzeen.

Idatzi honen oinean Pello Mari delako baten sinadura dator. Begien bistakoa da nor den Pello Mari hori. Izan ere, Otaño Argentina aldean zebilen 1900. urtean. Idatzi-txo bat eskatu ziotenean, Fernando bertsolariaz gogoratu zen, eta baita kontakizun dotorea borobildu ere. Otañoen ekarpen hura honela osatu zuen Antonio Zavalak³¹:

Bulandegi dalako ori, izan ere, Adunako sailletan dago. Menditxo orrek ego aldera Oria ibaia dauka, eta sartaldera Adunibarko erreka. Onek egiten du Aduna eta Zizurkil arteko muga. Erreka orren bazterrean dago Errekalde baserria. Izen ori ere orregatik izango du. Bulandegi mendia eta Errekalde baserria alkarrengandik urbil dauke, beraz; eta dudarik gabe, Pedro Marik idazkitxo ontan bere etxean entzundako kontakizun bat ematen digu.

Bulandegi menditxo ori belar-meta baten antzekoa zan. Pernandoren denboran bestela egongo bazan ere, guk piñuz jantzita ezagutu genduan. Gero piñudia bota zuten. Eta ondoren, tontorreko lurra kamioikadaka era-

³¹ Zavala, 1993: 47.

manez, leengo itxura guzia galdua du. Orain ez luke inork esango "Gipuzkoan dan mendirik politena" danik.

XX. mendearen hasieran, Otaño bertsolaria ez zen bakarria izan Fernando artzaina zela aitortzen. Iritzi bertsuakoa zen don Juan Migel Orkolaga ere, Igeldoko apaiz eta meteorologo famatua. Honek karta txiki bat idatzi zion don Resurreccion Maria de Azkue euskaltzaleari, 1902ko martxoaren 4an, 02 kapituluan ikusi dugunez. Hona hemen hasiera, osoago³²:

Amigo Dn. Resurrección. Desde ahora todas las semanas te enviaré un trozo de esta clase. Ahora estoy arreglando ¿¿algo?? el Observatorio. Con esto por hoy queda suyo afecmo amigo que te quiere. Juan Miguel Orcolaga. Ygueldo a 4 de marzo de 1902.

Paper berean, Fernandoren bi pasadizo eta bertso-lege eskaintzen dizkio. Lehenbizikoak honela dio:

Ardi bat ito citzayon Fernando Amezketarrari, eta guztia alferrik galdu ez cedin, artu zuan larrua kentzeko asmoa. Lantegi orretan ari zala, arkitu zuan bere erritar batek, eta esan cion: ¿Fernando ardia galdu alzazu? Fernandok erantzuten dio orduan esanaz:

Bay ta moduz
Sarturik errekan
Lau anka ta buruz
Testamentua egin du beretzat
Larrua kentzeko nekea neretzat,
Toma Gambo³³
Nik emanda ik jango
Fernandoren aziendak
Ez dik dembora lucean iraungo.

³² Euskaltzaindia: Azkue Biblioteka: ABA-RMA-118-0802.

³³ Gambo deitzen zitzaion Fernandoren zakurrari.

Bigarrena zerbait laburragoa da.

Fernando bere ardiakin beterrira zijoala, topo eguin zuan soldadu talde aundi batekin; eta ikusirik gizagaso bat besteaide ezin jarraiturik zijoala esan zion:

–¿Aunde vas, aunde vas?

Soldaduak eranzun zion:

–A Madrid.

Fernandok berriz:

–¿A Madrill?

Irichi iteke baño

Urruticho abill.

Egia esan, azken ateraldiok ez dakigu Fernandori erantsi beharrekoak diren ala ez. Baina ez dago zalantzan jarzterik: artzaina izan zen azken hogeit urteetan, 1803tik 1823ra.

4. Bertsolaritza Amezketan eta Fernandoren urterik onenak

Fernando Bengoetxearen bertsogintzak adaxka asko ditu, zuhaitz biziaren modura. Eta adituek alderdi aztergarri asko ikusiko diote.

Hemen, puntu bakar batean ipiniko dugu arreta, honako galdera hau lauzatu ondoan: noiz izan ote zuen bertsotan gehien egiteko aukera? Edota, beste modu batera galdetuta: noizkoak dira Fernando bertsolariaren gureganaino heldu diren saio sonatuenak? Beste hitz batzuetan: noizkoak dira herri-jendeak gogoan izan dituen bertsoak?

Pentsatzekoa denez, aukera ematen zitzaion bakoitzean egingo zuen gure Fernandok bertsotan. Seguruenera, gazte-gaztetatik egingo zuen jaioterrian, eta baita inguruko herrietan ere. Dena den, Fernandoren sona 1799-1802 urteetan zabaldu zen.

Antonio Zavalak dioenez, 1799an Azpeitira deitu zioten bertako bertsolari batekin jardun zezan. Baina azpeitiarrak atzera egin omen zuen, zereginik ez zeukala pentsatuz.

Gogoratzen den hurrengo plazaratzea, beti Antonio Zavalari jarraituz, 1801ekoa da. Jakina den bezala, urte hartan, Billabonako herrian Juan Ignazio Zabala amezketarra eta Jose Joakin Erroizena "Txabalategi" hernaniarra aritu ziren kantuan, nork nor menderatuko. Berriketarik gabeko norgehiagoka izango zen hura, epaimahaikoak ere aukeratu behar izan zituzten-eta. Zabala amezketarrak bere herrikide Fernando hautatu zuen zeregin larri horretarako.

Hirugarrenik, esaten denez, 1802an bi-bitara egin zuten bigarren lehiaketa bat Tolosan. Alde batetik, Fernando Bengoetxea eta Juan Ignazio Zabala amezketarrek eta, bes-

tetik, Jose Joakin Erroizena “Txabalategi” hernaniarrak eta Tolosako Juan Bautista Altamirak. Inauteritako “asteartita” egunez jardunak izango ziren Tolosako plaza zaharrean. Saio luzea izango zen hura; Pablo Gorosabeli sinestera, arratsalde osoan aritu omen ziren-eta, etenik gabe.

Fernandoren plazaratze hauek bi gogoeta egiteko egokiera ematen digute. Batetik, lanbide jakinik gabe zegoen Fernando bolada hartan, eta bultzada txikia beharko zuen bertsoaren kea ikusten zuen puntura abiatzeko. Bestetik, badaude motiboak arestian aipatutako urte-data horiek zalantzan jartzeko.

1799-1802 urteak Fernandoren biografian

Aralarko meategietan lana ondo egiteko modua izan zuen garaian, urteko egunik gehientsuenak mendian emango zituen Fernandok. Baina, 1790etik aurrera, lan-eskasia sortu zen han ere; gero eta urriago izan ziren lan-aukerak ofizio zail eta neketsu hartan. Hamarkada hura amaitzearekin isildu ziren mendiko paraje haietan meatzarien oihu eta irrintziak.

Aurrerratu dugunez, meategian gehiago jardutea ez zuela merezi-eta, 1797ko udaberrian langile asko bota zuten Aralarko enpresatik. Fernando ez zegoen, ordea, lanik gabe kale gorrian geratu zirenen artean. Hilabete batzuk gehiago eman zituen Aralarko paraje haietan lanean.

Dena den, 1799 alderako lanik gabe izango zen gure bertsolaria ere. Ordurako, hiruzpalau seme bazituen Fernandok: Martin Jose (1790), Bartolome (1792), Jose Antonio (1795) eta Juan Ignazio (1799).

Lanik ez mendian, eta behean familia nahikoa mantendu behar. Baldintza ezin hobeak, bertsoan egiteko deitzen zitzaionean, aukerarik eskasenari ere muzin ez egiteko. Premiak erakutsiko zion Fernandori ere zein bideri heldu

behar zion. Meategia antzututa, libre zegoen gure gizona, eta beste konpromisorik gabe. Ez da harritzekoa, beraz, liburuetan aipatzen diren Fernandoren plazaratzeak urte haietakoak izatea.

Tolosan binaka jokaturako bertso-apustua 1802koa ote?

Arestian berri dugu Antonio Zavalak borobildutako kronologia. Juan Ignazio Iztueta eta Tolosako Pablo Gorosabelen idatzietan oinarritu zen. Baina horietan bada duda egiteko motiborik.

Zavalak eta gainontzekoek ere, Billabonako bertso-saio famatuaren urtea erabakitzeke, Juan Ignazio Iztuetaren pasarte hau hartzen dute abiapuntutzat³⁴:

Datorren otsailean izango dira oguei ta bi urte, Villabonaco plazan, jocatu zutela itz neurtu edo versoetan bosna onza urre, leendanaz apustua eguiñic, Zabala Amezquetarrac eta Chabalategui Ernanicoac; zeñean izango nintzan ecadoi edo jueztaco Zabalac billatua; baña egun batzuez aurretic eritasun chiqui batec artu ninduelaco, ez nuen serbitu, eta nere orde z eraman zuen bere erritar Fernando...

Fernando hil eta handik urtebetera, 1824an, argitara eman zuen Iztuetak liburu famatua.

Baina nola ulertu behar da pasarteko lehen esaldia, “datorren otsailean izango dira hogeita bi urte” hori? Zer urte hartuta erreferentzia gisa: liburua plazaratu zenekoa ala idazten aritu zenekoa? Ez dakigu. Baina, bigarren hipotesiaren arabera, 1801era jo beharko genuke lehiari urtea ezartzeko orduan.

³⁴ Iztueta, 1824: 168.

Dena den, Billabonako plazan lehiatutako norgehiagokak segizioa izan zuen. Juan Ignazio Iztueta bera izango da horren berri emango diguna ere³⁵:

Tolosaco erri leñarguitico batzartar jaunac, 1802 garren urteco iñauteriaren azquenengo arratsaldean, biribillatu zituzten lau itz-neurtulari, Guipuzcoan aurqui zitezquean onenac; Zabala, Fernando, Chabalategui eta Altamira...

Plaza zarreco baranda banatara igorik, cantatu zuten arratsalde gucian bi bitara. Ain atseguintasun aundicoa ta pozquidatsuan izanduzan arratsalde gogoangarri ura ezic, illunduta guero ere deadarca ceuden enzuleac aurrera ere canta eraguiteco, eta uste det, baldin, eguna zabaldu arterañoco gucian ere izan du balira cantari, etzala aldenduco entzuleen artecoric inor ere.

Ez dago erabateko adostasunik Billabonako lehia eta Tolosako bertso-saioaren gainean. Zavalak 1801 eta 1802an izan zirela dio, egoki arrazoituta.

Iztuetaren liburuaz ari delarik, Jesus Elosegui tolosarrak, ostera, honela idatzi zuen bere aldetik³⁶:

Este libro de Iztueta se editó en Donostia en el año 1824, pero nosotros sospechamos vehementemente que las frases transcritas las escribió Iztueta en el año 1823, con anterioridad a Febrero de 1824, y que por tanto sus párrafos nos llevan en lógica deducción cronológica al año 1802 como año del certamen de Villabona.

Hala ere, 1802an neurtu ote ziren bi-bitara, Tolosako herrian, Fernando eta Zabala amezketarrak, Hernaniko Txabalategi eta Tolosako Altamirarekin? Ez dugu uste.

³⁵ Iztueta, 1824: 172-178.

³⁶ Elósegui, 1995: 203.

Apustu egitekotan, aurreko urtean izan zela egingo genuke, hots, 1801ean. Beraz, Billabonakoa eta Tolosakoa urte berekoak direla pentsatzen dugu. Izan ere, 1801eko abendutik aurrera espetxean egon ziren Iztueta eta Zabala amezketarra. Arrazoia: Gaintzako letraduaren etxean egindako lapurreta³⁷.

Egia esan, Juan Ignazio Iztuetari buruz egin diren ikerketa guztietan –eta asko egin dira Zaldibiako seme honi buruz– oso axaletik ukitzen dute adituek Gaintzan gertatutako pasadizo hura. Ez dakigu zergatik den hori. Eta, gure ustez, eragin handikoa izan zen Iztuetaren bizitzan gertaera hura. Bidezkoa da, beraz, honako hau galdetzea: lapurretan zuzenki parte hartu ez bazuen, zergatik sartu zuten itzalean? Lapurreta guztiak dira bidegabekeria nabarmenak, baina guztiz larria zen letradu baten etxera sartu eta lapurretan egitea. Ez dugu antzeko kasurik gogoan.

Euskal Herriko agintariak oso kezkatuak zeuden garai hartan lapurretak-eta gogotik ugaltu zirelako. Gipuzkoako Goierrin, batik bat, oso kezkatuak, guztiz urduri zebilen jendea. “Letraduaren etxean sartu baldin badira, non ez dute gauza bera egingo?”, galdetzen zuen herri-jendeak.

Goierrin ez ezik, lapurretaren oihartzuna berehala zabaldu zen lau haizetara Gipuzkoa osoan ere. Agintariek ere gerri-gerritik heldu zioten kontu hura garbitzeari eta lapurrak atzemateari. Han eta hemen ate joka, galde hari eta galde honi ibili ondoan, agintariek honako lauko hau atxilotu zuen: Juan Ignazio Zabala bertsolari amezketarra, Domingo Kerejeta beasaindarra, Juan Ignazio Iztueta zaldibiarra eta Joakin Zalakain alegiarra.

Lehenengo hiruei zailtasun handirik gabe bota zieten eskua. Zalakain alegiarrak, ordea, ihes egin zien, Kanta-

³⁷ Gero ematen dugu lapurreta horren berri: 12. kapituluan.

bria aldera joz. Ez zuten hasiera hartan behintzat harra-
patu. Dena den, urte hartan bertan, 1801ean, abendura-
ko espetxeraturik zeuden pieza nagusiak: Zabala, Kerejeta
eta Iztueta.

Hori horrela, nekez kantatu ahal izango zuen Zabalak
1802an, “astearrita” egunez, Tolosako plaza zaharrearan.

Beraz, Tolosakoa eta Billabonakoa 1801ean eginda-
koak direla pentsatzen dugu, nahiz eta Juan Ignazio Iz-
tuetaren hitzek, 1824an idatzizat joz gero, bigarren saioa
1802ko otsailean jokatu zela aditzera eman. Baina, or-
duan, Zabalari baimena emango zioten kartzelatik irten
eta Tolosako plaza zaharrearan bertsoan egiteko. Ez dago
beste esplikaziorik.

5. Fernandoren familia

Gai hau lantzen hasi ginenean, puntu asko eta asko argitzeko usteen abiatu ginen. Ez alferrik! Kontu sorta baten tolesdurak berdintzea lortu dugu, baina ez guztiena. Has gaitezen argitan daudenekin.

Fernandoren emaztea eta seme-alabak

Fernando eta Maria Josefa Sagastume Goñi 1790eko maiatzaren 3an ezkondu ziren; 25 urteren jiran zebilen senar-gaia, eta 19 urtera iritsi gabe zegoen emaztegaia. Elkarri baiezkoa eman eta handik zazpi hilabetera jaio zen lehenbiziko semea, abenduaren hasieran. Beraz, zazpikia zen edota bestela neska-mutiletan sortutakoa.

Fernando, batik bat, senide ugariko familian etorria zen mundura. Martin Josek, Fernandoren aitak, hamar seme-alaba izan zituen lehenbiziko emaztearekin; Fernando zaharrena. Bigarrenarekin, beste bost. Maria Josefa, berriz, bera eta hiru gehiago izan ziren.

Guztira, hamar seme-alaba ekarri zituzten mundura Maria Josefak eta Fernandok. Azkena, gure bertsolaria 50 urte beteta zegoela eta emazteak 43 urte zituela. Hona hemen zerrenda osoa:

Martin Jose, 1790-12-04

Bartolome, 1792-09-03 (heriotza: 1858-11-12)

Jose Antonio, 1795-08-11

Juan Ignazio, 1799-02-12

Karlos Antonio, 1801-05-14 (heriotza: 1875-04-13)

Juan Migel, 1804-05-25

Josefa Bautista eta Martin Jose, 1807-01-05 (Martin

Joseren heriotza: 1807-01-22)

Ignazio Antonio, 1810-07-11

Jose Joakin, 1814-04-22 (heriotza: 1814-11-02)

Garai hartan, bestalde, oso zabaldua zegoen “sasikoak” esaten zitzaizkien ere etxean hartzea. Nahiz eta Fernandok eta Maria Josefak fantasia handirik ez izan euren bizi-moduan, bi haur jaso zituzten. Nondik dakigu xehetasun hori? Erretore jaunak egindako txosten batetik. Hor ikusten ditugu, 1819an Fernandoren familiatik sendotzako sakramentua hartu zutenen artean, Martin Jose, Karlos Antonio eta Ignazio Antonio; eta, horiez gainera, Lorentzo eta Frantziska ere bai, Gipuzkoako espositoak. Beraz, hamabi haur izan zituzten, guztira.

Antonio Zavalak, Fernandori eskaini zion liburuan, sasiko haien izenak Prudentzio eta Frantziska izan zirela diosku. Gure iturrien arabera, Prudentzio ez baina, Lorentzo izan zen jasotako haren izen propioa.

Guk dakigularik, seme-alabetako bi baino ez ziren ezkondu: Bartolome, Maria Ignazia Oriozabala Egilegorrekin (1820-07-02an); eta Karlos Antonio, Martina Antonia Arto-la Gorostietarekin (1831-02-14an).

Errosarioko Amaren Kofradian sartu zirenekoa

Informazio hau ere argigarria da oso. Izan ere, 1817ko uztailaren 16a egun seinalatua da Fernando eta bere familiaren historian. Errosarioko Amaren kofradian sartu ziren Fernando eta Maria Josefa senar-emazteak. Hauez gainera, sei seme zaharrenak: Martin Jose, Bartolome, Jose Antonio, Juan Ignazio, Karlos Antonio eta Juan Migel.

Azken zerrenda honek argi eta garbi adierazten du Amezketan bizi zirela guztiak ere, gurasoen inguruan.

Non hil ziren Fernandoren seme-alabak?

Ez da lan samurra puntu honi behar bezala erantzuten. Amezketako eliza-artxiboan jasotako datuek erantzunaren zati bat soilik argitzen digute. Eta puntu dezente geratzen

Hauxe da Errosarioko Amaren irudia Amezketako San Bartolome elizan.
Horren kofradian sartu zen Fernando 1817an.

zaizkigu itzalean, ilunpetan. Arestian azaldu ditugu dakizkigunak: noiz hil ziren lau seme: Martin Jose (1807-01-22), Jose Joakin (1814-11-02), Bartolome (1858-11-12) eta Karlos Antonio (1875-04-13).

Gainerakoen berririk ez dugu. Bizkai aldera jo ote zuten? Nafarroara? Ameriketara?

Pedro Paskasio Bengoetxea Altuna eta Jose Ignazio Bengoetxea Karrera, Amezketan

Bengoetxeatarren artean ez zen Fernando izan Amezketarekin lotura izandako bakarra. Haren anaia propio bat ere, Paskasio, Amezketan bizi izan zen aldi batean. Maria Antonia Otamendi Isasarekin alaba bat izan zuen 1812an, nahiz eta ezkondu gabe egon. Handik bi urtera hil zen Amezketan Paskasio, sasoi beteko gizona artean: 41 urterekin egin zion agur mundu honi.

Fernandoren anaiordeko Jose Ignazio Bengoetxea Karrera ere Amezketan bizi izandakoa genuen. Areago: Maria Josefa Saralegi Goñirekin ezkondu zen, eta euren lehenbiziko semea ere Amezketan jaioa zuten: Jose Ignazio Bengoetxea Saralegi (1821-10-24). Gainerako laurak, Irun eta Hondarribian.

6. Fernandoren izen ona zipriztindu zuen pasadizo parean

Fernandoren biografian, guk dakigularik behintzat, badira bi gertaera haren izen ona narrastu eta lohitu zutenak. Lehenengoa zela-eta, Tolosako presondegira eraman zuten, harik eta kontua argitu artean. Beraz, gure gizonak ikasi zuen zer zen garai haietan giltzapean egotea ere. Bigarren gertaera, berriz, ilunxeagoa da, eta ez dugu uste itzalean egon behar izan zuenik. Argi ditzagun kontuok.

1806-1807: espetxealdia Tolosan

Artzain batentzat izan litekeen gertaerarik mingarriena izan ohi da artaldean buru bat edo beste falta duela jabetzea. Horrelako zerbait gertatu zitzaion Juan Isidro Lopetedi Albizturko artzainari, 1806ko abenduan. Bolada hartan Ibarako Argindegi baserrira biltzen zen Juan Isidro Lopetedi gauerako. Baina artaldea Izaskun inguruan uzteko ohitura zuen.

Goiz batean, ustekabeko latza izan zuen³⁸:

Aurreko egunetan bezala, abenduaren 18an ere, Ibarako lurretan dagoen Aiaberroko zuhaitzira eraman nintuen ardiak. Hurrengo goizean, bi buru falta zitzaizkidala ohartu nintzen. Nahiz eta inguruetako larreak ongi miatu, ez nuen ardien arrastorik atera. Batengana eta bestearengana jo ondoren, Tolosara joan nintzen, Baltasar Huitzikoak narruak ontzen ditueneko lantegira.

³⁸ Tolosako Udal Artxiboa. Relaciones del Ayuntamiento. Relaciones con las autoridades judiciales. Administración de Justicia. E/6/III-Libro 51; Exp.3. Letra lodia, gurea.

Lehen ere baliatua dugu agiri hau; ikus 86-87. or. Kapitulu honetan funtsezkoa zaigu. Agiri hori dute iturri aipu honek eta datozen laurek.

Hantxe aurkitu nituen ebatsitako ardien narruak. Ez zegoen zalantzarik. Haiexek ziren. Narru batek eskuineko belarrian zeukan **laitegia** deitzen diogun marka; eta ezkerrekoan, **pitzatua** esaten dioguna. Bigarren narruari, berriz, belarriak falta zitzaizkion, baina begien bistakoa zen hura ere nirea zela.

Juan Isidro Lopetedik eta Tolosako agintariek ere ez zuten lan handirik egin behar izan lapurren arrastoa sartzeko. Juan Bernardo Desbast, Juanis deitzen ziotena, izan zen aurren-aurrenekoa Fernandoren aztarna zabal-tzen. Garai hartan, Juanis eta honen emaztearen esku zegoen, Tolosan, Arremele auzoko Trinkete Etxea, eta hantxe utzi zuen Fernandok bere lehenengo seinalea.

Honela kontatu zuen pasadizo hori Juanisek:

Abenduaren 18an, egun osoan haragi-ebaketan jardun ondoren, etxeratu nintzenean emazteak esan zidanez, Amezketako Fernandok eta Amasa-Billabonako batek, Txangua izengoitiz ezagutzen denak, ardi pare saltzeko proposamena egin ziotela, salmentaren prezioa eta guzti aurreratuz.

Emaztearen erantzuna: baldin eta erosteko modukoak baldin baziren, ardiak ikusi eta gero egingo zutela tratua.

Gaueko zortziak aldera, Fernando Amezketakoa bi ardiekin etorri zitzaiera. Une hartan, tabernan egokitu zirela Alegiako Bautista Arrua arotza eta Migel Etxeberria errementaria ere. Alegiar hauen aurrean adostu zela tratua. Bi ardiak oso kaskarrak izaki ["su calidad ruin y despreciable"], ez zuela erosteko asmorik ere. Alabaina, alegiarrek bultzaturik, 9 pezeta eskaini zizkiola Fernandori bi ardiengatik. Baita Fernandok ontzat eman ere. Etxerako izatekotan hil omen zituen. Eta baskulan 38 libra egin zutela.

Aitorpen hau jaso orduko, Fernando eta Txangua itzaleratzeko agindua eman zuen Tolosako alkateak. Fernando, abenduaren 27rako Tolosako presondegian zegoen.

Lapurreta-kontuok argitzen, Tolosan hasi ziren. Baina, akzioa Ibarako lurretan gertatu zenez, azken herri honetako alkatearen esku utzi nahi izan zuen Tolosakoak. Auzitara jo zuten alde biek, Valladolideko Entzutegian erabakia har zezaten. Azkenean, 1807ko martxoaren 21ean, epaiketak Tolosan jarraitu behar zuela deliberatu zuten Valladoliden.

Hori horrela, Fernando eta Txangua itzalean zeuzkaten Tolosako Plaza Zaharreko espetxean, harik eta auziarekin zirt edo zart egin bitartean. Halako batean, deklaratzera deitu zituen Tolosako alkate-epaileak.

Fernando izan zen lehena aitormena egiten, apirilaren 29an:

Fernando Bengoetxea zela aitortu zuen; Amezketan jaio eta bertan bizi zena espetxeratu zuten arte; Maria Josefa Sagastumerekin esposatua; gutxi gorabehera, berrogei urtekoa. Lanbidez, artzaina eta nekazaria.

Sarrera hori eginda, berehala hasi zen bere burua zuritzen³⁹:

A mediados del mes de Diciembre ultimo, habiendo venido á esta villa a diligencias propias, se encontro en ella con un hombre de Villabona, cuyo nombre y apellido ignora, y es conocido por los sobrenombres de Changu, Erreçil, y Beizama indistintamente, y con motivo de tener con él una cuenta pendiente á resulta de haverle entregado oritos viejos, se juntaron a tratar de ello en la expresada Casa Trinquete poco antes de anocheçer y

³⁹ Letra lodia, gurea.

pidieron les diesen algun alimento y en efecto les suministró la patrona muger del citado Juan [Desbast] y mientras comian reconvino dicha muger al compañero del declarante sobre alguna obeja que le prometió y no se la dio y á resulta aseguro el compañero del declarante que cumpliría con la oferta, pues el jabali destruya su rebaño y devia desde luego retirarlo del monte y le daría si gustaba hasta dos obejas, y conformada la muger despues de consultarlo con su marido de que fuesen dos las obejas, quedaron corrientes en ello, y en seguida expreso el Changu, que la misma noche enviaria las dos obejas con el declarante [Fernando]... Y haciendo eleccion de las dos obexas entrego al declarante para que las trajese á casa de dicho Desbast y al punto empezo á andar para esta villa dejando al compañero en el monte. Y entre las ocho y nueve horas de la misma noche hizo su entrega en la forma expresada y conforme al encargo del Changu, le dió la muger de Desbast diez y ocho reales. Y por ser hora un poco tardia paso el declarante la noche en la misma casa de Desbast.

Preguntado si dichas obejas tenian alguna señal, o marca... dijo que no hizo reparo particular, pero que al tiempo de hacer su entrega noto que en la oreja izquierda tenia una de dichas obexas una muesca, que en bascuence se llama **acatsa**.

Esaten denez, estuasunean omen du gizonak burua argien. Fernandoren kasuan ez da gezurra. Istorio aski txukuna borobildu zuen, bere burua katramila hartatik askatzeko. Kontua da maiatzaren 5ean epaileak auzia zertan zegoen argitu ziola Juan Isidro Lopetediri. Eta honek erantzun ziola:

Ez dut urratsik egin auzipean dituzun horiek espe-txean egon daitezen; ez dut urratsik egin eta ez dut egingo. Askatasun osoa aitortzen diot epaile jaunari kasu

honetan ere zuzenki joka dezan, eta behar den bezala epaia eman.

Ez zuten inolako zigorrik eta isunik jaso ez Fernandok eta ez Txanguak. Amezketarrak maiatzaren 13an izan zuen askapenaren berri. Egun berean ez bazen, hurrengoan askatuko zutela pentsa daiteke.

Pozez gainezka itzuliko zen, noski, Maria Josefa emaztearen aldamenara. Izan ere, Fernandorentzat gogorra izan bazen aldi hura, nolakoa izan ote zen emaztearentzat? Hamaika gau larri eta lo asko gabekoak emandakoa izango zen gajoa! Hankagorri asko zeuzkan zaintzeko. Areago: senarra espetxean zuen garaian, bikiak sortu zituen mundura, 1807ko urtarrilaren 5ean: Josefa Bautista eta Martin Jose. Martin Jose jaio berritan hil zen, hamazazpi egunera. Bakar-bakarrik pasatu zuen aldi hura Maria Josefak.

Espetxean egotetik libre, apustu nagusia familia mantentzea zuen garai hartan Fernandok; ordurako zazpi seme-alaba bazituen-eta. Ardi ale batzuen anparoan bizi ziren Fernando eta bere familia, baina behar adina bururik gabe eguneroko ogia etxeratzeko. Haiak komeriak!

Irudipena dut espetxeko itzalpera gehiago ez zutela eraman Fernando. Hori bai, berriro ere eramatekotan ibili ziren, 1814an. Saia gaitezen bigarren pasadizoa garbitzen.

1814: Fernandoren juzgu txarrak Oiartzunen eta Amezketan

Bigarren gertaera honek ere ez dio batere mesederik egiten Fernandoren izen onari. Berrogeita hamar urteetan zebilen Fernando. Artaldetxoa ere bazuen. Familia hazi samarra zeukan. Berriro ere bere irudia narrasteko zorian ikusiko dugu, ordea. Ez dira dokumentu asko kasuaz hitz egiten digutenak, baina agirian jartzen dute gertaeraren muina,

hau da, zein izan zitekeen Fernandoren hutsegitea. Konta dezagun istorioa.

Osteguna zen: 1814ko irailak 8. Eguna zabaldu orduko, bi gizaseme ailegatu ziren Amezketako plazara. Inguru haietan zebiltzan amezketar goiztiarrek berehala egin zuten susmoa: kanpotarrak zirela zaldi gainean etorritako haiek.

Oiartzundik zetozen, bai. Sasoikoak biak ere. Zaharrena berrogei urtez azpikoa zen, eta gazteenak igaro berria izan behar zuen hogei urteen langa.

Alkatearekin elkarriketatzeko nahia erakutsi zuten. Frantzisko Mugertza zela esan zitzaienten, eta plaza-plazan bizi zela, Torresenea esaten zioten etxean.

Elkarri diosala eginik, hiru gizonezkoak udaletxera igo ziren, kasuak eskatzen zituen paperak betetzera. Eskribauak honela hartu zituen kontuak⁴⁰:

En la Villa de Amezqueta a 8 de septiembre de 1814 el Sr. Don Francisco de Muguerza, alcalde y Juez ordinario de ella, por testimonio del infraescrito escrivano dijo que se le han presentado este día dos hombres diciendo ser vecinos de Oyarzun y haverles faltado dos caballerias que por algunos antecedentes recelan hallarse en esta Villa al XXX de Fernando de Bengoechea de esta vecindad; que tomadas por su merced las señas de dicha cavallerias que dijeron los dos hombres, a saber la de ser una un caballo entero, y la otra una mula coceadora marcada en un brazo, paso a casa del expresado Fernando y aunque reconocida su casa no los hallaron, descubrio el mismo se hallaban al pasto de donde fueron recogidas de su orden y puestas a la custodia de Jose Arana; y respecto a los vehementes indicios de ser robadas dichas cavallerias mando su merced sea detenido el expresado Fernando de

⁴⁰ AMUA. Sig.: 0054-013.

Bengoechea en las Reales cárceles de esta villa, que los dos hombres de Oyarzun declaren con más individualidad las señas de la cavallerias que reclaman explicando quando y de que parage les han faltado, que se reconozcan por el unico albéitar de esta villa y otro inteligente que se nombrara las mencionadas cavallerias para que con presencia de las señas que dieren los reclamantes las cotejen y declaren si conforman, se reciva a Bengoechea su declaracion sobre el modo y tiempo en que hubo estas cavallerias y se proceda a lo demas a que lugar. Asi lo proveyo y firmo y en fe de ello yo el Escrivano.

Erabaki mordoa hartu zuen Mugertza alkateak, Oiartzundik etorritako gizon haiek kontenttarazteko.

Berriro ere estuasunean Fernando gurea! Ez dirudi, ordea, oraingo honetan preso hartu zutenik. Ez dugu aurkitu horrelako konturik esaten duen agiririk. Dena den, horrelako pasadizo batek eragin izugarria du gizaseme baten izen ona narrasteko. Hau ere ez zen Fernandoren mesedetarako izango, noski.

A! Oiartzundik Amezketara joandako gizasemeak Joakin Esteban Martiarena Elizalde eta Jose Joakin Londaiz Retegi genituen. Konforme izango ziren Amezketara egindako bisitarekin. Izan ere, zaldia eta besoan marka zerman mando ostikolaria, azkenean behintzat, Oiartzun aldera eramateko moduak egin zituzten.

Fernandoren gainean bestelako konturik esan bada ere, haren izen ona lainotu eta lausotuko duen gertaerarik –kapitulu honetan aipatutakoak salbu– ez dugu aurkituko.

7. Fernandoren azken urteak: liberalen artean?

Fernandok nekez jakingo zuen zer batzar egiten ari ziren Cadizen, 1812an. Eta are gutxiago zer erabaki hartzen ari ziren hiri hartan. Dena den, urte gutxiren buruan hasi ziren lehenbiziko zipriztinak Amezketara ailegatzen, eta bospasei urtetan herriko bazter guztiak blai eginda utzi zituen pentsaera politiko berriak.

Liberalismoaren hazia ereiten ikusi zuen Fernandok eta, era berean, landarea nola sustraitzen eta garatzen joan zen Amezketan. Urte gutxiren buruan gauzatu zen hori guztia, eta ez dago zalantzan ipintzerik zer garrantzi izan zuen prozesu horretan don Juan Ignazio Urretabizkaiak, Amezketako erretoreak.

Jakina denez, don Juan Ignazio ez zegoen egina bere joera politikoa ezkutuan eta isilean gordetzeko. Batik bat, liberalek gobernua lortu zutenetik, harro eta ozen oihukatzen zuen bere jarrera zein zen.

Erretorearen dotrina berria

Hala, *El Liberal Guipuzcoano* egunkariak, Donostian inprimatzen zenak, honela zioen 1820ko abuztuaren 11n:

Fieles á nuestras promesas, y queriendo corresponder á los deseos del virtuoso Cura párroco de la villa de Amézqueta Don Juan Ygnacio Urreta Bizcaya, insertaremos aquí á la letra, el aviso que nos ha dirigido el mismo:

“Sírvasse Vm. publicar en su Periódico que el Cura párroco de este pueblo esplica la Constitucion en su Párroquia, no solo todos los dias festivos, sino tambien todos los demas dias, en casas, paseos y Plazas; es decir siempre que se le proporciona hablar con sus Feligreses. Amézqueta. 9 de agosto”.

Seguruenik, don Juan Ignaziok bere eliztarren artean kontatuko zuen Fernando ere. Beraz, erretore jaunaren sermoi politikoak entzundakoen artean sartu beharko genuke bertsolaria.

Gaztelaniaz idatzitako pasarte horretan ikus dezakegunez, eskura zetozkion aukera guztiez baliatzen zen elizgizona Konstituzioaren alde hitz egiteko: etxe, pasealeku eta plaza. Eta hark ereindako hazia ez zen harri artean galdu; ez horixe. Berebiziko fruituak eman zituen oso urte gutxiren buruan. Don Juan Ignaziok erakutsitako *doctrina berriak* jarraitzaile asko egin zituen herrian.

Don Juan Ignaziok, seguruenara, bere pentsaeraren berri eman zezakeen modu egokiago batean; baina nabar-menago, nekez. Bai: aukera oro erabili nahi du *doctrina liberala* eta Konstituzioaren aldekoa erakusteko, pulpitu-tik bezala kalean; igande eta jaiegunetan bezala, astegun gorrian.

San Jose eguna Amezketako plazan, 1821ean

Príncipe de Viana aldizkariak, 2004ko urtarril-apirilari zegokion alean, lan bikain askoren artean, Francisco Miranda Rubioren lan aski luze bat zekarren: “El clero de la diócesis de Pamplona entre la revolución liberal y la reacción absolutista (1820-1830)”.

Lan horretan, Amezketako erretorearen bi aipamen egiten dira. Hona hemen lehenbizikoa⁴¹:

En Navarra, igual que en otras regiones de España, la promulgación de la Constitución de 1812 durante el Trienio liberal llevó aparejada numerosas proclamas y

⁴¹ Miranda Rubio, 2004: 307-308.

Historialari honek informazio oparoa jaso zuen Iruñeko Gotzaindegiko Artxiboan.

celebraciones festivas, donde abundaban las canciones patrióticas y revolucionarias. La participación de los eclesiásticos, aunque fuera pasiva, en todas estas actividades conmemorativas, fue considerada por los absolutistas como un delito. A este respecto, muchas de las acusaciones que se les hacen a los clérigos, es precisamente por asistir a estas fiestas de exaltación a la Constitución. También por su presencia en conmemoraciones públicas o manifestaciones populares a favor del sistema constitucional; haber cantado “el *Trágala*”, “el *himno de Riego*” y “el *Lairón*” era motivo suficiente para considerar a un clérigo de acérrimo liberal y enemigo contumaz del absolutismo. Juan Ignacio de Urretabizcaya, rector de la parroquial de Amézqueta, fue acusado de participar el día de San José de 1821 en un simulacro de “entierro del despotismo” que se hizo en la plaza del pueblo. En su defensa alegaba que nunca participó directamente en el acto, simplemente estuvo presente, manteniendo en todo momento una actividad pasiva.

Bigarrenak, berriz, honela dio⁴²:

En Guipúzcoa fue acusado de muy adicto al liberalismo Juan Ignacio Urretabizcaya, rector de la parroquial de Amézqueta. En efecto, se trata de un liberal plenamente convencido, elogió siempre a la Constitución, ya que con ella se abrían nuevas esperanzas de cambio político y el final del despotismo de los alcaldes absolutistas, que ejercían su autoridad arbitrariamente, encarcelando a quien les venía en gana. Urretabizcaya, como buen ilustrado, era partidario de una sociedad más tolerante y más participativa. No obstante, se le aplicó el indulto real en junio de 1824.

⁴² Miranda Rubio, 2004: 315.

Erretorearen lehengusuak ere liberal

Liberal amorratua izaki, ingurukoak ere pentsaera horren arrastoa ipini nahi izan zituen; esate baterako, Juan Antonio eta Jose Antonio Garagartza lehengusuak; bai, biak lehengusuak ama aldetik.

Príncipe de Viana aldizkariak, elizgizon liberalei eskainitako artikuluan, Amezketako erretorea ez ezik, Juan Antonio Garagartza diakono amezketarra ere aipatzen du. Hirurteko Liberala amaitzearekin hau ere estu hartu baitzuten, liberalen aldekoa izategatik. Auziperatu, eta epaiketan 40 dukateko isuna ezarri zioten. Don Juan Ignaziok leziatua egongo zela ukazina da.

Urte haietan, Juan Antonio diakonoarekin batera, bigarren Garagartza bat ere nabarmendu zen Amezketan: haren anaia Jose Antonio. *Gaceta de Madrid* aldizkariak, 1822ko uztailaren 12an zabaldutako alean, Donostiatik hilaren 8an bidalitako ohar hau eskaini zuen:

D. Josef Antonio Garagarza, comandante de la milicia voluntaria de Amezqueta, compuesta de unos 18 hombres, en su parte á nuestro gefe politico, fecha de ayer 6 a las 10 de la noche, dice que unos 60 facciosos, que se cree fuesen algunos navarros mandados por un esquilador, y los otros capitaneados por los curas apóstatas Ezeiza y Gorostidi, se habian acercado á dicha villa; pero no bien les disparó un par de tiros uno de los doze valientes voluntarios... cuando echaron a huir hacia la fábrica de Aralar...

Liberalen izar ona itzaltzen

Artean, nahikoa lasai zebiltzan Amezketako liberalak, baina laster hasiko zitzaien izar ona itzaltzen. Hirurteko Liberala amaitzearekin batera sortu zitzaizkion buruko minak Amezketako erretoreari. Aldi bat, behintzat, herritik kan-

po egin behar izan zuen. Nork izenpetu behar zituen eliza-agiriak?

Hirurteko Liberalaren egun haietan, giro nahasia bizi izan zen herrian eta baita eliza-agintarietan ere. Hala, 1822ko azken hilabeteetan eta 1823ko hasierakoetan, don Juan Ignazio Urretabizkaren ordeztan, don Jose Ignazio Arizmendi aritu zen agiriak sinatzen, erretorearen ordeztan gisa.

Modu hartan jarraitzerik ez-eta, Iruñeko gotzainak agiri hau bidali zuen Amezketara:

Por comisión especial del Tribunal Eclesiástico de este obispado dada en la ciudad de Olite á veinte y tres de junio de este año de mil, ochocientos veinte y tres el Cavildo Eclesiástico de la Iglesia Parroquial de esta villa de Amezqueta queda encargado de la cura de almas de la misma; y las partidas que en adelante se estendieren en este libro se firmaran por el Presidente que es ó fuera del mismo cavildo. Amezqueta seis de julio de mil, ochocientos veinte y tres. Don Miguel Ignacio de Oriozabala.

Don Juan Ignazio Urretabizkaia 1825eko uztailean 25ean hasi zen berriro agiriak sinatzen, nola bataiokoak ala hiletakoak. Horrela jardun zuen 1834ko martxoaren lehen hamabostaldira arte. Ordukoa du azkena. Liberalizateak asko markatu zituen bere azken urteak. Amezketako lanak utzi eta Donostiara joan zen Urretabizkaia. Don Martin Frantzisko Maiza izan zen hurrengo erretorea Amezketan, baina interino gisa.

Ikusten denez, Karlisten Gerratea sortu zenean, beste liberal askoren antzera, Donostiara jo behar izan zuen don Juan Ignazio Urretabizkaia bertsolari handi eta Amezketako erretorea. Esan bezala, 1834ko martxoan egin zuen bataio-agiri baten azken firma. Egundak haietantxe izan ziren

Amezketan borroka-egunik gogorrenak. Beraz, ez zen bati-
tere lasai egongo erretore jauna.

Karlisten Diputazioak bi informe egin zituen, 1837an eta 1838an, besteak beste Tolosaldeko elizgizonez. Honela dio 1837koak, elizgizon bakoitzari dagokion sarrerakoan eta Amezketako erretoreari buruzkoan:

En cumplimiento de la orden de nueve de noviembre último (1836), en la se manda informar sobre la conducta política de los Párrocos, beneficiados y demás señores seculares y regulares de mi distrito, digo que Don Juan Ignacio Urreta-vizcaya, Presbítero rector de la Parroquial de Amezqueta en ambas épocas de la Constitución, y usurpación, fue uno de los agentes más fogosos de la revolución, pervirtiendo con canciones vascongadas y exortos una porción de feligreses, y se ha visto precisado a refugiarse a Pueblos guarnecidos por el enemigo.

En la presente guerra vino a esta villa de Tolosa, donde desde luego le acomodaron de capellán en el Hospital Militar de Santa Clara, y hoy se halla con el mismo caracter en San Sebastián, a cuya vecindad se retiró.

Fue procesado en tiempo de la Constitución, y al presente lo es también.

Tolosa, a 1 de enero de 1837.

Don Juan Ignazioren gainean egindako txosten hau argigarria da oso; batez ere “pervirtiendo con canciones vascongadas y exortos una porción de feligreses” zati horrek urre gorriaren pareko balio du. Begien bistakoa da egokiera guztiak baliatzen zituela erretore jaunak bere doktrina politikoa zabaltzeko; baita bertsoak ere (“canciones vascongadas”). Tamalez, ez da bat bera ere gure egunetara ailegatu.

Amezketarren milizia-taldea

Amezketako herrian liberalek izandako indarra eta eragina nabarmendu nahi izaten direnean, erretore jaunaren aipamena egin gabeko ikerketarik ez dugu ezagutzen. Liburu honetan bertan azpimarratuko da, 11. kapituluan, gai honen gainean “Calei-Cale” izengoitiz idazten zuen kazetari donostiarraren ekarria⁴³. Artikulua honelaxe amaitzen du: “He aquí cómo arraigó en Amézqueta la semilla sembrada por el gran Urreta”. Nekez aurkituko dugu tesi horren aurkakorik.

Aldeko aitamenak, berriz, nahi beste dira. *El Liberal Guipuzcoano* periodikoak hauxe dakar, 1820ko azaroaren 20ko alean:

Las milicias de Bilbao, de Tolosa y de Amézqueta se han ofrecido con un ardor verdaderamente digno de ser imitado, á sus respectivos Jefes políticos, para reprimir y acosar a los facciosos hasta esterminarlos; y no podemos menos de hacer una mencion particular de los milicianos de Amézqueta, que viviendo entre breñas y montes casi incomunicables, están animados del espíritu más decidido á favor de nuestras instituciones: efecto natural del singular esmero con que su Cura parroco D. Juan Ignacio de Urreta-Vizcaya, á quien ántes de ahora hemos tributado los justos elogios que merece, ha sabido, constantemente aplicado a descubrir la verdad á sus feligreses, imbuirlos en su amor y entusiasmarlos en su defensa y sostenimiento. Vendrá tiempo en que, palpandose por los mas idiotas las ventajas que nos están aseguradas por la constitucion y sus felices resultados, su nombre será bendecido por las generaciones de los que ahora trabajan en la felicidad de la Patria; esta es la recompensa más digna de sus virtudes cívicas.

⁴³ Eugenio Gabilondo zituen izen-deiturak.

Pasarte honetan ere azpimarratu baino ez da egiten don Juan Ignazio erretore jaunaren adorea amezketarrek milizia-talde bat osatu zezaten, eta milizia honen aipua ere idatzi askotan egiten da. Bestalde, interesgarritzat jo behar da Donostiako periodistak Amezketaz idazten duena: “viviendo entre breñas y montes incomunicables”.

Nahiz eta mendi barrenean egon Amezketa, eta errepide nagusietatik aski aparte, liberal gazte haiek, alde batera eta bestera, asko mugitu ziren garai hartan. Esate baterako, 1821eko urtarrilaren 28an Gipuzkoako hogeita bi udaletako herri-miliziak elkartu ziren Legorretan, eta haien artean zegoen Amezketakoa. Liberalen zerbitzura zegoen periodikoak era honetan bildu zuen egunari buruzko albistea:

La milicia local de veinte y dos pueblos de esta Provincia se han reunido el 28 del mes último en el punto de Legorreta á dos leguas de Tolosa, para federarse, á guisa de lo que en tiempos remotos hacían los valientes tercios de esta república armada en el noble propósito de defender la paz y la inviolabilidad de sus hogares por medio de la obediencia á las autoridades constituidas, y de la adhesion mas fina a la Constitucion política de la Monarquía. Sellaron tan noble alianza dándose las prendas mas sinceras del cariño y de la indisoluble fraternidad, renovada bajo los auspicios de estas nuevas garantías, imprimiéndoles el carácter de sagrada en una solemne funcion de Iglesia, en que brilló el zelo religioso y patriótico de D. Juan Ignacio de Urreta Vizcaya, dignísimo pastor, cuyo nombre es un elogio, y de quien nada mas nos atrevemos a decir, porque nuestras alabanzas no sean inferiores á sus merecimientos.

Artikulu horretan esaten denez, Amezketako milizianoen buru –“por los de Amézqueta”– Jose Urreta zen. Amezke-

tan beste Urretabizkaiarik ez zenez, don Juan Ignazioren anaia Jose Joakin izango dela pentsatu beharko genuke.

Fernandoren seme Ignazio Antonio, karlisten aurka burrukan

Liberalen alde don Juan Ignazio Urretabizkaiak egindako ahaleginak eta ereindako haziak fruitua eman zuen Fernandoren familian ere. Familia askotan bezala, Fernandorenean ere izan zen liberal isabelinoekin lerrokatu zenik; esate baterako, Ignazio Antonio, bederatzigarren semea.

Lehenengo Gerrate Karlistaren garaian (1833-1839), herriz herri ibili ziren, Gipuzkoa osoan, arerioak zein ziren jakin nahian:

Individuos que han tomado armas para vaticar contra las tropas de S. M. Carlos 5°.

Amezketan gogotik saiatu ziren zoko guztiak ongi miazten, eta behar zuten informazioa jasotzen 1835ean. Guxtienez hogeita bost bat gizon jo zituzten areriotzat, eta horien artean:

Ignacio Antonio Bengoechea, soltero.

Fernandoren azken aurreko semea zen Ignazio Antonio hau, 1810ean mundura sortua. Xehetasun honek erakusten digunez, Fernandoren odoleko bat guxtienez liberalen aldekoa zen, don Juan Ignazioren eraginez. Eta Fernando bera ez ote izango joera hartakoa izango?

Gure bertsolaria eta erretore jaunaren artean izandako solasaldietan ez ote zuten inoiz gai politikoez jardun? Galdera hauek nekez izango dute asebeteko gaituen erantzunik, baina egin gabe ere ezin geratu.

8. Fernando bizi izandako etxeak

Duela urte batzuk –1950 aldera, eta gero ere bai– oso zabaldua zegoen Espilla Saletxe izeneko baserrian sortu zela mundura Fernando eta Azintzine Txiki esaten zaion batean bizi izan zela.

Antonio Zavalak, ordea, ez zituen gauzak horren argi ikusten 1966an, Amezketako bertsolariaz liburua plazaratu zuenean.

Gaur egun, gehi ditzakegu zenbait datu jakingarri.

Jaiotetxea, Espilla Saletxe?

Jaiotetxeari buruz, Gregorio Muxikak idatzitako liburuan, “Ixpilla-saletxe izan zuan bere lendabiziko kabi epela” aitortzen da. Guk ere horrela uste izan genuen umetan. Liburuetan ere hori esaten zen; eta nola hasiko ginen, bada, idatzitako kontu haiek azpikoz gain jartzen?

Gero, 1951n, urriaren 7an, Donostiako Club Vasco de Camping deritzanak Amezketan ospatu nahi izan zuen sorrerako bere lehen urteurrena. Hori zela-eta, antolatutako programan, besteak beste, Espilla Saletxen, Fernando han jaiotakoa zelakoz, hori iragartzen zuen oroitarria ezarri zuten. Harrez geroztik, erabat ziurtaturik geratu zen Fernandoren jaiotetxeari buruzko auzia, ustez. Dena den, ez orduan eta ez gaur egun, ez dago hori aitortzen duen agiririk.

Antonio Zavala argiak –dokumentu zalea izaki– bazi-tuen bere zalantzak puntu honen gainean, eta oso arrazoizkoak gainera. Honela dio Antoniok⁴⁴:

⁴⁴ Zavala, 1966: 25.

Luzaroan uste izan da teilatupe honetan jaioa zela Fernando.
Espilla Saletxe deitzen zitzaion, zutik egoteko gauza izan zen bitartean.

Baliteke Torrea izatea Fernandoren jaiotetxea.

Pernandoren gurasoak etzuten Amezketa'n etxerik izan; Aduna'n bizi izan baitziran ezkondu ezkerotzik il arte.

Bañan, gurasoena ez bazan ere, etxeren batean jaio bearko zuan Pernandok Amezketa'n. Etxe ori Ispilla-saletxe deritzaiona dala esan izan oi da beti. Ala jaso zuten 1924 urtean Karmelo Etxegarai ta Gregorio Muxika'k. Etxe ori amaren gurasoena ote zan? Ez dakigu.

Gaur egun, ordea, jakin badakigu Espilla Saletxe hori ez zela Fernandoren amaren gurasoena, eta hauek beste etxe batean bizi izan zirela, maizter gisa. Etxe hau San Bartolome elizaren inguruan dago eta Torrea deituraz eza-gutzen dugu. Nahiz eta erabat eraberritua egon, aspaldikoa da Amezketako historian.

Nire iritzirako, etxe horretan jaiotakoa zen Fernandoren ama, Josefa Antonia Altuna Oriozabala.

Josefa Antonia 1742an jaio zen, eta handik lau urtera, 1746an, eraman zuten sendotzako sakramentua hartzera. Eta urte hartan Torrea esaten diogun etxetik eraman zuten elizara; eraikin hartan bizi ziren gurasoak.

Fernandoren gurasoak Adunan ezkondu zirenean, Josefa Antonia gaztea zazpi hilabeteko zegoen ordurako. Eta arrazoizkoa da, lehenengo seme edo alaba izateko orduan, anparo bila, gurasoen etxera jotzea. Izan ere, non aurkituko zuen Josefa Antoniak habia epelagorik jaiotetxean baino?

Horregatik diogu Fernando txikia Torrea etxean jaioko zela, aitona-amonen babesean. Uste horretan gaude.

Galartza Garaikoan bizi izan ote zen Fernando?

Fernandoren gainean idatzitako liburuetan, ez da baserri honi buruzko aipamenik egiten. Eta, gure iritzirako, ez litzateke baztertu behar.

Bere sasoirik onenean, Aralarren lan egina zen Fernando: Arritzagako meategian. Han ari zen gure bertsolaria 1797an, meategitik langile multzo bat bota zutenean. Ipurdiko latza gertatu zen huraxe Amezketako familia asko eta askorentzat.

Erabaki hartatik libre geratu zirenen artean zeuden Fernando eta Migel Ignazio Galartza, Fernandoren adiskidea. Osasun maskalekoa zen Migel Ignazio; eta, lanik gabe geratu zitekeen susmo hutsarekin, erabat nahastu zen gizona buruz. Lanerako gauza ez zela geratu zen, eta aldi baterako etxera bidali zuten meategiko arduradunek, haren osasunak hobera egingo zuen itxaropenaz.

Hobera ez baina, okerrera egin zuen Galartza Garaikoa baserrian bizi zen gizonak. Eta uztailaren 29an, bere buruaz beste eginda aurkitu zuten, gaztainondo batetik zintzilika.

Arratsalde hartan, Fernando etxera zetorren Aralarko meategitik, eta aurrenetakoa izan zen Migel Ignazioren hilotza ikusten.

Amezketako alkateak, gertaera hura argitzeko, herritar askori deitu zien, eta horien artean Fernandori. Honek argi eta garbi eman zuen iritzia:

Dixo que conocio muy bien de vista, trato y comunicaci3n a Miguel Ygnacio de Galarza... operario que fue de dicha fabrica, y por ello y por haber vivido juntos en una misma casa por espacio de quince a3os.

Aitorpen honetan oinarriturik, esan ote daiteke Fernando hamabost urtez Galartza Garaikoan bizi izan zenik? Gure ustez, ez dirudi gehiegikeria denik hamabost urte teiltupe hartan eman zituela esatea.

Kasu honetan ere ez dago auzia erabat argitzeko balio duen agiririk. Baina hipotesi aski zuzena da hori pentsa-

Baliteke etxe honetan urte batzuk emana izatea Fernando. Galartza Garaikoa esaten zaio Amezketan.

Ezkundu ostean, 1790ean, etxe honetan jarri zen Fernando emaztearekin. Garai hartan etxe bikaina zen Intxausti.

tzeta. Eta horregatik diogu Galartza Garaikoa ere aipatu beharrekoa dela Fernandori buruzko biografian.

Itxausti edo Erretoretxea

Antonio Zavalak ez du hitz bat bera ere egiten etxe honetatik. Ez du aipatzen. Deitura hori edo oso antzekoa, Gregorio Muxikak egiten du lehenbizikoz, eta modu honetan⁴⁵:

Egia ala jolasa dan ez dakigu, baña, Amezketan diotenez, *Apaetxe borda*’n aran geiegi jan ondoren *Igaranbizkar* edo *Goen errota*’ko errekatxoan eran zuan urakin gaitz eginda il zan.

Apaetxe Borda hori ere argitu beharrekoa da, ezinbestez, Fernandoren bizitzaz jardutean.

Aurrera dezagun, dena den, jatorrizko deitura Intxausti duela. Eta, aldi batean elizgizonak bertara biltzen zirenez, agiritan Erretoretxe Zaar ere deitzen zitzaiola. Izen-deituren kontuak alde batera utzita, itzuli gaitezen Fernandoren biografiara.

Ezkonberritan, seguru asko, Intxausti etxean jarri ziren bizitzen Fernando eta Maria Josefa senar-emazteak.

Izan ere, 1793an, gerra-soinuak zabaldu ziren Euskal Herrian. Frantziarrak muga aldean zebiltzala-eta, jendeak armak hartu behar zituela. Gipuzkoako Aldundiak konpainia batzuk bidali nahi izan zituen Irun, Hondarribi eta inguruetara. Bozueko Unioari ere eskatu zion (Amezketak, Abaltzisketak eta Baliarrainek osatzen zuten Bozue ize-neko batasuna) osa zitzala armak hartzeko moduan zuden zerrendak. Herri bakoitzean, ezkongabe nahiz ezkondu, zenbat soldadugai zegoen jakitetik hasi behar zela gogoratu zuen Aldundiak.

⁴⁵ Muxika, 1925: 4.

Giro larria sortu zen Gipuzkoan, eta Amezketaraino ailegatu ziren gerra-kontuak. Hala, 1793ko urtarrilaren 9an, jendetza handia bildu zen udaletxean zer gertatzen ari zen jakiteko. Alkate jaunak Gipuzkoako Aldunditik jasotako oharraren berri eman zuen:

Acordo servir a S. M. para la presente Guerra con Francia, y para la defensa de las fronteras del Pais, con cuatro mil seiscientos hombres, y que en el reparto proporcional hecho con arreglo al vecindario de cada Pueblo, correspondieron a esta setenta y ocho soldados rasos, y ademas la oficialidad correspondiente.

Herriko agintariek seriotasun handiz hartu zuten eginkizun hura, eta 1793ko urtarrilaren 15ean oso agiri zehatza eta argigarria idatzi zuten, armak hartzera joateko baldintzak betetzen zituztenekin. Irun aldera joan zitezkeen artean zegoen gure Fernando ere.

Eta non bizi ote zen 1792-1793 urte haietan Fernando? Dokumentuan dator:

En la Casa Rectoral Vieja Fernando de Bengoechea.

Bistan da: Intxausti edota garai hartan Erretoretxe Zaar esaten ziotenean bizi izandakoa dela Fernando. Ez dago duda-mudatan ipintzeko arrazoirik.

Azentzine Aundian

Gregorio Muxikari sinestera, Espilla eta Azentzine Txiki izan zituzten Fernandok eta Josefa Antoniak bizitokitzat.

Ni Azintzin Txikin jaiotakoa izanik, egundoko ilusioa egiten zidan Fernando bizi izandako etxean mundura sortu izanak. Baina lastima. Ez dirudi teiltatupe hartan izan zuenik bertsolari handiak babesa. Ez Azintzine Txiki deituan, tamalez; eta ez Espillan ere. Ez dago agiri bat bera ere hori adierazteko.

Baina puntu honetan ere ez dago hipotesietara jokatu beharrik. Bi dokumentu dauzkagu auzia zirt-zart batean erabakitzen dutenak. Bata 1817koa da, eta bestea 1819koa.

Fernandoren garaian, Amezketako eliztarrentzat oso estimatua zen Errosarioko Amaren Kofradia. Eta, 5. kapituluaz azaldu bezala, 1817ko urtean, beste amezketar askorekin batera, kofradia horretako egin ziren Fernando eta Maria Josefa Sagastume senar-emazteak, eta eurekin batera Martin Jose, Bartolome, Jose Antonio, Juan Ignazio, Karlos eta Juan Migel semeak. Agiriak dio Azentzine Aundian bizi zirela urte hartan.

Hurrengo dokumentua, aurreratu dugunez, 1819koa da. Izan ere, 1819an, sendotzako sakramentua hartzeko egokiera izan zuten Amezketako haur, gaztetxo eta zenbait gaztek. Juan Ignazio Urretabizkaia erretoreak letra eder eta apainez idatzi zuen nortzuk joan ziren Azentzine Aunditik sakramentua hartzera⁴⁶:

ASENCINEA. Martin Jose de Bengoechea, Carlos A Bengoechea, Juan Ignacio Bengoechea, Ignacio Antonio Bengoechea, hijos legitimos de Fernando, y Mª Josefa Sagastume, Lorenzo y Francisca expositos de esta Provincia á cargo de los mismos.

Seguruenera Azentzine Aundi honetan hil zen Fernando, 1823an.

Liburu eta artikuluetan, Fernandori buruzko argibideak eman nahi izan direnean, etxe askoren deiturak eman izan ohi dira: Irulegi, Bengoetxea, Espilla... Baina, gaur gaurkoz, nekez jo ditzakegu Fernandoren teilatupeztat. Ondorengoak, bai, etxe horietara bildu izan ziren. Baina Fernando bera ez.

Besterik dokumentatzen ez den bitartean, behintzat, horrela esan beharko.

⁴⁶ DEAH: Sig.: 1189/001-01.

9. Nolakoa ote zen Fernando?

Fernandoren biografian badago pasadizo argigarri bat harren izateko modua agerian jartzen diguna.

Jakina den bezala, Fernandoren anaia bat, Pedro Paskasio, Amezketan urte asko egindakoa zen. Anaia hau 41 urterekin gaixotu eta 1814ko abuztuaren 14an hil zen. Orain bezalaxe, orduan ere, hiletak ordaindu egin behar izaten ziren. Eta, Fernando anaiak ez baina, Karlos Joakin Sagastumek hartu zuen bere gain betebeharrori. Ez al da harrigarri egiten?

Karlos Joakin Sagastume hau ere oso zeukan Fernandok adiskidetzat. Beharko estimatu! Fernandok ardi-erosketa handienak egin zituen bi aldietan, aldamenean izan zuen Karlos Joakin, abalemaile.

Eskribauak garbi zeuzkan puntuak, 1808ko martxoaren 15ean, honela idazterakoan⁴⁷:

Fernando de Bengoechea... el mismo como parte y deudor principal y los insinuados Carlos Joaquin de Sagastume y Vicente Larreta como sus fiadores...

Hiru urteren alde zuten, bakarrik, Fernandok eta Karlos Joakinek; hau 1761ean jaioa zen-eta. Amezketan Irigoena Aruzkoa esaten zaion etxean bizi izan zen, emazte Maria Antonia Larretarekin. Hil, berriz, 1831n hil zen Karlos Joakin, Pedro Paskasio eta Fernando anaien laguntzailer handia izandakoa.

Bai: Karlos Joakinek ordaindu zituen Paskasioren elizkizunak. Zergatik adiskide batek eta ez anaia propioak? Arrazoi gehiago ere egon litezke. Baina, besteak beste, Fernandoren sosek *txintxin* txikia jotzen zuelako izango zen.

⁴⁷ GAO PT 1374.

Bere garaiko agiri askotan azaltzen da, norbaiten txirotasuna zenbaterainokoa zen argitzeko, esamolde hau: “pobre de solemnidad”. Orduko letraduek eta eskribauek maiz erabiltzen zuten esapide hori, norbait ezerezean bizi zela adierazteko. Fernandori buruzko biografia ezagututa, nekez esan daiteke beti miseria gorrian bizi izandakoa zenik. Baina haren bizitza fantasiarik gabekoa izan zela, hori ukaezina da. Soberakin handirik ez zen izango Azentzine Aundiko sukaldean. Fernandok artaldea zaintzeko zeukan artzakurrak ez zuen lan handirik izango mahaitik erorita-koak garbitzen.

Fernandori aitortzen zaizkion bertsoetan, sarritan ikusten da zer pentsatzen zuen bere buruaz; adibidez, “karga labore gutxi libratu errotan”, “geinean utsikan da gure zakua”, “au nere miseria bururatua”, eta abar. Hala ere, aitortpen borobilenetakoa honako honetan egiten du⁴⁸:

Gizonik biarrena
nerau naiz erriyan,
ñor ez det para nai
nere neurriyan;
arrisku gutxi daukat
arto ta gariyan,
ez daukat deretxorik
amarrendegiyan,
orobat primiziyan,
neke ta biziyan
labore erosiyan,
naiz urte guziyan,
ez nauk aberastuko
nere biziyan.

⁴⁸ Zavala, 1966: 56.

Ez dauka Fernandok ezer isilean gordetzeko asmorik. Bere ajeak kontatzerakoan ez du egia berdaderoa esateko erreparorik. Areago: ez du sasi-ilusiorik egiten etorkizunak ekar liezaiokeenaz ere. Ongi daki, azken arnasa eman bitartean, pobreen sailean izango dela beti.

Beste batean ere eite bereko bertsoa kantatu zuen Fernandok, bere patua eta halabeharra nolakoa zen adierazteko. Antonio Zavalaren liburuan dotore dago bildurik⁴⁹:

Ondo agirian dago
errenta nerea,
kantuz ez det nik sartzen
poltsara urrea
ez da errotan ere
karga laborea;
agirian dago, bada,
naizela pobrea.
Gauza gutxi daukat nik
etxean gordea...
detanarekin pasa
eiten naiz ordea.

⁴⁹ Zavala, 1966: 54.

10. Fernandoren heriotza, 1823 urtean

Pastor Izuela bertsolariaren heriotzaz, kontakizun hau jaso zuen Antonio Zavalak, eta haren biografian ederki txirikordatu⁵⁰:

Pastor Izuela gaixorik zegoan. Kofriaduak onela esan zion:

–Arta-jorrara joan bear degu!

Ta Pastorrek:

–Bai, joan! Ta Josafata arte!

–Josafata arte?

–Bai, ni gaur amabietarako ilko naiz.

Ta eguerdian, Santa Engrazia ermitan amabiak jotzen ari zirala, oju au leiotik: Joateko azkar, azkeneko asna-setan zala-ta.

Korrika joan ziran, bañan iritxi ziraneko, Pastor illa zan.

Bistakoa denez, dramatismo pittin bat badu Aiako bertsolari bikain izandakoaren akaberak.

Oso bestelako istorioa eransten zaio Fernandori. Nolako bizi-tza, halako heriotza. Horrela ikusi nahi izan zuen zenbaitek Amezketako bertsolariaren agurra. Heriotza-unea kolore beltzez eta beldurgarriz margotzen den kulturaren, Fernandok bere buruargitasun eta ironiari esker azken ateraldi bat eman nahi izan baligu bezala, mundu honi agur egin behar zionean: “Jakin beza jendeak, ia nire bizi-tza guztian goseak estu hartu banau ere, asebetterik noala mundu honetatik”. Esaera honen oso antzekoa entzun izan dugu Amezketan ume-umetatik. Eta, dirudienez, aski zabaldua zegoen gainerako bazterretan ere.

⁵⁰ Zavala, 1971: 21.

Ateraldi honek Fernandoren heriotza zerk eragin zuen galdetzera behartzen gaitu. Esaten den bezala, aran-janka egin eta erreka ur-edana egitea izan ote zen azken zergatikoa? Ba ote legoke beste arrazoirik gure gizonaren heriotza esplikatzeko?

Erabat asebeteko gaituen erantzunik ez dago, tamalez. Hala ere, bizpahiru puntu aintzakotzat hartu beharrean gaude. Bat edo beste, agirietan oinarrituak; ongi dokumentatuak, beraz. Besteak, hipotesiaren eremuan kokatu beharrekoak. Kapitulu honetan kontu hauek argitzen saiatuko gara.

Heriotza

Fernandoren bizia 1823ko uztailaren 9an itzali zen, udamineko ostegun batez. Hileta-elizkizuna ez zuen don Juan Ignazio Urretabizkaia erretorea ematerik izan. Fernandoren adiskide mina zen; baina, arazo politikoak zituela-eta, ordurako alde egina zen herritik erretore liberala. Hilabete eta gehiago zen hori gertaturik.

Garai hartan, lau apaiz zeuden Amezketan, baina bat falta: prezisoena, erretorea. Herrian zeudenak: don Jose Ignazio Arizmendi, don Domingo Antonio Irazusta eta don Migel Ignazio Oriozabala⁵¹:

de quienes al presente se compone el cavildo eclesiastico de la misma por hallarse ausente el Rector propietario.

Erretorearen hutsunea betetzeko, Migel Ignazio Oriozabalaren bizkarrean utzi zuten beste apaizek eliza-kontueta-ko erantzukizuna [“Poder del cavildo Eclesiastico de la villa de Amezqueta á favor de Miguel Ygnacio de Oriozavala”].

⁵¹ DEAH: 706-020/1192/001-01(f.102r, n^o6/D1823-07-09)

Azken urteak etxe honetan eman zituen Fernandok eta bere familiak.
Bi modutara esaten zaio: Larruntza Aundi eta Asentzine Aundi.
Hemen eman zuen azken arnasa, 1823an.

Horregatik izango da don Migel Ignazio Orioabala apaiz arrunta Fernandoren heriotza-oharra idatzi zuena eta hileta-mezan emaile nagusia ere. Buruz argia izango zen don Migel Ignazio hau, 1824an Tarazonako katedralean kanonigotza lortu nahian ibili zen-eta.

Fernando, goizeko seiretan hil zen, aitortza egin eta azken igurtzia hartu ondoren. Honela dago idatzirik haren heriotza eta lur-ematearen kontakizuna, don Migel Ignazio Orioabalaren eskutik:

El dia nueve de Julio del año de mil ochocs. veinte y tres a las seis y media de la mañana, habiendo recibido los Santos sacramentos de penitencia y extremaunzion, murio a los cincuenta y ocho años de su edad Fernando Bengoechea, natl. de esta villa de Amezqueta, marido legitimo de Josefa de Sagastume natural y residente en esta Parroq^a No testo, y al dia siguiente su cadaver fue enterrado en el campo santo de esta Parroq^a en cuya verdad firme por el cavildo encargado de la cura de almas. Dn. Miguel Ygnacio de Orioavala.

Azken arnasa eman eta handik egun eta erdirako lurra eman zitzaion, 1823ko uztailaren 10ean. Don Migel Ignaziok esaten duena aintzakotzat harturik, ez dago zalantzan jartzerik non eman zioten lurra: kanposantuan, alegia. Jakinaenez, Amezketako hilerria 1810ean egindakoa da. Aurretik, hildakoei elizan bertan edota estalpean –zimite-riotan– ematen zitzaion lurra. Baina, Fernando hil zenerako, kanposantu berrira eramaten zituzten hildakoen gorpuzkinak. Beraz, 1823ko uztailaren 10ean, Amezketako eliza nagusitik goraxeago zegoen hilerrira lagunduko zitzaion Fernandori azken ibilian.

Zerk eraman zuen mundu honetatik Fernando? Zer gaitzak eraginda utzi behar izan zuen malkoen mundu hau?

Antonio Zavala jakintsuak arrazoizkotzat jotzen du Gregorio Muxikak idatzi zuenetik indarrean dagoen tesia⁵²:

Amezketan diotenez, Apaetxe-bordan aran geiegi jan ondoren Igaran-bizkar edo Goen-errota'ko errekatxoan eran zuan urak gaitz eginda il zan. Iltzeko zorian zegoanean, ala omen zion: "Ni iltzen naizeneen esan geo argi asko alde guziitan, Fernando ez doola goseek il; beti erdigoseek eta mixerin bizi izan banaiz ee, ondo asetuta il naizela".

Zavalak argibide egokiak ematen ditu tesi hori bidezkotzat jotzeko. Honela dio Fernandori buruz lanik zorrotzena egin duenak⁵³:

Ain zuzen, aran-denbora zan Fernando il zanean.

Ta erriak diona, oso egoki dator eriotz-agiriaren txee-tasun batekin: aurreko ta ondorengo agiri guzietan bitatik bat jartzen da beti: edo "habiendo recibido los Santos sacramentos", guziak itz batean adierazirik, edo "habiendo recibido los Santos sacramentos de penitencia, extremauncion y eucaristia" irurak banaka izendatuaz.

Pernandorenean, ordea, onela esaten da: "habiendo recibido los Santos sacramentos de penitencia y extremauncion". Etzuan, beraz, Jauna artu. Aran-jate ta uradate aien ondotik gaizkituta, gora-larriak izango zituan seguru asko, ta ezin emango zioten.

Orra, beraz, erriak ziona nola egiaztatu dan.

Hipotesi bat

Itzuli asko eman dizkiet, Fernandoren heriotza zela-eta, idatziz edo ahoz aho gure egunetaraino heldutako kontuei.

⁵² Zavala, 1966: 35.

⁵³ Zavala, 1966: 36.

Egia esan behar badut, interpretazio arruntegiak iruditu izan zaizkit beti, itxuragabeak, baldarrak, dorpeak.

Horregatik, egun batez, don Julian Bereziartua mediku estimatuarengana jo nuen argi bila. Egun gutxitara –2008ko maiatzaren 16an– ekarri zidan eskuz idatziko orrialde pareta. Honela dio Azpeitian jaiotako doktoreak:

Arretaz eta behin baino gehiagotan irakurri dut AMEZKETA liburuko 364. orrialdean Fernandoren heriotzaz esaten dena.

Fernandoren adina kontuan izanik (58 urte), eta gaur egungo adin bereko gizonezko batek baino hamar gehiago zegozkola pentsatuz, nire iritzian, “aran-janka eta ondoren uratea” ez ziren inola ere bere heriotzaren arrazoi izan; hau da, fruta hori jan eta gero ura edatetik, alegia.

Kontuan izan behar da, aranak, meloia eta gerizak garai batean madarikazio moduko zerbait zeramatela berekin, egunaren zein ordutan jaten ziren eta abar, hilgarri gerta zitezkeelako. Kasu honetan ere usteak, erdia ustel. Nire iritzirako eta zientifikoki, gaur egungo ikuspuntutik, ez dut ikusten arrazoirik modu horretan pentsatzen jarraitzeko.

Bai, hori bai, egia da aranak taninoetan duen aberastasunak, ugaritasunak hesteetako gorabeheraren bat zuzendu dezakeela, baldin eta arina bada, eta arazo sakonekorik gabekoa. Baina, kito, besterik ez.

Fernandoren heriotzari buruzko beste interpretazio bat daukat. Esan dezadan baina, ia informaziorik gabe abiatzen naizela ahalegin honetan. Baina, iritzia eskatu zaidanez, ematen saiatuko naiz: Fernando sabeleko gaixotasunen batek hartua zeukan, ia seguruenara hesteetako gaitzak. Aski litekeena da, kolonekoa izatea, tumorazio minbizidunarekin. Eta zerbait egin nahi eta, aran-janka egin zuen eta gero ura gogotik edan. Alferrik, ordea.

Litekeena da neurritz kanpoko jate-edate honek hestebuxadura (obstrucción intestinal) areagotzea, eta egoera honetan bere osasunak erabat okerrera egitea.

Nahiz arimako kontuetarako (Aitortza, Azken Igurtzia) astia izan, ez zuen modurik egin bere hesteetako transitoa bere onera ekartzeko eta ziurrenera, digestio hodia- ren gainzamak ekarri zuen arteria tentsioaren gainbehe- ra, por retortijones, eta honek guztiak shock egoerara eramán eta horrekin azkenean bueltarik ez duen arnasa hartzeko indarrrik gabe geratzea (parada cardio-respiratoria).

Dauzkagun datu apurrekin ez dut aurkitzen beste esplikazio sinesgarririk Fernandoren heriotzaren gaia argitzeko.

Kapitulu honen buruan galdetzen denari erantzuten saia gaitezen. Zerk eraginda hil ote zen Fernando? Ukaezinak dira bizpahiru ondorio, nire iritzirako.

Fernando gaixoaldi labur baten ondoren hil zen. Izan ere, 3. kapituluan erakutsi denez, 1822ko abenduaren 14an eskribauaren aurrean egona zen, ardi-tratu bat adostu eta paperak egiteko. Frantzisko Atorrasagastiri hamahiru ardi-edo hartu zizkion Fernandok, eta zertara behartzen zen papereratu nahi izan zuten biek ere, bai sal-tzaileak zein erosleak: 37 pesotan hartzen zizkion eta urte- ro 10 peso ordaintzea aginduz. Beraz, 1828rako kitaturik behar zituen zor guztiak. Esan nahi da zarrakatu gabea zeukala osasuna artean.

Fernandok bere burua osasunez makal edo egoera kezkarriaren ikusi izan balu, ez zen tratuan hasi eta lau urteko obligaziotan sartuko. Beraz, sasoiko ikusiko zuen bere burua 58 urtetan. Ondorio hau ez dago kolokan jar- tzerik. Honek ez dauka bueltarik.

Bospasei hilabetetan makaldu zen Fernandoren osa- suna. Hori horrela, gainbehera bizkorra izan zuen.

Bistan denez, aran-jana edo janka eta errekan edandako ura ez ziren erabakigarri gertatu Fernandoren heriotzan. Baieztapen honek ez ditu baztertzen, ordea. Litekeena da jan-edate horiek ere egin izana bere larritasunean. Eta baita ere Fernandoren azken ateraldi hura egiazkoa izatea. Halaz guztiz, beste gaixotasun bat izan zen Fernandoren akabera ekarri zuena.

Don Julian Bereziartua doktorearen hipotesia erabat da sinesgarria, eta arrazoizkoa guztiz. Bistan denez, Fernandoren heriotza medikuntzaren parametro sinesgarrietan kokatzen digu Bereziartuak.

Eta ez dirudi Fernandoren errematea ere ijiji-ajaja ukitukoa izan zenik. Minbizi batek eraman zuen seguru asko mundu honetatik.

11. Juan Ignazio Urretabizkaia, Amezketako erretore bertsolaria

Fernandoren izen ona ez ezik, herriko erretorearena ere bizirik zegoen XIX. mendearen bigarren erdian. Baina harritzekoa da: Juan Ignazio Iztuetak ez zion aipamenik eskaini Amezketako erretore bertsolariari. Fernando eta Zabala izendatzen ditu; ezkutuan eta isilean uzten du, ordea, don Juan Ignazio Urretabizkaia. Berrogeita hamar urte behar-ko dira honen aipamena letretan ikusteko.

Jose Manterolak honela dio 1878an, *Cancionero Vasco* liburu bikainean⁵⁴:

Entre los *coblacaris* ó improvisadores populares que han dejado grata memoria en Guipúzcoa cuéntanse el famoso Rector de Amézqueta, más conocido con este título que por su nombre propio, y Fernando Amezquetarra.

Refiérense de ellos un sin número de chistes agudos y de versos improvisados en el calor de la conversación, algunos de los cuales transmitidos de boca en boca por la tradición, y más ó menos alterados en su forma, se conservan todavía en la memoria por gran número de personas.

Como muestra de este género especial de menuda literatura, que en medio de todo no carece de cierto mérito, voy á trasladar en este lugar los versos que se dicen improvisados por Fernando de Amézqueta, interrogado en cierta ocasión por el Rector de su pueblo acerca del misterio de la Santísima Trinidad, cuando fué á recoger de manos de éste la cédula de comunión.

En verso dirigió su pregunta el famoso Cura, y en verso le dio Fernando acto seguido su ingeniosa contestación.

⁵⁴ Manterola, 1878 (II. liburukia): 83-84.

He inquirido cerca de diversas personas sobre dichos versos, y de los varios textos que he obtenido, más ó menos alterados, he podido formar los siguientes que si no son exactamente los mismos que salieron de los lábios de los dos improvisadores populares, no me cabe la menor duda de que se diferenciarán si acaso poquísimo.

Hé aquí la pregunta formulada por el Rector:

Esan bear dirazu
Instante batean
Liburutic chartela
Nic atera artean,
Nola sinesten dezun
Zuc cere artean
Daudela iru persona
Jaungoico batean

Contestación de FERNANDO

Nola sinisten dedan
Arrazoyarequin
Orain esango diyot
Sagarcho batequin.
Usai ta saborea
Colorearequin,
Orra iru genero
Gausa bat batequin.

En dos de las versiones que he recogido dice: *pieza batequin*, verso que me he permitido alterar, tanto por lo incompleto de su medida como para suprimir la palabra *pieza* que unida a *género* me disuena y me hace muy mal efecto.

Fernando eta erretorearen bertso sonatu hauen lehen aipamena, hain zuzen, Jose Manterolarena da. Ikusten denez, oso ezagunak ziren artean ere. Berak dioenez, pertsona bati baino gehiagori luzatu zizkion galderak bertso famatu haiek zehatz-mehatz nola ziren jakiteko.

Bestalde, lehen ere aipatu dugunez, Antonio Zavalak 1966ean argitara eman zuen, Auspoa bilduman, *Pernando Amezketarra bertsolaria* liburua. Orduan eman zitzaizkion izen-abizenak erretoreari: don Juan Ignazio Urretabizkaia. Ordu arte, *erretorea* deituraz bakarrik ezagutzen genuen gizon hura, Fernandoren ingurumarian sortutako kontakizun asko eta askotan aipatutakoa. Aurretiaz ez genekien hura ere amezketarra zenik. Antonio Zavala nekaezinari zor dizkiogu Amezketako erretore famatu baina anonimoaren lehen datu zehatzak. Baita bide berriak jorratzeko pistak ere.

Zavalak orduan hasitako ikerketak 1992an eman zuen fruitu bikaina. Orduan erakutsi zigun nolakoa zen Juan Ignazio Urretabizkaia, *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak* obra mardulean. Kontu interesgarri asko erreskaturatu zuen gerrate hartaz; eta horietako zenbait, Amezketako erretore bertsolariari buruzkoak.

Jatorria, gurasoak eta senideak

Amezketan jaio zen Juan Ignazio Urretabizkaia Garagartzza, 1780ko urtarrilaren 27an. Amezketarra zuen ama: Josefa Ignazia Garagartzza Lantz (1750-1828); alegiarra, aita: Juan Bautista Urretabizkaia Errazkin (1738-1817), gizon argia eta Amezketaren alde lan handiak egina. Nahiz eta agiri askotan Urreta deitu, egiazko abizena Urretabizkaia zuen Juan Bautistak (agiri zaharretan, Urretavizcaya). Berak ere, sarritan, Urreta abizenez sinatzen zituen agiriak. Amezketako alkate izan zen bi urtez: 1787an eta 1796an. Garai hartan, urtebeterako aukeratzen ziren gure herrietan alkateak.

Juan Bautista Urretabizkaia, horrez gainera, administratzaile nagusi izan zen Arritzagako minetan, 1768tik 1792ra. Hark jasotakoa da Urretanea, gerora beste dei-

turak hartutako etxe ederra: Kapagindegia, Migel Enea, Aierbe Enea, Refugio Bixente Enea. Manuel Balda hargin ataundarrari eman zion etxe berria egiteko enkargua. Bukaturik egon behar zuen 1790eko San Joan egunean. Baita altxatu ere ataundarrak.

Don Juan Bautista Urretabizkaia, 1797an, Amezketa, Abaltzisketa eta Baliarrainen ordezkari (prokuradore) izan zen Gipuzkoako Batzarrek Azpeitian egindako bilkuran. Amezketan ez ezik, Alegian ere izan zen alkate: 1799, 1803 eta 1805ean.

Juan Bautista 1768an ezkondu zen eta handik hamaika hilabetera alargundu. Bigarren aldiz 1772an ezkondu zen, 38 urte zituela, Josefa Ignazia Garagartza amezketarrarekin. Hamar seme-alaba izan zituzten. Hirugarrena izan zen Juan Ignazio, apaiza eta Amezketako erretore bertsolaria izango zena. Baina erretore eta bertsolari zela esatearekin ez du gu haren izaera erabat erakusten; liberal sutsua izateak politikagintzan murgiltzea eraman zuen-eta.

Juan Ignaziok bederatzi anai-arreba zituen: Ana Joakina, zaharrena (1777an jaioa), Maria Antonia, Juan Antonio, Frantzisko Maria, Jose Joakin, Karlos Joakin, Juan Antonio, Josefa Joakina eta Juan Bautista, gazteena (1792an jaioa). Gure erretorea, anai-arrebetan hirugarrena, 1780ko urtarrilaren 27an jaio zen, arestian esan bezala.

Oso umetan hartu zuen sendotzako sakramentua: zazpi urte bete aurretik, 1786ko urriaren 7an.

Oso agiri zehatza dago urte hartan sendotza hartu zutenen gainean; eta baita bakoitza non bizi zen ere argitzen diguna. Juan Ignazio Urretabizkaia ume koskorren etxearen berri ematerakoan, "Aralar" esaten du. Ez dut uste izen horretako etxerik izan denik Amezketan sekulan. Beraz, Aralarko eraikuntzaren batean bizi ote zen, bada, geroza Amezketako erretore izango zena?

Juan Ignazio apaiz-ikasketak egiten ari zela, 1801ean, aitaren lehengusu batek, Ana Joakina Olozagak, testamentua egin eta Juan Ignazioarentzat ere izendatu zuen zati bat. Orduan, 21 urte zituen Juan Ignaziok.

Apaiz-ikasketak egin eta jaioterrian geratu zen erreto-rearen laguntzaile, aldi labur batez. Eta berak sinatu zituen 1806ko apirilaren 10etik aurrerako bataio-agiriak. Bestalde, 1817an, beste askorekin batera, Errosarioko Amar Birjinaren Kofradiako kide egin zen.

Urte haietan, Amezketako erretoarea zen garaian, Urretanea esaten zioten etxean bizi zen, amarekin eta senide zenbaitekin. Beraz, *de facto*, Erretoretxe bilakatu zen Urretanea.

Begira gauzak nola izaten diren: 1799an, erretoare-etxe izateko eman nahi izan zuen etxe hura don Juan Bautista Urretabizkaiak. Hona hemen haren proposamena⁵⁵:

Sabe que el patronato de la Iglesia parroquial de Amezqueta intenta fabricar de nueva planta la Casa Rectoral a vastante distancia de dicha Iglesia por no haber comodidad en la cercania para ejecutarla. Que el compareciente a la misma distancia y con mejor comodidad tiene fabricada una casa con tres altos, muy capaz y decente para la habitacion del Rector, con huerta y vastante extension las que franquearia a dicha Fabrica, a cobrar su importe de los deudores de ella a los plazos que combinaran...

Bada, 1799an erretoare-etxe izateko eskaini zuten hura, gerora, egiazki erretoarearen bizileku bihurtu zen. Zenbat itzuli ematen dituen bizitzak!

Don Juan Ignazio Urretabizkaia erretoarearen azken sinadura 1834koa da. Beraz, 28 urte egin zituen erretoretzan

⁵⁵ GAO PT. Juan Antonio Lanz, leg. 1396, 283-2.

Don Juan Ignazio Urretabizkaia etxe honetan bizi izan zen, erretoze zen bitartean. Gaur egun, Erretoretze Zaar esan ohi zaio eraikinari.

Amezketako eliza nagusian. Urte asko dira. Osasunak eta politikak erretiratu zuten Amezketatik.

Juan Ignazio Urretabizkaia ikasle gazteak, 1804ko ekainaren 30ean, garrantzi handiko erabaki bat hartu zuen.

Amezketan jaio baina garai hartan Alegian bizi zen es-tudiante hark Amezketako San Bartolome elizako errektoretza lortu nahi zuen. Beste norbait ere bazezilen asmo berberarekin. Hori horrela, Urretabizkaiak bere aginte osoa don Juan Frantzisko Arrizabalaren eskuetan ipini zuen, kasu hauetan egiten ziren urrats eta negoziaketak behar bezala egin zitzaizkion.

Bistan da: Arrizabala prokuradoreak zuzen egin zituen lanak. Urretabizkaiak lortu baitzuen errektoretza. Eragin handiko erabakia gertatu zen hau Amezketako herriarentzako, geroxeago ikusiko dugunez.

Amezketara joan zenean, erretore berria ez zen beti elizako kontuei soilik erreparatzen egoten. Erretoretzaren jabe egin eta handik urte gutxira hasi zen tratuan, lursailak erosten. Hori egin zuen, adibidez, 1810eko udaberrian.

Erosketa egin eta handik sei urtera, oso bolada txarra izan zuen Amezketako erretoreak. Izan ere, 1816ko abenduaren 29an Maria Josefa Lantz galdu zuen, koinata, 27 urtekoa. Karlos Joakin Urretabizkaiaren emaztea zen. Abenduaren 29an hil eta⁵⁶:

el dia siguiente fue enterrado su cuerpo cadaver en el campo Santo de la Iglesia Parroquial de San Bartolome de esta villa de Amezqueta en donde se le hacen las funerarias de medio cofrade á espensas de dicho su Marido, á cuyo favor otorgo el poder para testar ante don

⁵⁶ DEAH: F06-020/1192/001-10 (f.81v, n^o32 /D1816-12-29).

Juan Antonio de Lizarza Escrivano Real y N. de la villa de Orendain. En cuya verdad firme yo el Rector Don Juan Ignacio de Urreta-Vizcaya.

Baina ez ziren galera horrekin amaitu don Juan Ignazioren atsekabeak. Zeren, aldi hartan, aita oso makal zuen osasunez. Urteetan ere aurrera zihoan Juan Bautista Urretabizkaia alegiarra, Amezketako herriarekin behin eta berriz hain egoki portatutako gizona. Amezketan eman nahi izan zuen azken arnasa. Seme erretorearen besoetan hil zen, 1817ko lehen egunetan.

Don Juan Ignazio Urretabizkaiak honela idatzi zuen bere aitaren heriotza-agiria⁵⁷:

El dia veinte y seis de Enero de mil ochocientos diez y siete á las once y media de la mañana murio de vejez Don Juan Baupista de Urreta Vizcaya de edad de setenta y ocho años cumplidos, marido legitimo de Doña Josefa Ygnacia de Garagarza, habiendo recibido los Stos. Sacramentos de la Penitencia, Viatico y Extremauncion y el dia siguiente fue enterrado su cadaver en el campo santo de la iglesia parroquial de San Bartolome de esta N. Villa de Amezqueta en donde fallecio, y en donde se le hacen los sufragios acostumbrados como á cofrade entero á expensas de dicha su viuda: no testó, pero otorgo poder á favor de su muger: en cuya verdad firme yo el Rector Don Juan Ignacio de Urreta-Vizcaya.

Bertsolari estimatua

Oso ezaguna zen, XIX. mendearen lehen erdialdean, erretorearen eta Fernandoren arteko jarduna, hau txarteletara joandakoan egina. Antonio Zavalak berak bertsio mordoxka jaso zuen bien arteko pasadizo honetaz.

⁵⁷ DEAH: F06.020/1192/001-01(f.82r, nº 3/D1817-01-26).

Hala ere, tamalez, ez dira ailegatu gure egunetara Juan Ignazio Urretabizkaiaren bertso asko. Baina bertsolari trebetzat zeukaten bere garaikideek. Inork ez zion Juan Ignaziori bertsolari-fama ukatzen⁵⁸:

Entre los *coblacaris* ó improvisadores populares que han dejado grata memoria en Guipúzcoa cuéntanse el famoso Rector de Amézqueta, más conocido con este título que por su nombre propio...

Trienio Liberala –Hirurteko Liberala– amaitu zenean, estu hartu zuten Iruñeko Elizbarrutiko agintariek Amezketako erretore don Juan Ignazio. Espedientea ireki zioten. Zeregin hori Altzoko erretore don Jose Antonio Mintegiagaren eskuetan utzi zuten. Testigutza egin zezan, Amezketako don Jose Ignazio Arizmendi apaiz benefiziatuari deitu zion Mintegiagak. Eta baita epelak bota ere Arizmendik. Baina, don Juan Ignazio Urretabizkaiak bertsogintzarako zuen gaitasunaz ari garenez, azpimarra dezagun Arizmendik aitortua⁵⁹:

...se imprimieron algunos versos suyos a cuya composición tiene mucha inclinación.

Iruñeko Eliza Artxiboan gordetzen den espediente luze horretan, behin baino gehiagotan aipatzen dira Urretabizkaiaren bertsoak.

Gure egunetara ailegatutako bertso sortatxoarekin ez da erraza esaten zer mailatako bertsolaria zen. Alabaina, bistan da: gauza zen umorezkoak bezala serioak botatzeko. Jendaurrean aritzeko gauza ote zen? Edota, idatzi egiten ote zituen bertsoak? Badirudi gauza zela bat-batekoak osatzeko ere, geroxeago ikusiko dugunez.

⁵⁸ Manterola, 1878 (II. liburukia): 83-84.

⁵⁹ Letra etzana, gurea.

Gotarekin senperrak ikusitakoa

Euskal esaera zahar eta ezaguna da “Abadearen lapikoa, txikia baina gozoa”. Bada, gure erretore jaunak ere ezin uko egin bere tripazainkeriari. Azido uriko madarikatuak mendean harturik zeukan, nonbait, don Juan Ignazio. Aberatsen gaitza zela esaten zen garai batean hezueria edo gota.

Liberalen alde erabat nabarmentzeagatik, Zangotzako San Frantzisko komentura joateko agindua eman zioten don Juan Ignaziori, harik eta bere espedientea osatu arte. Antza denez, ez zihoakion batere egoki Zangotzako klima, nola neguan hala udan, eta Iruñera joaten uzteko baime-na eskatu zuen:

... nozitzen dituen oinazeak kontuan izanik, hango klimak kalte egiten dionez... aspalditik datorkion eta gogotik zigortzen duen gota gaitzak, sarritan ohean uzten duenak... Iruñeko hirira joaten uztea eskatzen du.

Baita gure erretoreak Iruñera joatea alkantzatu ere. Hain zuzen, 1823ko azaroaren 5ean eman zioten baimena.

Amezketako erretore jauna, beraz, hezueriaren ondorioak gogotik nozitutakoa zen. Orduan ere izango ziren ditzosozko gota horren kontrako erremedioak, baina begira zer nolako eskaria egiten dion eta zeinen dotore lagun bati⁶⁰:

⁶⁰ Euskal-Erria, 1882.01.01: 95.

Aldizkarian datozen bezala ematen ditugu bertsoak –“Kartachobat bersoan Amezqueta-ko Erretoreak bere lagun bati egiña” idazlanean–, aldaketa bat bera ere sartu gabe. Amezketak Amezketako euskaran eginak daude hirurak ere. Ez da ailegatu zaizkigun bertso guztien kasua.

Nere biotz guztiko
adiskide Quintin,
nola ote nagoan
naiko dezu jakin:
ni beti emen nago
nere gaitzarekin,
arren, lagun zaidazu
badezu zerekin.

Aza, meloi, kalabaz,
piper ta tomate,
erein bearrak dira
jango badirade;
azirik ez det eta
nagokizu eske,
bialdu zaizkiatzu
bertso oien truke.

Esatea daukazu
D^a Frantziscari,
nere echeko-andre eta
zure emazteari,
agindu nai badio
gotoso zarrari,
emenchen dagoela
bere zerbitzari.

Bi anaiari

Juan Ignazio, umore onez zebilen egun batean, garai hartan puri-purian zegoen abesti baten airea kantatzen ari omen zen. Erretore-etxera bildurik zeuzkan bi anaia hara hor non hasten zaizkion aire harekintxe bertsoa osa zezala eskatzen. Erretoreak ezetz eta ezetz. Baina, azkenean, eta

amaren eskabidea ere aintzakotzat harturik, hauxe kantatu omen zuen⁶¹:

Bi anai baditut
Campo zabaletan,
Bat Bilbaon dago,
Bestia Panplonan,
Ondo bizi litezke
Bere gustuetan;
Destierroan nago
Emen Amezquetan.

Oso egokia iruditu omen zitzaion nonbait amari. Eta apaizaren kontura bizi ziren bi anaiek ere txaloka hartu omen zuten don Juan Ignazioren bertsoa. Baina hori ez batere gustatu berari, txalo haiek laineza emateko baino ez zutela balio-eta. Eta baita bigarren bertsoa ere berehala prestatu:

Beste bi ere baditut
Oraindik echean,
Oyek mantendu bearra
Nere bizkarrean;
Beñere ez ditut
Ikusten lanean,
Mayera biltzen dira
Jan bear danean.

Bertsoa bukatu, txaloak isildu eta anaiak muturtzea bat izan omen zen erretorearen despatxuan.

Nolanahi ere, ez naiz gauza erretorearen etxera biltzen ziren bi anaiak zeintzuk ziren esateko. Hori bai: don Juan

⁶¹ La Voz de Guipúzcoa, 1897.12.17.

Ignazioren antzera, anaia bat baino gehiago liberala zen, *El Liberal Guipuzcoano* periodikoan, 1822ko otsailaren 21eko alean esaten denez⁶²:

Dos facciosos relapsos, el uno D. Juan Ignacio Aizquibel, teniente retirado, y el otro Diego Manuel de Lizarraga, fueron presos la tarde del 17 por los entusiasmados cuanto dignos milicianos voluntarios de Amézqueta. José Joaquin Reparaz fué de dichos voluntarios el que avistó á los facciosos en los montes, dió parte al instante al alcalde, y este sin dilacion y con un zelo digno del mayor elogio, lo puso en noticia del comandante **D. Carlos de Urreta Vizcaya**. Al momento envió al punto designado los dos voluntarios Juan Ignacio Artola y Carlos Artola, quienes con increíble celeridad, sin detenerse ni á cargar los fusiles, llegaron, dieron con los facciosos, se arrojaron sobre ellos calando bayoneta y los rindieron; luego acudió mas fuerza de la misma milicia con el comandante, y los dos reos fueron conduzidos á Tolosa...

Los voluntarios de Amézqueta se ha hecho dignos de toda alabanza por su zelo y prontitud en tan señalado servicio patriótico; resta ahora que los encargados de aplicar las leyes se hagan, como es de esperar, acreedores á que en su clase puedan también ser citados por modelo de rectitud, firmeza y actividad en hazer justicia.

Albiste honetako D. Carlos de Urreta Vizcaya hori Amezketako erretorearen seigarren anaia zela esango nuke: Karlos Joakin.

Emakume aztiari

Ez zuen don Juan Ignazio Urretabizkaiaren mihiak traba handirik, ezta haren lumak zailtasunik, esan behar zena

⁶² Letra lodia, gurea.

behar zen bezala esateko. Karta botatzen azti-lanetan ari-
zen zen emakume bati buruzkoak dira hurrengo bi ber-
tsoak⁶³:

Zer dirala uste dezu
Munduko astiyak?
Emakume galduak
Dirade gustiyak,
Lapur, engañatzale,
P. zar urdiak,
Anima galdutako
Guezurti aundiyak.

Ez del [sic] bada eguiten
Astiyaren falta,
Au badakigu ere
Andre bat galdu da.
Zaldunik badijua
Pronto dago *sota*,
Tontuen bizkarretik
Berotzeko poltza.

Bertso pare hau ez dago oso txukun bilduta. Horrez
gainera, nekez idatzi edo kantatuko zituen don Juan Igna-
ziok **astiyak**, **gustiyak**, **aundiyak**.

Erretorea maila handiko bertsolaria zela begien bista-
koa da. Bere garaikideek ere bazekiten zer-nolako trebezia
zuen bertsoa taxutzeko. Ez da batera harritzekoa, beraz,
La Voz de Guipúzcoa hau esatea⁶⁴:

⁶³ *La Voz de Guipúzcoa*, 1897.12.17. Letra etzana, jatorrizkoa.

Bertso pare hau Calei-Cale ezizenaz izenpetzen zituen kazetariari
zor diogu: Eugenio Gabilondori. "Cosas de la tierra / D. Juan de Urre-
ta" titulua darama lanak.

⁶⁴ *La Voz de Guipúzcoa*, 1897.12.17.

Poeta de nervio, de energía en el apóstrofe, vigoroso en el estilo, sobrio y expresivo en la concepción de las imágenes, agudo en la sátira, sus composiciones pasan por ser modelos en su género y son, desgraciadamente, poco conocidas. Las escasas que son del dominio público, corren por ahí de boca en boca y han llegado hasta nosotros, transmitidas por la tradición, único libro de nuestra historia que ha poseído la indomable raza éuskara para perpetuar sus gloriosos hechos y sus grandes infortunios.

Politikan liberal amorratua

Bertsolari dotore izateaz gainera, politikan buru-belarri sartuta ibili zen don Juan Ignazio. Liberala zen buruko bonetetik hasi eta sotanak estaltzen zion azken puntaraino. Horrela konprenitzen da Belauntzako erretore don Pedrori, "Pello" adiskideari, bidalitako bertsoa. Berriro ere, Calei-Cale kazetaria dugu iturri⁶⁵:

Qué á fondo conoció á la sociedad en que vivió allá en el revuelto período descrito (1823 al 33), el famoso párroco de Amézqueta don Juan Bautista de Urreta, quien sintetizó toda aquella vergonzosa época en los siguientes versos:

(Música de Pello Joshepe)

¡Ay!, bada Pello

Zuk ez dakizu

Gaurko eguneko leguia;

Oroituzaitetz frailiak ere

daramatela doblia;

Ill eta ostu gaur libre dira

Gorde ezkeru fedia.

⁶⁵ La Voz de Guipúzcoa, 1897.11.12.

Ohar xume bat merezi du bertsoak. Izan ere, bi bider erabili zuen Calei-Calek, eta bietan modu ezberdinean. Hemen, *leguia*, *doblia* eta *fedia* dio; bestean, *leguea*, *doblea* eta *fedea*. Proportzioa emango baltzaie, oraingo amezketarrek bigarren hauen aukera egingo lukete, eta don Juan Ignazioren garaikoez ere bai, seguru asko.

Bertso honetan aipatutako Pello hori, Belauntzako don Pedro Pagola erretorea da. Amezketako don Juan Ignazio-ren antzera, liberal amorratua. *El Liberal Guipuzcoano* al-dizkarian behin baino gehiagotan dator haren izena.

Ikusten denez, 1821eko otsailaren 11n, igandea, Ibar-rako milizianoak Belauntzara igo ziren elkarrekin egun pasa egiteko asmoz. Festa handia egin zuten, eta egun hartako kronikak hau dio⁶⁶:

...lo que mas sobresalió en esta patriotica reunion, fue el discurso que el cura párroco D. Pedro Pagola pronunció en la misa solemne, ó por mejor decir, dejó clavado en los corazones de todos los oyentes. ¡Tan viva impresion hizo en ellos! En un lenguaje tan natural, y sencillo, como enérgico hermanó las sublimes máximas del evangelio con las de nuestro precioso Código: hizo ver los incalculables beneficios que resultarían á la nacion por el decreto de la reforma de regulares y la abolicion de los diezmos, rebatiendo al mismo tiempo con solidez las especiosas objeciones que secreta y maliciosamente suelen esparcir los infames de nuestra adorada Constitucion; demostró casi matemáticamente que nuestra sagrada religion queda con las nuevas leyes mas afianzada y arraigada que antes...

Merece todo elogio este digno ministro del altísimo, y es acreedor á que su nombre quede señalado entre los que honran el solar bascongado. ¡Ojala imitáran á este ilustre patriota, aquellos Señores curas párrocos, cuya misteriosa y criminal taciturnidad, especialmente en el púlpito, es una de las principales causas, porque la gente sencilla y rústica no abraza con gusto las ideas liberales. La gente campesina no oye regularmente sino la voz de su pastor espiritual, y si este, al solo oír el nombre de la Constitucion, arruga la frente y pone la cara ceñuda, ¿qué harán

⁶⁶ El Liberal Guipuzcoano, 1821.02.11. Letra etzana, jatorrizkoa.

sus infelizes ovejas? Todos los párrocos recibieron la órden de sus prelados para que en los días festivos predicasen la Constitucion á sus feligreses, y ¿cumplen todos con esta órden? *El defensor intrépido de la Constitucion*⁶⁷.

Ez da dudarik: gaizki ibiliko ziren, 1823tik aurrera, bai Amezketako erretore don Juan Ignazio eta bai bere lagun don Pedro Pagola, bertsoetako Pello alegia; urte horretan amaitu baitzen liberalen gobernu-aldia.

Sarrera dotorea du don Juan Ignazioren bertsoak, in-dar handikoa:

¡Ay!, bada Pello
Zuk ez dakizu
Gaurko eguneko leguia...

Ez dago garbiago adierazterik arrangura, bere baitan zeraman nahigabea, oinazea eta ondoeza.

Don Juan Ignazio Amezketan erretore egon zen garaian, berebiziko borroka zegoen Espainian, liberal eta absolutisten artean. Absolutistak egon ziren agintean 1814tik 1820ra. Liberalak nagusitu ziren ondoren, 1820 eta 1823 bitartean. Hirurteko Liberala –Trienio Liberal– deitzen zaio aldi horri. Baina 1823tik 1834ra absolutisten bigarren aginte-urteak izan ziren. Zenbat nozitu ote zuen Amezketako erretore liberal amorratuak!

Hona hemen zer idatzi zuen Eugenio Gabilondok *La Voz de Guipúzcoa*n, arestian aipatutako lanean⁶⁸:

Tal influjo alcanzó a tener el gran Urreta, y llegó a adquirir tal dominio sobre sus gentes, liberalizando a todo el pueblo e inculcando en el ánimo de sus convecinos ideas

⁶⁷ Kronikagilearen firma da “El defensor intrépido de la Constitucion” hori. Ez zen nornahi izango, noski.

⁶⁸ *La Voz de Guipúzcoa*, 1897.11.12. Letra etzana, jatorrizkoa.

de civilización y progreso, que para explicar en Goyerri la influencia de las nuevas ideas y la transformación radical sufrida por el pueblo amezquetano, se generalizó la frase, que se hizo célebre, de sintetizar el proceso diciendo *"Amezquetan Jaungoiko berriya equin dute"* (en Amézqueta han creado un nuevo Dios), aludiendo al espíritu que reinaba en el vecindario.

Urreta fue autor de un catecismo liberal, única obra en su género que se ha escrito en el vigoroso idioma éuskaro.

Don Juan Ignaziok, kazetari berak idatzi zuenez, Amezqueta utzi behar izan omen zuen pentsaera politikoarengatik, eta Oliten egona izango zen, desterruan.

"Elector Parroquial" aukeratua 1820 eta 1821ean

Fernando VII.ak hauteskunde-deia zabaldu zuen 1820an, martxoaren 22an: diputatuak aukeratu behar ziren, 1820 eta 1821eko Gorteak osatu ahal izateko. Dekretuak zehazten zuenez, 70.000 bizilaguneko diputatu bat.

Zentsu oso zaharra hartu zuten populazio-erreferentzia bezala: 1797koa. Hori horrela, Gipuzkoari hiru diputatu zegozkion eta ordeko bat. Nola aukeratu diputatu horiek? Probintzia bakoitza partiduka zatitu zuten. Bestalde, herri bakoitzean Parrokia Batzordeak antolatu zituzten, eta horietan aukeratutako ordezkariak Partiduko hauteskunde-prozesuan parte hartu beharko zuten, diputatuak izendatzeko.

Amezketan oso bixi ibili ziren prozesua abian jartzera-koan. Apirilaren 30ean egin zen hautaketa. Edozein izan zitekeen parrokia-hautesle, baita elizgizonak ere. Dena den, hurrengo urteko informazioa oso baliotsua da.

Udaletxean herritar dezente bildu zen –berrogeita zazpi, agiriari sinestera– eta jarraian⁶⁹:

⁶⁹ GAO PT 1426.

...pasaron todos los ciudadanos que se expresan precedentemente á la Yglesia Parroquial de esta villa, en donde se celebró una misa solemne de Espíritu Santo por el cura Parroco, haciendo por este un discurso correspondiente á las circunstancias. En seguida vueltos todos á la misma casa consistorial, conforme se previene en el artículo quarenta y ocho por Escrutadores...y teniendo en consideracion, que este Pueblo se compone de unas doscientas y sesenta familias... se nombraron á pluralidad de votos once compromisarios...

Inmediatamente estos once compromisarios pasaron á un cuarto separado, en donde conferenciaron entre si volvieron diciendo, que en observancia del artículo cinquenta y tres nombraban y nombraron por Elector á Dn. Juan Ignacio de Urretavizcaya Parroco, cuyo nombramiento publique yo el secretario en alta voz. En seguida todo el congreso paso á la Parroquia, llevando en medio al Elector nombrado entre el Sr. Presidente, Escrutadores y secretario, y en ella se canto Te Deum Solemne. Y con tanto se disolvio...

Don Juan Ignazio Urretabizkaia erretoreari buruzko informazio gehiago ere badago *El Liberal Guipuzcoano. Periódico político, filosófico, literario y mercantil* delakoan. Informazio horren berri eman aurretik, ordea, hitz bi periodikoaz.

Hiru urtez bakarrik kaleratu zen. Liberalek, 1820an gobernuaren jabe eginda, prentsa-askatasuna eman zuten. Berehala ekin zioten Donostian *El Liberal Guipuzcoano* periodiko-aldizkaria argitaratzeari. Nahiz eta hiru urteko bizia bakarrik izan, garrantzi handikoa izan zen. Madrilgo prentsak sarritan aipatzen zuen. Politika-arazoetan liberala zen guztiz. Baina beste zenbait arlotan aski kontserbadorea zela esan daiteke. Fernando VII.a agintearen erabateko jabe egin zenean, hutsean geratu zen prentsa-

askatasuna, eta periodiko donostiarrak uko egin behar izan zion irakurleekin astean bizpahiru bider egoteari.

El Liberal Guipuzcoano periodikoak don Juan Ignazio Urretabizkaiari buruzko lehen aipamena hamabigarren alean egiten du. Honela dio hitzez hitz⁷⁰:

Fieles á nuestras promesas, y queriendo corresponder á los deseos del virtuoso Cura párroco de la villa de Amézqueta **Don Juan Ygnacio Urreta Bizcaya**, insertaremos aquí á la letra, el aviso que nos ha dirigido el mismo.

“Sírvasse Vm. publicar en su Periódico que el Cura párroco de este pueblo esplica la Constitucion en su Párroquia, no solo todos los dias festivos, sino tambien todos los demas dias, en casas, paseos y Plazas; es decir siempre que se le proporciona hablar con su Feligreses. Amézqueta, 9 de agosto”.

Gupidarik gabe kritikatu

Don Juan Ignaziok, Gerrate Realista esaten zaiona amaitu zenean, 1823an, epelak entzun behar izan zituen, eta irakurri ere bai. Neurritz kanpoko gorrotoa zioten agintari berriek. Hori adierazi nahiko luke esaldi honek:

El fatal espíritu que reina en esta villa, diseminado por el mas indigno de los ministros del Altar.

Maila horretan sartu beharko genuke hurrengo hau ere: aldi hartan interinoki erretore zen don Jose Ignazio Arizmendiri bidali zioten oharra:

Restablecieronse milagrosamente las cosas al ser y estado antiguo, y á pesar de haverse circulado varias reales ordenes, cimentadas en la verdadera religion de nuestros

⁷⁰ El Liberal Guipuzcoano, 1820.08.11 (año 1° de la restauración de la libertad de la España). Letra lodia, gurea.

padres, ninguna se ha dado a entender segun usted me manifiesta en su oficio, á estos infelices feligreses quienes aunque impregnados del mortifero veneno que les deparo un lobo voraz revestido de pastor, no dudo volveran a su redil si usted procurase de impresionarles los errores en que se les ha sumergido en los tres años anteriores.

Gupidarik ez dago, noski, don Juan Ignazio Urretabizkaiari zuzendutako “otso asegaitz” horretan. Lagunak bazituen, baina baita etsaiak ere. Ez dago ukatzerik.

Gozo gutxi eta gazi ugari aurrerantzean don Juan Ignaziok

Hirurteko Liberala bukatu ondoren, herritik kanpo egonaldi bat eginda, Amezketara itzuliko da don Juan Ignazio. Ez dago konforme ikusten duenarekin. Non geratzen ari dira berak erakutsitakoak? Haizeak eraman ditu. Ez dute ezertarako balio izan.

Horrez gainera, anaietako bat, Jose Joakin, makal dabil osasunez. Ezkongabea da, berrogeita bi urte ditu eta 1827ko maiatzaren 8an hilko da. Don Juan Ignaziok berak emango du hileta-meza eta idatzi heriotza-akta.

Alde askotara begiratzen zuen gizona

Ezin esan apaiz-lanak gaizki eramaten zituenik, ezta politikagintzari guttiz emana zegoenik ere, zeren diru-kontuak oso gogoan izaten baitzituen Amezketako erretore honek.

Ikaztegietan bazen norbait Amezketako elizarekin zor dezenteak zituen. Elizarekin edo Juan Ignazio Urretabizkaia erretorearekin. Honek Fernando Otermin jaunari emango dio ordezkotza diru-kontuak garbitzeko⁷¹:

⁷¹ GAO PT 1426.

Amezqueta y Mayo 4 de 1821

Poder de Dn. Juan Ygnacio de Urretavizcaya á favor de Fernando de Otermin.

Por esta carta y su tenor Dn. Juan Ygnacio de Urretavizcaya Presbitero Rector de la Parroquial de San Bartolome de esta villa de Amezqueta digo: que Dn. Juan Antonio de Olano vecino de la villa de Ycazteguieta debe á la fabrica de la misma Parroquia y en su nombre a mi, mil y quarenta y cinco reales de vellon... y por quanto por mis ocupaciones no puedo pasar personalmente á dicha villa de Alegria á la aceptacion de la escritura que asi debe otorgar el espresado Olano, otorgo todo mi Poder Cumplido y el necesario para valer á Fernando de Otermin vecino de esta villa, especial para que en mi nombre pueda aceptar dicha Escritura de obligacion siempre que se haga en los terminos que tenemos tratado procediendo á lo demas que convenga a mi derecho...

Y así le otorgo ante el presente Escribano publico y del numero de esta villa de Amezqueta, en ella á quatro de mayo de mil ochocientos y veinte y uno siendo testigo Jose Ygnacio de Pagola y Miguel Antonio de Aguirrezavala vecinos de esta villa E yo el escribano doy fe que conozco a los otorgantes y firmo.

Dn. Juan Ygnacio de Urreta-Vizcaya
Ante mi Miguel Ygnacio de Aguirrezavala.

Oso begiko zuen don Juan Ignazio erretoreak Fernando Otermin hori. Liberala zen, jakina. Milizianoa. Kartze-lan egonaldia bat egin. Herrira itzuli eta larriki zauritua 1824an.

Argaia apaiz karlistak bertso sorta prestatu 1834 aldera

Amezketan, Fernandoren garaian, ez ziren guzti-guztiak don Juan Ignazio Urretabizkaia erretorearen pentsamoldekoak. Baziren erabat kontrakoak ere. Horietako bat don Jose Frantzisko Argaia zen.

Ez dago informazio gehiegi Argaiaz. Abiapuntua, sarritan gertatu izan zaigun bezala, Antonio Zavalak eman digu honetan ere. *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak* liburuaren hitzaurrean honela dio⁷²:

Beste bertso-jartzaille baten abizena eman dezakegu: Argaia. Apaiza bera. Zumalakarregiren alde bertso-sail luze bat jarri zuan onek.

Argaia apaizaren bertso aukeratuak erretoreak liberalen alde jarritako beste bertso-sail baten erantzuna dira. Baiña bertso oiek ez ditugu inon ere arkitu. Amezketako erretore ori Fernando Amezketarraren denbora-koa da, eta beraren izen-abizenak jakiteko bidea somatu degu: Juan Inazio Urretabizkaia.

Argibide jakingarriak ematen dizkigu Antonio Zavalak don Jose Frantzisko Argaiaz: apaiza zela, bertso-jartzailea, Zumalakarregiren aldekoa, Amezketarekin lotura zuena, eta abar. Zer gehiago adierazten du Zavalak? Amezketako apaizak bi bandotan bereizita zeudela. Urretabizkaia liberalen eta Frantziaren alde, batetik; bestetik, Argaia Karlos V.ren aldekoa eta Frantziari gorrotoa ziona.

Argaia zein Urretabizkaia bertsoak paratzeko gauza ziren, bai. Bigarren honenak dezente iritsi dira gure egunetara arte; Argaiarena, bakarra. Hau lastima!

⁷² Zavala 1992: 12.

Hona hemen Argaiaren bertso sorta⁷³:

IKUSIRIK
BERTSO BERRIAK, EGIA GARBIAK
IDIKITZEKO BEGIAK,
AMEZKETAKO ERRETORE JAUNAK
JARRIAK,
BERAREN ANAIA, APAIZ ARGAIA,
ANIMA ZAIA, EZAGUTURIK GAIA,
ETA EGIÑIK ERANTZUN NAIA,
PRESTATZERA NOAKIO LELENGO MAIA.

1. Biba Karlos quinto ta
biba euskaldunak,
España guztian
ondo ezagunak;
gu kontsolatzeko
eldu da eguna,
berak ere badaki
txit maite deguna.
2. Karlos bostgarren jauna
gure erregea,
España guztia
du bere-berea;
ezin izan gintzake
beste bat ohea,
euskaldunak kolkoan
daukate gordea.

⁷³ Zavala 1992: 171-177.

3. Mendian dabillena
zabaldu da sona,
galdu bagetanikan
bere osasuna;
buruz abilla da ta
jenioz txit ona,
nork maitatuko ez du
alako gizona?
4. Beltzen relijioa
klaro degu ikusi:
lasaikeria libre,
konbentuak itxi;
esaten dute ala
obe dala bizi,
gogoratzea ere
ez deditzat gutxi.
5. Enpeñatuak daude
artarako lazki,
ortik aterako da
gauza onik aski;
gazte arrotuentzat
ez datoz ain gaizki,
len ere usteldurik
galduak daukazki.
6. Reljio santuaz
burlaturik farraz,
kristino beltzak dabiltz
arroturik galaz;
lege zuzen guztiak
urraturik arras,
beren errege ona
pasa nairik balaz.

7. Kristino buru lotu,
itxusi, berdeak,
nola zerate ain txar,
prestuez, erreak?
Bide gabe austeko
leneko legeak,
zer gaitz egin dizute
Karlos erregeak?
8. Korteak enpeñatu
omen dira pijo
Karlos deserdatzen
sekula betiko;
tonto ezjakin bat naiz,
baña nerekiko
ez dio bere gauza
iñori erekiko.
9. Mundu guziak daki
Karlos kinto jauna
Españiako buru
jaiotzatik dana;
Madrída juateko
koroarengana,
gogoz egingo dute
euskaldunak lana.
10. Aizez ondo puztuta,
buruak txit arro,
ikusi dira emen
jenerala franko;
bañan etorri arren
eun mila alako,
Euskal Erri leiala
ez du menderako.

11. Etorri dira asko
brigada osoak,
iduri dutelarik
leoi ta otsoak,
Karlos arrapatzeko
emanik plazoak;
toki txar-txarrak dira
emengo basoak.

12. Erraz aski oi dira
itzak eman aurrez,
ondoreari asko
begiratu bagez;
ala etorri ziran
menditarren galdez
Sarsfield ta Quesada,
Butrón eta Valdés.

13. Oen soldadu triste
zar eta berriak,
sutan asi orduko
ill ziran erdiak;
berak martxa igesi
bustirik begiak,
leneko parajea
utzirik mendiak.

14. Ainbeste jeneralek
biziro zuten min,
berak nai zuten gauza
etzutelako egin;
ostera etorri zan
arroturik Rodil:
Karlos ta euskaldunak
bear dirala ill.

15. Bere billaukeriaz
egiñikan gala,
emen ibilitu da
trikili-trakala;
sentitu bezin laster
menditarren bala,
arin aski juan zan
besteak bezela.
16. Mundu guztian dira
zabaldu berriak,
nolakoak diraden
onen pikardiak:
erre, ostu ta illaz
aingeru garbiak,
egin uste zituan
milagro aundiak.
17. Uste bazuen ere
Rodil jaunak ala,
Euskal Erria ezta
Portugal bezala;
badaki orañ ondo
diferentea dala,
eman diotelako
ipurdian pala.
18. Gaiztoago asko
etzaiola pasa,
lotsa gorri onekin
badagoke lasa;
munduan oraindño
izan eztan gauza:
euskaldunai nai zien
irabazi baza.

19. Atzeraturik arras
beltzen erregiña,
gizonen gañekotzat
ipiñi du Mina;
bañan au ere izan
andreak egiña,
eztakit nik ote dan
lengoak adiña.
20. Gabetikan goizera
txit estu ta larri,
txintzarri andiak
zuten erakarri;
tropa guztien buru
bear zala jarri,
soroetako gisa
txori izugarri.
21. Arkitzen bada ere
gorputzetik eri,
iltzeko gogoa
badauka gehiegi;
baldin esan bezela
egin al baledi,
aisa burlatzen zaio
Zumalakarregi.
22. Gipuzkoatarra da
gizon au ain fiña,
gerrarako apropos
Jainkoak egiña;
ikusirik jaun onen
bondadezko griña,
jendea batzen zaio
nai duen adiña.

Nor zen, beraz, gure apaiz bertsolari hau?

Don Jose Frantzisko Argaña Etxeberria Abaltzisketan jaio zen 1771n, apirilaren 6an. Urte mordoxka egin zuen apaiz laguntzaile modura; eta, ikusten denez, erretoretzan ere aldi bat bai. Izan ere, Gipuzkoako Eliza Artxibategian “fue rector” esaten zaigu; hau da, erretorea izan zela.

Inongo artxiboetan ez dago bildurik, ordea, zer-nolako harremanak ote zeuzkaten euren artean don Juan Ignaziook eta don Jose Frantziskok; bata, politika-mutur batekoa eta bestea, berriz, beste aldekoa.

Erretore bertsolariaren azkena

Harrigarria bada ere, ez dakigu noiz eta non hil zen don Juan Ignazio Urretabizkaia, Fernandoren lagun fina.

Azken urteak Donostian eman ote zituen esaten da; bertara erretiratu ote zen, alegia. *La Voz de Guipúzcoa* egunkari donostiarrean artikulu interesgarria eskaini zion Calei-Cale kazetariak 1897ko azaroaren 12an. Lan hura honela amaitzen da:

Llegó el levantamiento carlista iniciado en 1833 por los estúpidos defensores de aquel remedo de monje llamado Carlos María Isidro Borbón, y don Juan de Urreta, como otros muchos liberales de aquella época, se vió obligado a emigrar a San Sebastián, donde murió siendo fiel a su bandera que con tanto entusiasmo había abrazado.

Oraindik ere 1837an Donostian bizi zela esaten da. Lastima: xehetasun apala Fernandori izena zabaltzen asko lagundu zion gizonarentzako. Ez dakigu noiz eta non hil zen. Hori da egia.

12. Juan Ignazio Zabala, “Amezketako bertsolaria”

Garai bateko letradunen lana gorai patuz ekin behar diot kapitulu honi. Haien zordun gara. Zertzelada interesgarri asko papereratu zuten, bakoitzak bere erara. Beharrik egin zuten! Bestela, oso gauza gutxi jakin behar genuen pertsona interesgarri askoren gainean. Hori da, adibidez, Juan Ignazio Zabala bertsolariarekin gertatzen dena. Letradunei esker gaude, gaur egun, Mendiko baserrian jaiotako bertsolariaz kontu dezente eskaintzeko moduan.

Amezketako bertsolaritzaz azterketa egin nahi edo behar duenak lau izen nabarmendu beharko ditu. Lehenik, Fernando Amezketarra, Juan Ignazio Zabala eta don Juan Ignazio Urretabizkaia erretorea. Maila apalago batean, Argia apaiz benefiziatua; hau Abaltzisketako semea, baina urte asko Amezketan egindakoa. Lehenengo hirurak XVIII. mendearen bigarren erdian jaiotzen ziren, eta protagonismo berezia izan zuten XIX.aren lehenbiziko urteetan.

Fernandori buruzko berri asko dago liburuetan; hala ere itzala eta oihartzuna izan zituen. Erretore bertsolariaz ere ondoso ailegatu zaizkigu, oparo. Denbora luzean ezkutuan, Juan Ignazio Zabala egon da. Apunte bat besterik ez dugu izan eskuetan luzaroan. Baina azken aldiak bi iturri oparo samar aurkitu ditut. Bata, Bergarako Artxi-boan⁷⁴; bestea, Valladoliden⁷⁵. Biak ala biak ere oso aberatsak gertatu zaizkit, eta gaur egun zertzelada mordoxka emateko moduan nago Zabala bertsolariaz.

⁷⁴ BUA. Sig.: 01-C/316-04.

⁷⁵ ARCV. Salas de lo Criminal, Cajas 283 / 284.

Behin eta berriz idatzi eta esan denez, gure Zabala eta Hernaniko Txabalategi Billabonako plazan neurtu ziren 1801ean edo 1802an. Horixe litzateke, egiaz, bertsolari-tzaren lehenbiziko zedarria. Juan Ignazio Iztueta zaldibia-rrak aipatu zuen desafio hura, baita Pablo de Gorosabel tolosarrak ere.

Hala guztiz, Antonio Zavala izan da kasu honetan ere argibide gehien utzi ziguna. Honela dio *Pernando Amezketarra bertsolaria* ikerketa-lan paregabe⁷⁶:

Zorionez, badakizkigu orduko zenbait bertsolari-izenak: Zabala amezketarra, Ernani'ko Txabalategi, Amezta, Aizanazabal'ko sakristaua, Altamira, Ostozko donarua, Otobezino, Albitxuarra, Mitxel edo Migel, Martin Amorex, Prantxisko Irabas edo Irabarren, Lekunberritar bat, Bautista Uribarren, Martin Azkarate, Tolosako arakiña,...

[...]

Bañan, guzien artean, Pernandoren lagunik aundiena Zabala zan. Au ere amezketarra baitzan. Gorosabel'ek dionez, "Juan Ignacio de Zavala" zeritzan. Izen orrekin eta Pernandoren kidekorik, bi arkitu ditugu Amezketako bataio-agirietan: Bata 1762/I/26'an jaioa, Pernando baño bi urte zaaragoa beraz, "Cathalina de Zavala" eta aita ez-ezagunaren semea. Bestea, "Miguel Ignacio de Zavala" eta "Maria Michaela de Eguileor"-en semea, 1774/VI/1'an jaioa, Pernando baño ia amar urte gazteagoa beraz. Oietako bat izango da noski, "Zabala Amezketarra" bertsolari famatua.

Lerro hauek 1966an plazaratu ziren. Ia berrogeita hamar urte on badira Antonio Zavalak idatzi zituenetik. Argibide egokia eta abiapuntu aparta eman zigun Zabala

⁷⁶ Zavala 1966: 37-38.

amezketarra nor zen argitzeko, baina ez behar adina, auzia behin betirako erabakitzeko.

Nik neronek ere urte asko egin nuen Zabala gaztea nor ote zen jakin-minez, eta non jaiotakoa, zein etxetakoa ote zen jakin nahirik, eta lanbidez zer ote zen eta abar. Etsipenean erori ere, sarritan egin nintzen. Halako batean, ordea, gutxien uste nuenean, hara hor non zabaltzen zaidan zerua; hara hor non ikusten dudan korapiloa askatzen.

Hara eta hona ibili ondoren, eta artxiboetan paper asko miatuta, Juan Ignazio Zabala gaztearen bizitzaz zertzelada sorta interesgarria emateko moduan gaudela aitor dezakegu. Izan ere, hiruzpalau gertaritan parte hartze berezia izan zuen oso.

Egun batez, gerora buruhauste asko emango zidan bi-dean sartu nintzen. Egin diezadan kontakizuna.

Zein ote “El vernista de Amezqueta”?

Sarritan gertatzen den bezala, ustekabeen eta modurik xelebrenean ireki zitzaizkidan auziaren atea.

Egun batez, 2007ko udaberrian, *El País* egunerokoan irakurri nuen nola Kulturako Ministerioak, Pares deitura-rekin (Portal de Archivos Españoles), webgune berria zabaldu zuen. Amezketari buruz zer ote zekarren ikusi nahi izan nuen berehala. Egia esan, informazio-kopuru interesgarri asko aurki daiteke bertan; eta horien artean, Valladolid hiriko Real Chancilleríako Artxiboko hau⁷⁷:

Título de la unidad: Pleito de Don Francisco Ignacio de Irastorza, Alcalde y Juez Ordinario de la villa de Gainza, su término y jurisdicción (Guipúzcoa) CONTRA los que fueron culpados y que resultaron ser: Primero: Domingo

⁷⁷ ARCV. Letra lodia, gurea.

de Luerejeta, soltero, marraquero y tamborilero, natural de la villa de Beasain y en su nombre su curador. Segundo: Juan Ignacio de Zabala, alias **el vernista de Amezueta**, natural de esta villa, casado con Josefa Antonia de Otamendi, cantero y labrador. Tercero: Joaquín Zaloz, carbonero, vecino de la villa de Alegría, en paradero desconocido. Cuarto: Juan Ignacio de Iztueta, casado con Joaquina de Insuain, marraquero, natural y vecino de la villa de Zaldivia. Quinto: Juan Miguel de Berroeta, soltero, marraquero y tamborilero, en cuya casa había aprendido este oficio Domingo de Luerejeta. Vecino de la citada villa de Zaldivia. sobre Primero: acusar a los tres primeros del robo cometido con violencia, la noche del 7 al 8 de junio de 1801 en la casa de don Martín Antonio de Aldasoro, vecino y Escribano del Número de la villa de Gainza, estando él y su mujer doña María Ana Teresa de Aguirre acostados, a los que maltrataron.

Segundo: acusar al cuarto y quinto de cómplices.

Lehenbiziko begiratuan ez nintzen ohartu dokumentuaren interesaz eta garrantziaz. Hori bai, ikusten nuen amezketar bat estu hartu zutela, beste zenbaitekin batera, Gaintzan lapurretan-edo ibili eta zigortu nahi zutelako. Hala ere, ez nintzen jabetu axiogilearen nortasunaz, nor izan zitekeen “Juan Ignacio de Zabala” hura.

Informazioari lehenbiziko begirada eman eta handik bi egunera-edo ekin nion gaia aztertzeari. Zer ezkutatzen ote zen “vernista” hitzaren mamian?

Halako batean, neure baitan pentsatu nuen: jo dezadan Pablo Gorosabelek idatzitako *Noticia de las Cosas Memorables de Guipúzcoa* liburura. Ea zer-nolako deitura ematen dien bertsolariei.

Pentsatu eta egin. Eta hara hor non ikusten dudan honako lerro hau: “ambos versistas de los más afamados de la provincia”. A zer-nolako lasaitua hartu nuen orduantxe!

Bistakoa zenez, pleituaren laburpena egin zuenak, “ver-sista” hitzaren ordez, “vernista” ipini zuen aurkezpenean. Horixe zen guztia! Hortxe zegoen okerra!

“Bide zuzena hartu duk, mutil”, esaten nion neure bu-ruari; “bide egokian habil”.

Valladolidera joan beharrean nengoen, beraz. Baneu-kan nondik abiatu. Baina, aurkikuntza horrekin bakarrik konformatzerik ez-eta, Juan Ignazio Zabalaz informazio gehiago bilatzen saiatu nintzen.

Bergarako espetxekoak

Bide horretatik abiatu-rik, Bergarako Udal Artxibategiko webgunean sartuta, hara hor non ikusten dudana informa-zio bitxi hau⁷⁸:

25/12/1796. Pleito de oficio contra Juan Ignacio y Francisco de Zabala, Bautista de Iriarte, naturales de Amézqueta, y Martín de Basterrica, vecino del reino de Navarra, por sospechosos de salteadores.

Valladolid urrun dago; hurbil, ordea, Bergara. Aste-lehen arratsalde hartan bertan, Bergarako Udal Artxibate-gian sartu nintzen, zer-nolako informazioa eduki zezake-ten jakin-minez.

Txukun-txukun bildutako orrialde sorta ipini zidaten mahai gainean, eta bihotza taupada azkarrean nenbilkiela eman nion lehen begiratu bat dokumentuari. Azkar eta presaka emandakoa izan zen hura, baina erabat ase nin-duena. Nahi eta behar nituen argibide asko zekartzan do-kumentuak. Atal honetan xehetasun gehientsuenak-edo lantzeko asmoz nabil eta baliagarritzat jotzen ditudan ar-gibideak emateko.

⁷⁸ BUA.

Hala ere, grazia gehien egin zidan pasartea honakoxe hau da. Osorik ematen dut. Kontakizunaren sekuentzia hau du: Hiru amezketarrak eta laugarrena, Alduden⁷⁹ jaioa, goizeko ordu biak aldera detenitu eta giltzapean jarri zituzten; handik ordu gutxira, eguna argitu orduko, Bergarako alkate eta aldi berean jueza zen Jose Xabier Zuloeta jaunaren aurrera eraman zituzten, gertatutakoaren berri eman zezaten. Hala ere, zeregin hori lehen urratsa baino ez da. Izan ere, informazio osoa izateko, ezinbestekoa zen gau-patrulla osatzen zutenen argibideak jasotzea ere. Ikus dezagun nola portatu zen patruila-burua⁸⁰:

En dicha Villa de Vergara á primero de octubre de mil setecientos noventa y seis, el dicho Señor Alcalde, en cumplimiento de su Auto precedente hizo comparecer ante sí, de su Asesor y de mí el Escribano a don Manuel de Olabarria, vecino de dicha villa de su mandato, recibio juramento por Dios nuestro Señor, y una señal de cruz conforme a dicho, que lo hizo según se requiere, y prometió decir la verdad, bajo cuio cargo viendo preguntado por el tenor del Auto folio primero enterado:

Dixo que en la noche del día veinte y cuatro del ultimo mes, salió el testigo, por disposición de su mandato, en calidad de cabo de la patrulla destinada en esta Villa, con motibo de los presentes insultos, y robos que se cometen en ella, y sus inmediaciones, y estando de obserbación el testigo con los demas Individuos de dicha Patrulla, en la calle Vidacruzeta, á cosa de las dos horas de la mañana del siguiente día, advirtió que bajaba alguna gente por dicha Calle, y habiendo dado la voz de “quien vibe”, respondieron

⁷⁹ Alduden jaioa zen Martin Basterrika, agiriko “vecino del reino de Navarra” hura.

⁸⁰ BUA.

–España.

Que en seguida repitió la voz de:

–¿Qué Gente?”–y le contestaron:

–Gente de paz.

Y que habiendo buuelto á dar la de:

–Alto hay –y viendo que continuaba dicha Gente su camino se fue acercando a ella con los Individuos de su Patrulla, y detubo á quatro hombres, de los quales los tres habían pasado ya, y el otro proseguía vajando dicha calle.

Amezketarrei alto emandako gau hartan, bost ziren Bergarako gau-patruila osatzen zutenak, eta ez ziren batiere egoki portatu epaileak deklaratzera deitu zituen bi okasioetan. Amezketarren kontraesan txiki guztiak bapto aireratu zituzten, alajainetan!

Baina has gaitezen istorio hau bere osotasunean kontatzen.

Goizaldeko ordu biak aldera, kalean alto eman eta kartzelara eramatea erabaki zuen patruila-buruak. Alkate eta aldi berean juez zenaren aurrean ikusten ditugu Juan Ignazio Zabala, Frantzisko Antonio Zabala, Baupista Iriarte eta Martin Basterrika, Bergaran. Ez dakigu zergatik, baina Juan Ignazio bertsolaria izan zen estreinakoa deklarazioa egiten⁸¹:

Amezketarra zela, ezkongai, ofizioz hargina; hogeita bat urte egin berria, “á corta distancia”...

Bezperan, eguerdi aldera, “á cosa de mediodía”, irten zirela Amezketatik. Bilbora zihoazela, euren ofizioan lan egitera, lanean non enplegatu bazegoela jakin zutelako.

Iruñean lanean ibili ondoren, hogeita bat egun izango zirela Amezketara bakar-bakarrik eta konpainiarik gabe itzuli zenetik. Iruñeko Harresian enplegatu omen zen obretan.

⁸¹ BUA.

Zaldibiako tabernan trago bat jo eta ilunabarrean, Santa Lutziko bentan, afari-legea edo egin zutela, Bergarako bideari berriro ekin aurretik. Ez zeramatela pasaporterik, Amezketan horrelako agiririk ez zela-eta eskatzen.

Hurrengo txanda Bauplista Iriarterena izan zen; hogeita bost urteko arotz ezkongabea bera. Azken hilabetea gurasoen etxean eman zuela aitortzen du, uda-partean Iruñean lan egin ondoren. Juan Ignazio Zabala eta biak etorri omen ziren Iruñetik. Gauez zergatik zebiltzan galde-tu ziotenean, erantzun egokia eman zuen⁸²:

Gauez ibiltzeko beste motiborik ez dute, Bilbora iritsi eta ogia irabazten ahalik azkarren hastea baino, bidean ahal den gastu txikiena eginez, ez baitabilta fantasia gehiegirekin diru-kontuetan.

Hirugarren deklaraziogilea Martin Basterrika izan zen. Amezketartzat jo zuen bere burua epailearen aurrean. Zur-gin, arotz-lanetan Iruñean ibilita, San Bartolometan Amezketara heldu zela aitortu zuen. Bidaideekin behin baino gehiagotan elkartu zela Amezketan, baina handik kanpora irten gabe inoiz. Gauez ibiltzearen arrazoia zein zen galdetu ziotenean, oinez ibiltzeko eguraldi ona egiten zuelako erantzun zuen, “porque hacía bueno para caminar”.

Azken deklaratailea Frantzisko Antonio Zabala izan zen. Amezketako semea, nekazaria, solteroa, eta hogeita bost urtekoa, gutxi gorabehera. Martin eta biak abiatu omen ziren Amezketatik bezperan. Zaldibian ardo-trago bat hartu zutela eta izenaz gogoratzen ez zen benta batean Juan Ignazio eta Martinekin topo egin zutela. Gau-ibilaldia zurrizko, arrazoi hau eman zuen: ahal zen gastu txikienarekin Bilbora ailegatu nahi zuela, diru-kontutan sobranterik ez zeukala-eta.

⁸² BUA.

Gau-piztiei deklarazioa hartu eta berriro ere giltzapera-
tzeko agindua eman zuen Bergarako alkate-juezak. Horre-
kin batera bigarren erabaki bat ere hartu zuen: Amezket-
ako alkateari jendilaje hari buruzko informazioa eskatzea,
datu guztiak lehenbailehen eskuetan izan zitzaizkion. Irailaren
25ekoa zen erabakia. Jose Ignazio Garagartza zen urte
hartan alkate Amezketan, eta irailaren 27an erantzun hau
bidali zuen Bergarara: Juan Ignazio eta Frantzisko Zabala
amezketarrak zirela, Baupartista Iriarte zen bezala. Martin
Basterrikari buruzko argibiderik ez zezakeela eman, dei-
tura horretako kristaurik ez zegoelako Amezketan. Eta ja-
rraitzen du⁸³:

Delako Juan Ignazio hori lanbidez hargina dela eta ai-
patu Frantzisko eta Baupartista arotzak, hori ere egia hu-
tsa dela. Delako Frantzisko uda osoa teila egiten aritu
dela herri honetako tellerietan, Azkaraten eta Bedaioko
auzoan. Ez dezake ziurtatu, ordea, kanpora irten den ala
ez. Direlako Juan Ignaziok eta Baupartistak San Ferminak
arte Iruñean egin dutela lan; harrezkero non jardun di-
ren esateko ez dagoela, baina zenbaitetan herrian ikusi
dituela, nahiz eta zenbait garaitan desagertu. Azkenik,
ezinezkoa izan zaiola zinez Bilbora ote zihoazen jakitea,
bakoitzaren lanbideetan enplegatzerara. Hau egia izatera,
lan-erremintak derrigorrez eramane beharko zituztela,
normala den bezala. Arrazoi honek argi uzten du beren
asmoa ez zela Bilbora joatea, eta gutxiago desgaraietan,
desorduetan.

Amezketako alkatearen erantzuna kezagarria izan
zen Bergarako kartzelan zeuden laurentzat. Hori horre-
la, Bergarako alkate-juezaren erabakiz, udaletxera era-
man zituzten berriro ere guztiei deklarazioa hartze aldera.

⁸³ BUA.

Epai-keta-prozesua lehenbailehen ipini nahi zuen abian. Horretarako, fiskala eta defentsorea ere izendatu zituen. Fiskala, Roke Eguren; defentsorea, Markos Bidaburu.

Esan dezadan bigarren txanda hau lehenbizikoa baino askoz estuagoa izan zela, une batzuetan aski zitela esango nuke, eta gure lau mutilak kontraesan askotan erori zirela. Bai: bigarren aitorpenetan hasi zen haien kalbarioa eta hondamendia.

Bigarren bueltan, Baupista izan zen lehenbizikoa deklaratzeko. Alkate-juezak galdetu zion ea zergatik aitortu zuen laurak batera ailegatu zirela Santa Lutziko bentara, Frantzisko Antoniok binaka egin zutela aitortu zuela-eta. Baupistaren erantzuna: laurak elkarrekin, batera, irteteko asmoa zutela; baina, beren etxeak elkarrengandik oso urrun zeudenez, binaka abiatu zirela. Juan Ignazio eta Baupista Abaltzisketatik barrena sartu zirela Ordiziara, eta beste biak, Martin eta Frantzisko, Larraizko Zubeldi izeneko etxaldetik barrena. Tresneria-kontuan, berriz, zera erabaki zutela: Bilbotik eskatzen zutenean, Zabalatarren amaren ardura zela tresneria bezala arropa ere zaldiz bidaltzea. Azkenik, San Ferminaz geroztik Amezketan bizi izan zela aitortu zuen, al-dian-aldian herritik irteten bazen ere⁸⁴:

Iruñera egindako bi edo hiru joanaldi baino ez dituela egin; arreba Maria Antonia bisitatzerako joan ohi da bertara. Hiri hartan bizi baita bera, Jazinto Iraolarekin ezkon-duta, Maiñueta kalean.

Espetxeratuen etxeokak

Aise esaten da epai-keta egin behar dela kontuak argitze-ko. Baina ahaztu egiten da sarritan epai-ketak gastuak ba-

⁸⁴ BUA.

dituela. Horixe ikusten zuen Bergarako alkate-epaileak. Nork ordaindu behar zituen gastu haiek guztiak?

Argibide bila Amezketara bidali zuen eskabidea: jakin bezate ondasunik ba ote duten espetxean daudenek. Amezketako letraduna, Juan Antonio Lantz, eta laguntzaillea, Juan Ignazio Otermin, 1796ko urriaren 12an Sasturain Aundin presentatu ziren, Juan Bautista Iriarteren ondasunak zenbaterainokoak ziren jakitera. Ama Rafaela Goñiren erantzuna oso zuzena izan zen⁸⁵:

Soinean zeraman arropa apurra beste ondasunik ez zuela, bera eta bere senarra pobre nabarmenak zirelako, "pobres de solemnidad". Senarrak eskean biltzen zuenarekin eta aipatu den semeak arotzian, zurgintzan, irabazten zuen apurraren anparoan bizi zirela.

Egun berean, Mendiko baserrira jo zuten Lantzek eta Oterminek, Zabalatarrak aberatsak ote ziren-edo jakitera. Maria Mikaela amak oso argi eta garbi hitz egin zien bisitarietara bi semeen ondasunez⁸⁶:

Uda osoa hargin eta zurgin-lanetan eman dutela, bakoitzaren ofizioan lan eginez; eta Frantziskok teilagintzan; ez dute sos bat bera ere aurreratzerik izan, bizimoduaren garestitzea dela bide. Nahiz eta bitartekorik ez izan, berak gobernatu behar izan dituela, etxera etorri izan diren bakoitzean.

Zalantza guztiak uxaturik geratu ziren erantzun hauekin. Ez zegoen diru-hotsik ez Sasturain Aundin eta ez Mendikon. Bergarako alkate-epaileak ez zuen itxaropen handirik jaso Amezketatik heldutako erantzunekin. Baina, hala ere, aurrera egitea erabaki zuen, tramite guztiak

⁸⁵ BUA.

⁸⁶ BUA.

legeak eskatutako moduan betez. Santa Lutziko bentatik jasotako informazioa nahi zuen, eta Bergarako gau-patrui-laren kide guztiak bi bider aritu ziren deklarazioak egiten.

Zabalatarrak

Zabala Egileor anaiak, Juan Ignazio bertsolaria eta Frantzisko Antonio, Migel Ignazio Zabala eta Maria Mikaela Egileorren seme ziren. Hauek Amezketako eliza nagusian ezkondu ziren 1771ko irailaren 20an. Ezkondu eta zazpi seme-alaba izan zituzten: Frantzisko Antonio (1772-04-28), Juan Ignazio, bertsolaria (1774-06-01), Rafael Antonio (1776-03-08), Maria Antonia (1778-02-21), Pedro Ignazio (1780-02-08), Domingo (1802-04-24) eta Juan Ignazio (1804-12-18).

Zer dakigu Juan Ignazio bertsolariaren gainerako senideez? Gauza handirik ez. Frantzisko Antonio, anaia zaharrena, Argentinara joan eta karobi bat edo besteren jabe izatera ailegatu zen 1820 aldera. Familiako inor gehiago joan ote zen Argentinara? Ezezkorik ez nuke esango, baina beharko genukeen daturik gabe gaude. Rafael Antonio, Maria Antonia, Pedro Ignazio eta Juan Ignazio bigarrenaz ez dugu ezer baliokorik topatu. Salbuespena, Domingo litzateke. Mendikoko seme hau Maria Ignazia Sagastume Sarasolarekin ezkondu zen (1807-09-21) eta Lorenzena Aundi izeneko etxean bizi, plaza inguruan. Alaba bakarria izan zuten: Maria Mikaela (1809-09-23). Oso gazterik hil zen Domingo. Ez dakigu non eta zergatik. Kontua da alargarinak berriz ere ezkontzea erabaki zuela. Bigarren senarra Jose Joakin Egurbide Salegi izan zuen. Tolosan hil zen Maria Ignazia Sagastume, 1855eko abuztuaren 28an.

Zalantzarik gabe, guztien artean, garai hartan sona gehien Juan Ignazio bertsolariak izan zuen. Eta, ahobero-keriatan erori gabe, esan daiteke bertsolaritzaren historian

bere lekua duela. Ezinezkoa izan zaigu, ordea, Frantzisko Antonioz informazio gehiago eskuratzea.

Espetxetik libre

Bergarako epaitegitik proba berriak eskatu zitzaizkien Amezketeta eta Iruñeko agintariei. Lehenengo informazioa Amezketako udaletxean jaso zen, 1796ko azaroaren 29an, Juan Antonio Lantz eskribauaren agirian datorrenez. Testigutza egindakoak: Jose Joakin Lanpreabe, Martin Jose Agirrezabala, Juan Frantzisko Lanpreabe, Tomas Elola eta Antonio Altuna. Elola ez beste guztiak amezketarrak ziren sortzez.

Oso antzeko testigantzak eskaini zituzten guztiek ere: Iruñean, Orbaizetan, Gasteizen eta abarretan lan egindakoak zirela, bakoitza bere ofizioan. Kristau zintzo eta leial zirela guztiak, eta “hijosdalgo”, eta epaitegira inoiz eraman gabeak.

Hala ere, kontu txiki gehiago atera daitezke dokumentutik. Esate baterako, aldi luze batez gaixorik egon zela Jose Joakin Lanpreabe ezkongabea. Edota Iparraguirre Andi deitu baserrian bizi zela Martin Jose Agirrezabala, Telleri inguruan. Juan Frantzisko Lanpreabek hogeita hiru urte zituela eta Iruñean jardun zuela lanean azken gerratean, eta Frantziska Goikoetxea zuela ama. Tomas Elolak aitortu zuenez, Bidanian jaio baina aldi hartan Amezketan bizi omen zen. Antonio Altuna zen guztietan zaharrena, azkena deklarazioa egiten; berrogeita hamaika urte betarik zituen. Ongi baino hobeto ezagutzen zituen Zabala anaiak, berak aitortzen duenez “por ser coinquilino del enunciado Zabala”. Beraz, Mendikon bizi zen Antonio Altuna ere.

Iruñean ere lekukotza egin behar izan zuen zenbaitetik Martin Basterrikaren alde. Horretarako Iruñera abiatu zen Juan Baupista Iriarteren anaia gazteagoa, Migel Jose Iriarte, hogeitau urte baino ez zituenena. Atxilotuen aldeko

jendea aurkitu eta hiru testigu aurkeztu zituen Iruñean, abenduaren 12an: Martin Etxarte, Juan Bautista Aramendia eta Geronimo Munarriz.

Martin Etxarte Iruñean jaioa zen, eta kargu berezia zuen: Armadako Tresneriaren administratzaile interinoa, Nafarroako hiriburuan. Ongi ezagutzen zituen guztiak, lanean ikusiak zituen-eta. Juan Bautista Aramendia amezketarra zen jaiotzez, baina Iruñean bizi zena eta berrogei urtekoa. Geronimo Munarrizek berrogeita hamaika urte zituen, eta iruinsema zen hau ere. Hitz onak baino ez zituzten izan guztiek ere presondegian zeudenentzat.

Beraz, behar beste informazio eta testigantza bazuen Bergarako alkate-epaileak, Aldudeko Basterrikari eta Zabala-Iriarte amezketarrei zegokien askatasuna errekonozitzeko. Izan ere, ez zegoen datu muestra bat ere atxilotuen kontra. Espero zitekeen, beraz, erabakia laster hartuko zuela Zuloeta jaunak. Eta halaxe izan zen.

Albiste onaren oihartzuna abenduaren 20an jaso zuten itzalean zeudenek. Honela dio Bergarako alkate-epailearen erabakiak⁸⁷:

En la Villa de Vergara á veinte de Diciembre de mil se-tecientos noventa y seis, el Señor D. Jph Antonio de Zuloeta y Olaso, Alcalde y Juez Ordinario de ella, habiendo visto estos Autos, formados de oficio contra Juan Ignacio de Zavala, Juan Bautista de Iriarte, Martín de Bazterrica, y Francisco de Zavala por sospechosos, y habiendo Acuerdo del infraescrito Asesor, dijo, que debia mandar, y mandaba, que los quatro vuelvan á la Villa de Amezqueta de donde venian cuando fueron arrestados, y no salgan para ningun destino sin conocimiento de la Justicia de aquella Villa, á quien se encarga esté á la mira de su conducta, pasandosela una copia de

⁸⁷ BUA.

éste Auto por medio de un oficio. Que debia apercebir, y aperebía a dichos Juan Ignacio de Zavala, y consortes á que en adelante escusen el andar de noche por calles, y caminos sin necesidad, y á no ser que inmediatamente puedan acreditarlo el verdadero obgeto, y causa de su viaje á horas tan intempestivas. Que en defecto, y hallandoseles en qualesquiera parte, sin las circunstancias prevenidas, serán, sin otro motibo alguno, destinados por vagos, con arreglo á las Reales Ordenes: Que asi bien debia condenarles y les condenaba en todas las costas de éste procedimiento amancomunadamente y pagadas que sean, precedida tasacion, se suelten, y libren de la prision.

Gaintzako letraduaren etxean lapurreta, 1801ean. Eta Tolosako presondegian

Urte batzuk geroago, 1801eko ekainaren 7an, beti bezala erretiratu ziren ohera Martin Antonio Aldasoro eta Maria Ana Teresa Agirre. Gaintzako letradutza zeraman Martin Antoniok.

Gauerdi aldera, hara hor non sartzen zaizkien hiru gizon logelan. Berehala hartu zuten mendean Martin Antonio. Bi gizon bularraldearen gainean ipini zitzaizkion, be-launen azpian hartuz; hirugarrena, zango gainean ezarri zen. Ez zeukan inolaz ere mugitzerik. Maria Ana Teresa garrasika hasi zen berehala. Isil zedin agindu eta sobrekama-rekin estali zioten burua. Handik aurrera ez zuen ezertxo ere ikusi.

Aldasorok mugitzerik ez zeukala ikusi zutenean, zangoak zaintzen zegoenari hala agindu zioten gaztelaniaz: esateko andaluzari gora igo zedin.

Andaluza igo eta Aldasororen galtzetako patrikak miazten hasi zen. Hiru edo lau pezeta zeuzkan, eta kobrean ere bai txanpon batzuk.

Kutxa ere goitik behera arakatu eta zegoen guztia bildu zuen: bi koilara, bi sardexka eta zilarrezko hebilla pare bat.

Ez zen nahi orduko bukatu gau hartako kalbarioa Aldasororentzat. Emazte Maria Ana Teresak ere bazuen zer kontatua. Bi koilara eta hiru sardexka ostu zituztela. Bik gaztelaniaz korriente egiten zutela eta euskaraz egiten ez zituela sumatu. Ez zela gauza nola jantzita zeuden esateko. Bera zaindu zuenak zerbait astuna ipini ziola sabelaldean. Hura disimulu handiz ukitu zuela eskuz eta, bere ustez, fusila edo eskopeta izan behar zuela, kanoia zeukala-eta.

Luze jo zuen Aldasorori eta emazteari lapurrek eginda-ko bisita beldurgarriak. Ezkutatu ziren behintzat ebasleak, eta senar-emazteak bakarrik geratu ziren etxean, nondik hasi ez zekitela.

Lasai samar hasi ziren lapurrak beren azioan, baina bukaerarako urduritasunak menderatu zituen eta modu txarrean utzi zuten Aldasororen etxea, ate nagusitik ir-tenda. Ihes egin beharraren beharrez, pista nabarmenak utzi zituzten. Aldasororenean utzi baitzituzten paperezko mozorroa, sonbreiru bat, labana, aizkora bat eta painuelo bat. Hauxe izan zen haien hondamendia.

Berehala zabaldu zen lapurretaren oihartzuna. Hilabete gutxiren buruan, 1801eko abendurako, itzalean zeuden Zabala, Iztueta eta Kerejeta. Laugarren kideak, Alegiako ikazkin gazteak –agirian Joaquin Zaloniz bezala dator⁸⁸–, justiziari ihes egitea lortu zuen. Agintariei ez zien

⁸⁸ Oker dator xehetasun hau. Alegian ez zen bizi garai hartan deitura horretako gizasemerik. Gure ustez, Pedro Josef Zalacain Zelaiaz ari da agiria. Albizturterra zen sortzez eta 1776ko abenduaren 18an munda-
dura jaioa. Dena den, agiritan *Joaquin motz* deituraz ere aipatzen da. Bere aita Joakin zelako, agian? Ez da lan samurra puntu hau garbitzea. Izan ere, beste batean *Juan motz* ere deitzen zaio.

buruhauste gehiegi eman atxiloketak. Gaizkileek utzitako pistari jarraiki, argi eta garbi zegoen zein lapur atxilotu behar ziren: Juan Ignazio Zabala amezketarra, Domingo Kerejeta beasaindarra eta Joakin Zalakain alegiarra. Agintarien ustez, Juan Ignazio Iztueta ere itzalean sartu behar zen, bera izan baitzen arestian aipatutako beste hiruei burua berotu ziena, xaxatzaile-lana egin zuena. Iztuetak ipini zituen lapurreta-bidean. Epaileak, beraz, laurok espetxeratzeko agindua eman zuen.

Juan Ignazio Zabala amezketarra Tolosako presondegira eraman zuten, eta hantxe eman zituen ondorengo urteak. Zazpi, gutxienez.

Zabalaren ondasunak

Zabalaren emaztea, Josefa Antonia Otamendi, Loidi Saletxen geratu zen hiru semerekin. Ez zeukan ondasun handirik Zabala-Otamendi bikoteak: txamarra beltz bat Segoviako painukian, panazko txaleko zahar urdina, hiru polaina pare, asko erabilitako galtzerdiak, alkandora zahar eta puskatua, toalla bat, bi sobrekama...

Agiri zaharrak honela jarraitzen du⁸⁹:

En el mismo cuarto se han encontrado dos camas muy usadas y viejas que se comprende a cada dos colchonetes con sus azes bastante usadas.

Y en el establo o caballeriza una Baca con su cria novillo y en el techo de arriba tres fanegas de maiz en cabeza y una escopeta descompuesta envelada en la culata, los cuales vienes, ganado a excepto de la referida escopeta y maices declara dicha Josepha Antonia ser suyas y entregadas por sus padres tambien para el citado matrimo-

⁸⁹ BUA.

nio previniendo que la citada escopeta era la que le dio Lorenzo de Balerdi su cuñado para servirse de ella.

Ez zegoen aberastasun handirik Loidi Saletxen. Pentsatzen dut nahikoa lan izango zuela Josefa Antoniak egunerero-egunerero zerbait beroa ahora eramaten.

Fernando Amezketarrak epailearen aurrean deklaratu zueneko

Juan Ignazio Zabala espetxealdian zela, kontuak argitze aldera, Fernando Amezketarrari ere dei egin zion epaileak. Hauek izan ziren Fernandoren hitzak⁹⁰:

Gogoan duenez, joan den Corpus egunez, Amezketako Plazan ikusi zuen Juan Ignazio Zabala, eta handik Kontseju-etxera nola joan zen ere ez dauka ahazturik. Hantxe jardun zuten elkarrekin bertsotan (“donde estuvo verseando con el testigo”) eta ardoa edaten. Taldean ziren Frantzisko Ignazio Sagastume, Astamutilletan bizi zena, eta Juan Angel Gorostidi. Tertulian aritu omen ziren. Ez da gogoratzen Jose Ignazio Sagastume eta Ramon Antonio Etxeberria han zirenik. Hori bai, ongi gogoan du, etxera bidean, Jose Ignaziok nola harrapatu zituen eta Ramon Antoniorekin ere nola topo egin zuen.

Hitez hitz, honela jaso zituen letraduak. Xehetasun hauek aberatsak dira Fernandoren ahotan. Kontu gehiago ere eman nahi izan zion epaileari⁹¹:

Que asi bien fija en su memoria el testigo de que al expresado Juan Ignacio Zavala le vio la tardeada del citado dia del Corpus en la mencionada plaza jugando en ella a la pelota con el curial o amanuense de Joseph de

⁹⁰ ARCV.

⁹¹ ARCV. Letra lodia, gurea.

Honelatsu ezagutu zuen Fernandok Amezketako udaletxea, kontsejua.
Igande ilunabarretan hemen jarduten zuen bertsoan; baita Zabala
herritarrarekin ere.

Arrataca escribano numeral de la propia villa y otros y desde ella se dirigió con el testigo y Jose Manuel de Oriozavala habitante en el caserío Espilla y otros varios a la mencionada casa concejil donde estuvieron **verseando** veviendo vino y aunque ha desacuerdo que despues de esto se partieron de ella el testigo y dicho Zavala para sus casas no lo hace de que el Jose Miguel de Oriozavala se hubiese partido en compañía de ellos.

Zabalak kartzelan egindako urteak eta ihes egin zuenekoa

Urte sorta handia eman behar izan zuen Juan Ignazio Zabalak kartzelan, beti Tolosan. Askotan zirikatuz zuten Gainetzako gertaera argitzeko. Ez zuen sustantziatzako argibiderik ematen, baina bere bizitzari buruzko zertzeladak erori ohi zitzaizkion. Bi ekarriko ditugu orrialde hauetara.

Zabalak, 1803an, ihes egin zuen Tolosako kartzelatik. Ez zituen egun asko egin kanpoan. Oso interesgarria da ihesaldiari buruzko informazioa⁹²:

Jakin berria naiz, bart, ausardia handiz eta patxada ederrean, bertsotan aritu dela, ostatu honetan, Gainetzako eskribauari egindako lapurretan parte hartutako Zabala Amezketakoa. Atxilo hartu nahi izan dut, baina esan didate Zalduondoko zirujauarengana zihoala, Tolosako emakume baten enkarguz, mandatuz. Erne egongo naiz itzultzen den ala ez jakiteko. Izan ere, ez da itxurazkoa bera bezalako pertsona bat horrenbesteko askatasunez pasieran ibiltzea, are eta gutxiago gau eta egun herria gertaera larrietatik garbitzen ari garen une honetan. Horietako gertakari baten txostena osoro bukatua dago. Beste bat oraintxe ari dira lantzen. Sumarioa bukatuxea dago eta, besterik gabe, sei ehun orrialde bete dira, oso

⁹² ARCV.

paraje ezberdinetan atxilotu diren sei preso beldurgarriren informazioarekin, Nafarroan, Gaztelan eta Frantzian zuzemenak, dilijentziak, egin ostean. Hori horrela, ezin dut axolagabekeriaz hartu Zabalaren askatasuna, ihesari emana izango da-eta. Izan ere, jendeak esan duenaren arabera, ezinezkoa zen aske uztea. Atxilotzea lortzen badut, berorri entregatuko diot, edota bestela Valladolideko Errege Salari, ikerketako aitorpena hartzen diodanean.

Gizon maltzurrek ohoregabetu nahi duten herriari dion amodioarengatik, eta bertakoen baretasuna eta sosegua kontuan izanik, Epaitegi honek ahalegin sinestezinak egin ditu, eta oraingoz behintzat lortu du herri-seguratasuna. Ez dago arrazoirik Justiziaren ohiturak moteltzeko, eta ez dago aitzakiarik, garai batean bezala, etxe eta bidelapur-taldeek herrialde xalo eta kartsua iraintzeko.

Beasainen, 1803ko martxoaren 18an. Juan Domingo Aldasorok.

Beasaingo alkateak, berriz, Aranberri ostatuko nagusiei deitu zien deklaratzera, 1803ko apirilaren 21ean. Oso antzeko kontuak berritu zituzten Juan Frantzisko Arregik eta Maria Josefa Unsain emazteak⁹³:

Dokumentuak aipatzen duen gauean, deklaritzen ari direnen ostatuan egon zela Zabala, Amezketakoa. Esaten denez, Gaintzako eskribau don Martin Antonio Aldasoreen etxean egindako lapurretan parte hartzeagatik zegoen itzalean garai hartan, Tolosako presondegian. Bada, espetxeratu horrek gauaren zati on bat bertsoan eman zuela, eta hurrengo goizean, laueterako, irten zela ostatutik. Berari sinestera, Tolosako emakume batek bidalita omen zihoan Zalduondoko zirujauarengana, Arabara. Ez zuen argitu nor izan zitekeen andrazko hura. Erne egon arren, ez duela ikusi Zabala Tolosara itzultzen.

⁹³ ARCV.

Jende gehiagok ere hitz egin behar izan zuen; horien artean, Maria Mikaela Elosegik. Honen hitzetan, "patxada ederrean jardun zuen bertsoan Zabala Amezketakoak".

Zer-nolako gaitza izan ote zuen Zabalak, Zalduendora joateko? Ez dakigu. Begien bistan dago, baina, bisitaldia egin eta Tolosara itzuli zela berriro, espetxera. Tolosako eskribauak, 1803ko martxoaren 26an, honela utzi zuen idatzirik⁹⁴:

Certifico que hoy dia de la fecha de orden del señor Alcalde de ella, y con asistencia he pasado a las Reales carceles de la casa concejil de la Plaza nueva de la misma villa, y habiendome introduciado en ellas con su Merzed, he visto en una de sus piezas a Juan Ygnacio de Zavala, conocido con el sobre nombre Versista de Amezqueta...

Espetxean egon zen bitartean, laguntzaileak ere izan zituen Juan Ignaziok. Horien artean zeuden Juan Ignazio Aranburu eta Baupista Otamendi. Ziurtasun handiegirik gabe, baina Otamendi hau Juan Ignazioren koinatua izan zitekeela esango nuke. Aranbururen aztarnarik ez dut lortu. Dena den, agirian amezketarrak direla esaten da.

Amezketatik joandako ongile hauek bi irtenbide planteatu zizkieten Tolosako epaileari, 1805eko irailaren lehen-biziko egunean. Bata, aske utzi zezala Zabala. Bestea, baldin hori ezinezkoa bazen, Amezketako espetxera eraman zezatela. Eskubide horren alde eman behar zena eskaintzeko prest zeuden.

Nahiz eta espetxe-fiantza hori eskaini, oraindik ere egonaldi luze samarra egin behar izan zuen Zabalak Tolosako espetxean.

⁹⁴ ARCV.

Juan Ignazio Zabalaz beste zenbait zertzelada

Josefa Antonia Otamendi Isasarekin ezkondu zen Juan Ignazio, 1797ko otsailaren 27an, Amezketan. Berantetxan jaioa zen Josefa Antonia. Aita amezketarra zuen: Pedro Otamendi Saralegi (1741-05-28). Ama, berriz, Sorabilla-koa⁹⁵: Sebastiana Josefa Isasa Txarola (1747-01-20).

Gure bertsolariak eta Josefa Antonia Otamendi Isasak, guk dakigularik, hiru seme izan zituzten: Pedro Migel (1797-11-30); Telleria Garaikoan bizi zen 1824an; Jose Maria (1799-10-16), oso umetan hila (1801-01-13); eta Juan Lorentzo (1801-10-29); hau, Donostian ezkondu zen, 1827ko maiatzaren 21ean, Josefa Antonia Loperena Des-kargarekin.

Pedro Migel, seme zaharrena, 1875ean hil zen, bere heriotza-agiriak garbiro erakusten duenez⁹⁶:

Como cura propio de la parroquial de San Bartolome de esta villa de Amezueta, Provincia de Guipuzcoa, Obispado de Vitoria, mande dar sepultura eclesiastica en el dia de la fecha al cadáver de Pedro Miguel de Zavala y Otamendi, labrador, de edad de setenta y ocho años, hijo legitimo de Juan Ignacio y Josefa Antonia; viudo de Josefa Ygnacia de Labayen, todos ellos naturales de esta misma villa, y marido legítimo de Catalina de San Sebastian, exposita de esta provincia y feligresa mia: fallecio de fiebre catarral á las dos de la noche del dia tres del corriente, abintestato, habiendo recibido los Santos Sacramentos de Penitencia, Sagrado Viático y Extrema Uncion. Y para que conste, lo firmo en esta dicha villa de Amezueta á cinco

⁹⁵ Sorabilla, 1882az geroztik, Andoaingo auzoa da. Baina 1843tik 1882-ra udalerrri edo hiribildu gradua izan zuen. Aurretik, Aiztondoko Alkatzetza-aren barnean egon zen, Asteasu, Urnieta, Astigarraga eta Larraul bezala.

⁹⁶ DEAH: F06.020//1192/001-01(f. 2544, nº6 / 1875-04-05)

de Abril de mil ochocientos setenta y cinco. Don Domingo Antonio de Artola. Rector.

Non hil ote zen Juan Ignazio Zabala bertsolaria?

Nahiz eta Zabala bertsolariari buruzko datu sorta lortu, galdera asko daukagu eta orain oraingoz erantzunik gabe geratuko direnak. Esate baterako, non hil ote zen Juan Ignazio Zabala? Amezketan ez, behintzat. Gipuzkoan ere nekez. Ez zen bada Ameriketara hilko? Begira zergatik diogun honela.

Zabalaren anaietako bat, Frantzisko Antonio bihurria, Argentinara joan zen. Ez daukagu daturik Juan Ignazio Ameriketara joan zela esateko, baina litekeena da. Aske utzi zuten 1808 aldera, zazpi urte itzalean eman ondoren. Gerozko berririk ez dugu, ez Juan Ignaziorenik, ezta Josefina Antonia Otamendi emazteari buruzkorik ere. Ameriketara pasatu ote ziren, bada? Ezezkorik ez nuke esango. Hipotesi hau ez genuke baztertu behar.

Dena den, hipotesi honen kontra legoke datu hau: Zabala bertsolariaren bi seme Amezketan ezkondu zirela. Zaharrena, Pedro Migel, Katalina Josefa Amezketara sasi-koarekin, 1832ko otsailaren 30ean; Katalina Josefa honen Josefa Gomendio izan zuen hezitzaile, Martin Jose Loidiren emaztea. Bigarren semea, Jose Maria, berandu batean ezkondu zen, berrogeita bost urteren jiran zebilela, Josefa Joakina Otamendi Zubeldiarekin, 1844ko azaroaren 25ean.

Juan Ignazio, semeak eta emaztea hemen utzita, Ameriketara joan ote zen? Ez daukat erantzunik; oraingoz, berderen.

Laburbilduz

Juan Ignazio Zabalarri buruz bizpahiru zertzelada emateko eskatuko balitzait, honako ezaugarriok nabarmenduko nituzke:

1. Bertsotan egiteko oso aitzakia gutxi behar zuen. Jakin badakigu Amezketan bertsoan jarduten zuela, eta jarduna zuela Billabonan, Beasaingo Aranberri ostatuan, Tolosan, Nafarroako Azkaraten... Aukera edo kontrario bat zuen bakoitzean ekiten zion bertsoak paratzeari. Bere burua aurkezteko eskatzen zitzaion bakoitzean, "Amezketako bertsolaria" deiturarekin egin ohi zuen. Bazekien, beraz, zein zen bere dohain nagusia.

2. Ibiltari handia zela ere begien bistakoa da; asko mugitzen zen alde batetik bestera. Hala, 1797ko urtarrilaren 23an izandako gorabeheretan parte hartu zuelakoan deklaratzera deituta, aitortu zuen "Amezketatik kanpo ibili zela irailetik Gabonak bitartean". Eta, 1797an, Bilbora zihoala atzeman zuten Bergaran. Urte hartan, Iruñean lanean ibili omen zen harresia konpontzen, lanbidez hargina izaki. Balmasedara ere ailegatu zen, Juan Ignazio Iztuetak agindurik. Azkoitiko herrian izana zen feria egun batez.

3. Justiziarekin gorabehera bat baino gehiago izan zuen, aurreko lerroek erakusten digutenez.

4. Fernando bezalaxe, hau ere ez zebilen ondasunetan goiak jota. Loidi Saletxen ez zegoen fantasiarik.

Dena den, bertsolaritzaren historian dago Amezketako Mendikon jaiotako artista.

**Fernando
zaharberitzen**

13. Fernando izan ez balitz, Pastor Izuela

Fernando Bengoetxea jaio zeneko 250. urteurrena dela-eta landutako artikulu eta irrati-telebistako programa guztietan, hasieran ez bada bukaeran, galdera hau egiten da beti: Fernandoren ateraldi eta bertsoetan zeintzuk dira bereak, propioak, eta zeintzuk berari eransten zaizkionak? Ez da batere lan samurra galdera honi zuzen-zuzen erantzutea. Gu behintzat ez gara gauza auzi hori argitzeko. Zeharka ibilita ere, galtzak bete lan izango genuke gisazko zerbait esaten.

Dena den, behin baino gehiagotan galdetu izan diot neure buruari hain erabakigarria ote den Fernandoren ateraldi eta pasadizo haiek egiazkoak izatea. Ez dut uste. Nire ustez, Fernandok bere funtzioa bete zuen bere garaian. Eta hura mundura jaio izan ez balitz, bere ordeko bat sortaraziko zuen bai herri-jendeak zein kultura-munduak.

Beste modu batean esanda, euskaldungoak zinez behar zuen Fernando bezalako figura bat. Eta hura jaio izan ez bazen, haren ordeko bat bilatu eta eraikiko zuen. Gehiago edo gutxixeago kostatuko zitzaion euskal munduari ordeko bat sortzen; baina, azkenean, beste alternatiba bat aukeratuko zuten eta ezagutuko genuen.

Aurtengo udaberriko goiz euritsu batean, Donostian, Pello Esnal adiskideak oso hitz egokia jaulki zidan euskaldungoarentzat Fernando zer izan den esateko: oasi bat. Zer da oasi bat? Bertaratzen diren gehientsuenek atseginenez hartu ohi duten lur-eremua. Badu itzala, badu fruitua, badu behar beste ur... Nor ez da eroso sentitzen oasi batean? Antzeko zerbait gertatzen zaigu Fernandoren itzalean ere.

Neure burua apur bat estutuz, Fernandoren ordekoa nor izan zitekeen hausnartzen dudanean, Pastor Izuela

bertsolari aiarra etorri ohi zait beti. Seguru asko, Fernandoren mailako oihartzunik ez zuen izango, baina osagarri interesgarriak zituen Izuelak. Areago: lehia pittin bat izan zen bien artean. Hori geroxeago ikusiko da.

Fredy Paya bertsolariak oraindik orain esana da:

Memoriak, ordea, ahozko generoen gordailu gotorrak, alerik behinenak eta bikainenak baino ez ditu biltzen, igorlea eta hartzaileen gogoangarri izan diren piezak, hain zuzen. Eta zein dira euskal herritar xeheen memoriaren gai kutunak? Gertakari lazgarriak, pasadizo dibertigarriak, sexua... memorian erraz iltzatuko diren horiek guztiak.

Bai, Payak egindako sailkapenari jarraituz, Fernandoren zuhaitzari itsatsitakoak “pasadizo dibertigarriak” atalean kokatu beharrekoak ditugu. Fernandoren gertaeretan, ez dago gertakari lazgarririk eta are gutxiago sexu-kontuak harrotzen dituenik.

Gregorio Muxikak, 1925ean, Fernandori buruz egindako liburuan hirutogeita lau ateraldi eta gertaera eskaintzen ditu. Garai haietan, ordea, askozaz gehiago zabaldu ziren, bereak zirela esanez. Adibidez, 1924an, *Argia* aste-kariaren ale batean, honako kontakizun hau dator, inoren sinadurarik gabe⁹⁷:

Ibai ertz batean zegoan Fernando Amezketarra beste aldera igaro nayan. Beste askotan bezela diru gabe zegoan eta txalopazaleari esan zion:

–Aizkidia, zure txalopa ortan beste alderatu nai nuke; dirurik ez det ordaintzeko, bañan gauza on bat erakutsiko nizuke.

–¿Asko balioko ote dit gauz orrek?

⁹⁷ *Argia*, 1924.05.04.

–Baliteke.

Alaxe, legorreratu zanean, esan zion Fernando'k:

–Ara bada, esatera noa. Zerbait irabazi edo aberastu nai badezu, ez dezazula inor beste aldera eraman ezer ordaindu gabe, orain ni eraman nazun bezela.

Nekez pentsa dezakegu gertaera edo pasadizo hori Fernandorena izan litekeenik. Baina, pertxa bat izango balitz bezala, haren bizkarrean ipini zion *Argiako* kazetari-idazleak Fernandori. Eta zenbat horrelako, nahiz eta ez buru eta ez ipurdi izan!

Norbaitek pentsa lezake Fernandorekin soilik gertatu direla horrelakoak; hau da, fenomeno berezia izan zela Amezketarra. Zalantzarik gabe, hark bereganatu zuen herri-jendearen artean izenik handiena. Baina ez zen bakarra izan. Beste maila batean, antzekoa gertatu zen Pastor Izuelarekin ere.

Fernando baino hamasei urte gazteagoa zen Aiako bertsolaria. Fernando hil eta hamahiru urtera bukatu zen Izuelaren mundualdia. Fernandok berrogeita hemezortzi urte harrapatu zituen; Izuelak, berrogeita hamazazpi. Fernandok hogeiren bat urte egin zituen artzaintzan; Izuelari *Pastor* esaten zioten... Fernandoren heriotzaz zer esan ohi den badakigu; Izuelaren azken orduaz ere bada kontaktizunik, 10. kapituluan ikusi dugunez. Beraz, parekotasun nabarmenak daude bertsolari bien artean.

Hori horrela, ia garaikideak zirenez, ez da harritzekoa behin baino gehiagotan elkarrekin bertsotan eginak izatea. Antonio Zavalarenak dira ondoko lerrook⁹⁸:

Aldi artan Pastor Izuela Tolosan zan, ferira joanda. Pipa erretzen ari zan, da alako batean or azaltzen zaio Fernando Amezketarra, onela esanaz:

⁹⁸ Zavala, 1971: 25-26.

–Ixuela, ekak pipa bete tabako!

Ta Pastorrek bertso onekin erantzun zion:

Errondilla kaleko
bigarrengo dendan
tabakua saltzen dek
diruaren prendan;
nei librako pezta bitik bera
etzidatek eman,
i're juan ai da esango diek
zenbatian saltzen dan.

Ta orduan Pernandok onela erantzun zion:

Emen ebiya ai dik,
mendietan laño,
ordu t'erdi badauzkak
emendik etxeraño;
ezpâiz azkarrago juaten
onuntz etorri baño,
loitán sartuko al aiz
ipur-zuloraño!

Euskal-Erria sei hilabetekaria 1880an hasi zen argitaratzen Jose Manterola. Eta 1885eko lehenbiziko alean, “Neguko arratsetan su ondoan kontu-kontari” sailean, honako idatzi hau eskaini zuen⁹⁹:

Pastor Ixuela, Aya-ko bertsolari famatua, bear baño beranduxeago joan zan igande-arrats batean echera; eta emazteak etzion idiki nai izan aterik ots-egin zuenean.

Orduan asi-zan Ixuela bersoak kantatzen emaztea palakatzeagatik, baña ark eranzun zion eche barrutik:

–Alperrik zabiltza; eztizut idikiko.

–¿Ez? Bada nere burua putzura botako det.

–Bota zazu, nai badezu.

⁹⁹ Euskal-Erria, 1885 (XII. liburukia: 90. or.). Egilearen izenik gabe.

¿Zer egiten du, au aditzean, Ixuelak? Artzen du an inguruan zegoen arri aundi bat, eta botatzen du eche-aurretik zijoan errekarra.

Emazteak, aditu zuenean arriyak urean atera zuen zalaparta, irten zan ehetik lasterka, usterik bere senarra zala putzuratu zana.

Ixuela zegoen ate-bazterrean zut-zutik; eta emazteak atea idiki, eta kanpora irten zan orduko, sartu zan barrena, atea ichi zuen, eta oju egin zion emazteari:

–Orain zu kanpoan eta ni barrenen.

Ez dezagun ahaztu urte haietantxe hasi zirela Fernandoren pasadizoak ere papereratzten.

Gregorio Muxikak Fernandoren pasadizoz osatutako liburuan, kontakizun berbera dator 11. atalean, “Arria errekarra” tituluarekin. Gregoriok aitortzen duenez, Toribio Alzagak borobildutako kontakizuna omen da.

Antonio Zavalak, Pastor Izuelari eskainitako liburuan, gauza jakingarri asko dakar haren gainean ere. Besteak beste, hauxe kontatzen digu¹⁰⁰:

Bañan Pastor Izuelaren bertso-erantzuerarik ezagunena, onako hau da:

Bein batez, txarteletara-edo joanda, apaizak onela galdetu zion:

–Birtute teologalak zein dira?

Ta Pastorrek:

–Lenengoa fedea,
bigarrena esperantza;
irungarrego orrek badu
milla bat mudantza:
il da karidadea,
bizi da mengantza!

¹⁰⁰ Zavala, 1971: 32-33.

Ala eman zigun Pello Errotaren alaba Mikela zanak.
Euskal-Esnalea aldizkariak beste onela dakar:

Lenengua fedia,
gero esperantza;
irugarrenge orrek
badabil mudantza:
len zan karidadea,
orain da bengantza.

Eta honela bukatu zuen txatala Zavalak:

Zenbait tokitan erantzun au Pello Errotari erasten diote; ta bestetan beste bertsolari bati. Bañan Aia ta inguruko errietan Pastor Izuelarena dala esaten dute. *Euskal-Esnalea*-k ere ala dio.

Nahasmendua areagotzeko, Serapio Muxikaren apunte labur hau ekarri behar dugu. Honela dio:

Hay un libro escrito por Gregorio con sus chascarrillos. En el examen de doctrina a que los párrocos de los pueblos someten a sus feligreses, pregúntale el párroco a Fernando cuáles eran las virtudes teologales y contestóle:

Lenengoa fedea,
bigarrena esperantza,
irugarren orrekin
badegu jauna
naiko mudantza;
karidadea ill da ta
bizi da bengantza.

Ez gatoz bertso hau Fernandorena dela esatera, ezta gutxiago ere. Soil-soilik hauxe azpimarratu nahi dugu: zeinen zaila den jakitea nor izan zen garai bateko bertso zenbaiten sortzailea. Ez dugu beste asmorik. Ez da lan samurra gero korapilo hori askatzen! Izuelarena ote zen? Batek daki. Fernandorena ote zen, bada? Auskalo.

Dena den, oraingo honetan ere Antonio Zavalaren iturrira jo beharko dugu kapitulu honen izenburuko aupadari erantzuteko. Ez dago garbiago adierazterik¹⁰¹:

Nere iritzian, Fernando zer edo nor zan jakin nai duanak, ipuiak alde batera utzi bear lituzke, auek agidanean egia baño gezur geiago izango baidute; ta bertsoak eta bertsodun gertaerak artu bear lituzke bakarrik gogoan, auetan seguru asko gezurra baño egia ugariago ibilliko baita.

Bat gatoz oso Tolosako jakintsuarekin.

Eta horren harira bildu ditugu datorren kapituluan bertsodun gertaerak edo hizketako bertsoak, Zavalaren liburutik hartu eta euskara batuan ipinita. Eta beste horrenbeste egin genezakeen gainerako gertaerekin ere, nahiz eta ez izan Fernandorenak. Horiei ere zor baitiegu, eta ez gutxi gainera, Fernandoren izena guganaino iritsi izana. Azkenean, denen artean zaharberritu digute Fernando.

¹⁰¹ Zavala, 1966: 20.

14. Hizketako bertsoak

Aitzin-oharra: Bertsodun gertaera hauetan¹⁰², errima darama kontakizun bakoitzeko zati batek. Euskara batuan ipintzean testua, gehienetan errima galdu egiten da. Horregatik, eta jatorrizko hitzek graziaz gal ez dezaten, Antonio Zavalak dakarren bezala utzi dugu zati errimatua, eta oin-oharrean ipini euskara batuan.

Tripakiak

Egun batez, Tolosako feriatik etxerantz zihoala Fernando, nonbait arratsaldeko jan-edanak gaitz eginda, herri-sarretan aurkitu zen ardo-zaindariaren aurrean. Goranahiak eman eta bota zituen, noski, jandako guztiak.

Ardo-zaindariak, erakutsirik behatzarekin Fernandok utzi zituen opari edo erregalo haiek, barre egin nahian galdetu omen zion:

–Zer dira horiek, Fernando?

–Horiek? Tripakik...¹⁰³

Zuen erriko janarik
beti dizkie aitzakik;
nik eztizkiat nai ta
jaitzak ik.

¹⁰² Zavala, 1966: 83-96.

¹⁰³ Tripakiak...
Zuen herriko janarik
beti ditiztek aitzakiak;
nik ez ditiat nahi eta
jan itzak hik.

Don Juan de Garaioa

Beste bolada batean, herritik alogera hartzen zuela, mandazain zebilen, abere gainean gaixoak garraiatzen herri batetik bestera.

Goiz batean agindu diote eraman dezala jaun bat Tolosatik Hernanira.

Bazeraman noski, eta mando gainekoak, ia-ia Hernanira iritsi ziren garaian, esaten omen dio:

–Adi ezazu, Fernando: Donostiaraino eraman behar nauzu.

Fernandok, nola ez baitzuen Donostiaraino hura emanarekin nekea irabaztea beste alderdirik, erantzuten dio:

–Ez, jauna, ez: niri Hernaniraino esan didate, eta asko dugu.

–Baina... gizona!

–Zer gizona eta zer andrea?

–Baldin banaiz ni *Don Juan de Garaioa*!...

–Berdin da baldin bada inpernuko arraioa,¹⁰⁴

indarrez ezpada ni baiñan geiagoa,

Pernando mandoarekiñ etxera dijoa.

“Bai eta moduz”

Ardi bat ito zitzaion Fernando Amezketarrari; eta, guztia alferrik galdu ez zedin, hartu zuen larrua kentzeko asmoa. Lan honetan ari zela, aurkitu zuen bere herritar batek, eta esan zion:

–Fernando, ardia galdu al zaizu?

¹⁰⁴ Berdin da baldin bada inpernuko arraioa, indarrez ez bada ni baino gehiago, Fernando mandoarekin etxera doa.

Fernandok erantzuten dio orduan esanez:

– Bai eta moduz,¹⁰⁵
sarturik errekan
lau anka ta buruz;
testamentua egin du beretzat,
larrua kentzeko nekea neretzat;
toma, Ganbo,
nik emango da ik jango;
Fernandoren aziendak
ez dik denbora luzean iraungo.

Madril?

Artzain bat bere artaldearekin zihoan behin batean; eta, topo eginik erdaldun batekin, galdetzen dio honek hari:

– Buen hombre: ¿este camino conduce a Madrid?
– Madrill?¹⁰⁶
Entzuten detanez
andik urruti nabill.

* * *

Fernando bere ardiekin Beterrira zihoala, topo egin zuen soldadu-talde batekin; eta, ikusirik gizagaixo bat besteari ezin jarraiturik zihoala, esan zion:

¹⁰⁵ Bai eta moduz,
sarturik errekan
lau hanka eta buruz;
testamentua egin du beretzat,
larrua kentzeko nekea niretzat;
toma, Ganbo, [Fernandoren zakurraren izena]
nik emango eta hik jango;
Fernandoren aziendak
ez dik denbora luzean iraungo.

¹⁰⁶ Madril?
Entzuten dudanez
handik urruti nabil.

–¿Aunde vas?

Soldaduak erantzun zion:

–A Madrid.

–¿A Madrill?¹⁰⁷

Iritxi iteke baiño

urrutitxo abill.¹⁰⁸

Dolorea

–Zer gauza da dolorea? –galdetzen dio erretoreak.

Eta Fernandok erantzuten du:

–Maian ez eukitea laborea.¹⁰⁹

* * *

–Fernando, zer gauza da dolorea? –galdetu zion erreto-
re jaunak.

Eta Fernandok erantzun zion:

¹⁰⁷ A Madril?

Iritsi hinteke baina
urrutitxo habil.

¹⁰⁸ Antonio Zavalak, honen ondoren, beste kontakizun bat ere badakar, aurretik ohar bat ipinita: Azpeitian jaso zuela kontakizun berri hau, Fernandorena aipatu gabe eta oraingo bizimoduaren itxuraz jantzia. Hauxe da kontakizuna:

Automobil luze eder bat, bere astotxoarekin zihoan baserritar zahar baten ondoan gelditu omen zen, eta txoferrak galdetu omen zion:

–¿Por dónde se va a Madrid?

–¿A Madril?

Nondik joaten den ez dakit, baina apartetxo habil.

Txoferrak entenditu ez, eta:

–¿Qué dice? ¿Qué dice?

–Nik lehena berriz e [berriz ere].

¹⁰⁹ Mahaian ez edukitzea laborea.

–Zer gauza dan dolorea?¹¹⁰
Ez edukitzea ezer gordea;
jan bearra ta errotan laborea:
ori izaten da gure dolorea.

Adarra

Orain urte asko dela, jokatu omen zen Hernanin pilotaka entzute handiko bat, alde batetik lapurtarrak, beste aldetik gipuzkoarrak zirela, denak euskaldunak. Han omen zen gure Fernando Amezketarra ere, eta zeuzkan bi ogerlekoak beretarren alde ipini ere bai. Eguzkia ere ez da beti agertzen eta gipuzkoarrei egun hartan zoria ez zitzaien agertu: galdu egin zuten, edo behintzat galdutzat eman zuen juezak. Hango sesio, armonia, borroka eta haserreak!

Fernandok ere zalapartaren bat egin behar izan zuen nahaspila hartan. Baina lehenagoko moztailarena gertatu zitzaion: makilada batzuk hartu, bizkarra beroa atera, eta dirua bertan utzi.

Etxera zihoala, ia Billabonara iritsi zenean, Agaizko Txominek galdetu zion:

–Aizak, Fernando, zer berri duk Hernanin?
–Ernanin?¹¹¹
Galdu duenak armonin,
beste batzuek agonin,
nik ere joan ezpanintz obe nin.

¹¹⁰ Zer gauza den dolorea?
Ez edukitzea ezer gordea;
jan beharra eta errotan laborea:
hori izaten da gure dolorea.

¹¹¹ Hernanin?
Galdu duenak armonian,
beste batzuek agonian,
nik ere joan ez banintz hobe nian.

-Baina zer gertatu duk?

-Adarra!!!

Gatzaren harrak

Zihoala Fernando astotxo batekin arto-zorroaz zamaturik, inguruko arandegi batetik aurreratu zitzaizkion donostiar bi txit umorekoak, eta Fernandori galde egin zioten honela:

-Fernando.

-Zer nahi duzue?

-Baldin al badu, mesede bat guri egitea nahi genuke.

-Zer da, bada?

-Ekarri dugu bi lagunek bagoi handi bat beterik gatzarekin, eta honi sortu zaizkio piztia edo harrak, eta plaga hori ateratzeko zerbait erremedio emango ote lezakeen.

-Nik eman nezakeen erremedioa da mandoaren esnea.

-Baina mandoak ez du esnerik, gizona.

-Ez eta ere gatzak arrik,¹¹²

ez dit neri donostiarrak egingo farrrik, arri, astoa!

Eta gertatu ziren donostiarrak lotsaturik.

Zahi eta irin

Behin batean, bere astotxoarekin feriatik etxera zihoala, azkar usteko bat irten zitzaion bidean, esanez:

-Fernando, nondik zatoz?

-Feriatik.

-Laboreak zer egin du?

-Zahi eta irin, zahi eta irin.

¹¹² Ez eta ere gatzak harrrik,

ez dit niri donostiarrak egingo barrerik; arre, astoa!

–Hori ez dizut galdetzen, baizik plazako gorabehera.
–Zaldian gorago, asto txikian baino.
–Fernando, horiek honela dira, baina asto honek kar-
gak aurreraegi dauzka.
–Nahiago nuke ordubeteko bidean aurrerago baleuzka.
Arri, astua, arri,¹¹³
illuntzerako ote gaitetzian
atarian jarri,
ezer irabazten ez degu-ta
mintzatu arren gizon orri.

Agudo, alajainetan!

Tolosako ferian Fernando ikusi zuen batean, lagun batek
galdetu zion:

–Gariak egin al dituzue, Fernando?
Eta hona Fernandoren erantzuna:
–Gure Azaroa Abenduan,¹¹⁴
goiz bear ta beranduan.
Eguraldi onaren bearra bagenduan.
garia egingo bagenduan.
Azaroaren azkeneko larunbatean
gari guziak egin dizkiagu egun batean.

¹¹³ Arre, astoa, arre,
iluntzerako ote gaitzkeen
atarian jarri,
ezer irabazten ez dugu-eta
mintzatu arren gizon horri.

¹¹⁴ Gure azaroa abenduan,
goiz behar eta beranduan.
Eguraldi onaren beharra bagenuen.
garia egingo bagenuen.
Azaroaren azkeneko larunbatean
gari guztiak egin ditiagu egun batean.

Ardi bahituak

Fernandori ardiak bahitu zizkioten Orendainen. Zeinenak ziren jakin zutenean, deitu zioten Fernandori Orendaingo herri-etxera.

Bidean zihoala, norbaitek galdetu zion:

–Nora zoaz horren goiz, Fernando?

Eta Fernandok erantzun zion:

–Orendaina noa deituta,¹¹⁵
gure ardiak omen daude baituta.

Ez daude preso egoten oituta...

Jabeak bere gauzak nai ditu-ta,
bere billa noa ondo estututa.

Biaje onek pamilia ez du utziko goituta!

* * *

Fernando behe aldetik mendira zetorren; baina, Tolosara iristean, ardiak kamioan aurrera bota zituen eta bera osatuan gelditu zen, eta bai egun batzuk bertan pasatu ere.

Halako batean, Alegiatik abisua heldu zitzaion, ardiak bertan bahituta zeudela.

Orduan, Alegiara joan zen eta, ardiak zeuden tokira etorrita, honela esan zuen:

–Betik abiatu nintzan ostegunean,¹¹⁶

¹¹⁵ Orendaina noa deituta,
gure ardiak omen daude bahituta.
Ez daude preso egoten ohituta...
Jabeak bere gauzak nahi ditu-eta,
beren bila noa ondo estututa.
Bidaia honek familia ez du utziko goituta!

¹¹⁶ Behetik abiatu nintzen ostegunean,
Tolosan izan naiz bost egunean,
nire ardiak Alegian daudela bahituta,

Tolosan izan naiz bost egunean,
nere ardiak Alegin daudela baituta,
norkbere gauzak nai ditu-ta,
orain zaude zu oik aituta.

Eta ardiak hartu aurrean eta mendi aldera segitu zuen.

¡Más carga!

Gerratean, Fernandok Betelura bagajea eraman behar zuen. Hartu zituen hiru mando, eta soldaduak hasi ziren mando gainean zama jartzen. Jarri eta jarri, mandoak lehertzeko zorian zeuden; eta, hala ere, soldaduek ez zioten zama jartzeari uzten.

Nahikoa zela esan zien Fernandok; baina erdaraz jakin ez, eta ezin esan.

Hala, zapatariari galdetu omen zion ea nahikoa zela nola esaten zen erdaraz, eta zapatariak esan zion “más carga” –jarri gehiago– esaten zela.

Soldaduek zenbat eta zama gehiago jarri, orduan eta haserreago Fernandok esaten zuen “más carga, más carga...” Mandoak lurra jotzeko zeudenean, Fernandok mandoen gaineko zama guztia lurrera boteaz, esan omen zuen:

–¡Más carga, más carga!¹¹⁷

Iru mando ta bost karga?

Artutako lekuan bertan deskarga!

Erri ontan zapatari presturik ez al da?¹¹⁸

nork bere gauzak nahi ditu-eta,
orain zaude zu horiek adituta.

¹¹⁷ *Más carga, más carga!*

Hiru mando eta bost karga?

Hartutako lekuan bertan deskarga!

Herri honetan zapatari presturik ez al da?

¹¹⁸ Kontakizun honen amaieran, ohar jakingarri bat ipini zuen Antonio Zavalak. Hona hemen, gaurko erara egokituta:

Pitxita

Bi neskatxa gazte, apain eta lirain, txakur txiki polit bat berekin zutela zihoazen.

Fernandok ikusi zituen eta esan zien:

–Horixe da txakurtxo polita... Zer izen du?

–Pitxita.

–Putzik egiten al du ipurdia itxita?

Zereko behorrak!

Behin Fernando mendi-tontor batean elur-lapatsetan hoztak dar-dar ardi-zain zegoela, bere behorren bila joan zen batek galdetu zion:

–Behorrik ikusi al duzu hemen, Fernando?

Eta Fernandok erantzun zion:

–Beorrak? Zereko beorrak!¹¹⁹

Ardian erdiak akabatuta,
barrutiak ezin pagatuta,

Fernandoren denboran, 1764-1823, Euskal Herria ere ukitu edo astindu zuten hiru gerra izan zituen Espainiak: 1) “Guerra de la Convención” deritzana (1793-1795), 2) euskaraz “Frantsestea” eta erdaraz “Guerra de la Independencia” deritzana (1804-1814) eta 3) “Guerra Realista” esaten dena (1822-1823).

Lehenengoan, 30 bat urte zuen Fernandok; Frantsestean, 44 urtetik 50 bitartera; eta hirugarren gerra, berriz, bera hil zen urtean bukatu zen. Horregatik, mando-kargaren gertaera hau ez da hirugarrengo honetan gertatua izango, beste bietako batean baizik; eta, gure iritzirako, lehenengoan, gazte sasoikoa baitzen orduan Fernando, eta gazte jendea baita gerra-lanetara behartzen dena.

¹¹⁹ Behorrak? Zereko behorrak!

Ardien erdiak akabatuta,
barrutiak ezin pagatuta,
ez gaude abelera txarrean geldituta.
Eguraldi hauek jarri bitza mudatuta,
bestela aurki naiz ardi eta guzti akabatuta.

ez gaude abelera txarrean geldituta.
Eguraldi oek jarri bitza mudatuta,
bestela aurki naiz ardi ta guzti akabatuta.

Zulo batekin bi zulo

Bi abokatu elkarrekin pelean zebiltzan. Batek honela esan zion:

–Hi ni baino abilagoa haiz, baina hiri hizketan emango diana ekarriko diat nik!

Eta besteak:

–Ekar ezak, ba, ekarri!

Eta hala, Fernando ekarrarazi zuen.

Abokatu abil hura batetik bestera paseatzen zebilen, Fernandori zer galdetuko zion pentsatzen. Fernando, berriez, geldirik zegoen, hark zer esango zuen zain.

Eta, azkenik, honela galdetu zion abokatuak:

–Zulo batekin bi zulo nola itxi daitezke?

Eta Fernandok erantzun zion:

–Jaunak, ori besterik ez ta¹²⁰

gaur kontu orrekin Tolosan egin bear degu pesta?

Berorren sugurra nere ipur-txuluan sartu besterik ezta!

Abokatua oso haserretu omen zen, baina berea eginda, axola gutxi izango zitzaion Fernandori.

Munduko gauzarik onenak

Behin batean, erretoreak honela galdetu zion Fernandori:

–Zer dira mundu honetan gauzarik onenak?

¹²⁰ Jaunak, hori besterik ez eta

gaur kontu horrekin Tolosan egin behar dugu festa?

Berorren sudurra nire ipurtzuloan sartu besterik ez-eta!

Eta Fernandok honela erantzun zion:

–Osasuna ta pakia,¹²¹
andre ona ta dotia,
iru ankeko tupi aundi bat
txerri-xolomoz ta ollaskoz betia,
zato potxolo bat napar ardo onez betia,
nik eskatzen ditudanak oik tia.

¹²¹ Osasuna eta bakea,
andre ona eta dotea,
hiru hankako tupina handi bat
txerri-solomoz eta oilaskoz betea,
zahato potxolo bat nafar ardo onez betea,
nik eskatzen ditudanak horiek dira.

15. Fernandorena ote da bertso sorta hau?

Antonio Zavalak, 1983an, bi liburutan plazaratu zituen misioetako bertsoak, hain zuzen *Mixioetako bertsoak* izenburuaz. Lehenengo alean dator “Oraziozko itz neurtuak” bertso sorta, Fernando Amezketarrarena izan daitekeena, Zavalaren hitzetan¹²².

Tolosako jakintsuak hiru bidetik jaso zituen bertso hauen arrastoak. Hirugarrena da baliotsuena, gure ustez. Honela dio Zavalak¹²³:

Eta, irugarren, Zaldibia'ko Jose Garmendia apaiz jaunak eskuz idatzita bialdu zizkigun bertso auek, Bilbo'n Iztueta'ren paperetan azalduak zirala-ta, moldiztegi-ize-na onela zuan bertso-paper batean: *Tolosan: Mendizabalen alargunaren moldiztegiuan*.

[...]

Iztueta'ren paperetan azaldutako bertso-paper onek izenburua onela du: *Fernando Amezquetarrac ifinitaco itz neurtuac*.

Arenak ote dira, beraz? Bertsolari famatu arek pape-rean jarritako bertsorik ez da orain artean inñun azaldu. Orregatik, puntu au al degun añean argitzea on litzake noski.

Antonio Zavalak, azalpen interesgarri gehiago ere eskainiz, epai hau eman zion argibide sortari¹²⁴:

Bertso auek Fernandorenak izateak, badu, beraz itxura pixka bat.

¹²² Zavala, 1983: 33-38.

¹²³ Zavala, 1983: 37.

¹²⁴ Zavala, 1983: 38.

Hauek dira bertsoak:

1. Kanta berri bat daukat
oraziozkoa,
iñork aditzen badu
deboziozkoa;
orain klaratuko det
itz egiazkoa:
ez da Paraisoa
interesazkoa,
guziok salbatzeko
karidadezkoa.
2. Beti alabatzen det
Jainkoaren otsa,
bekatu egiteaz
eskusa ta lotsa;
pobrezaz izandu zan
Jesusen jaiotza,
batetik elurra ta
bestetik izotza,
gero guregatikan
pasa eriotza.
3. Ogei ta amairu urte
munduan pasarik,
gurutzean ill baitzan
emen asperturik;
zer etorri bear zan
berak pensaturik,
etzaku gogoratzen
alako konturik,
gauden bada arenaz
eskarmentaturik.

4. Lan ura egin zuan
Arek guregaitik,
bada pensa dezagun
Bera danagatik:
Ama tristeak negar
begi bietatik,
Aita Eternoari
eskatzen bertatik,
arren eratsitzeko
gurutze artatik.

5. Aitak borondatea
an kunplitu zuan,
amak magaletara
bertan artu zuan;
itz batez gogotikan
Ark galdetu zuan:
ea aren Semeak
zeren kulpa zuan;
gu salbatzeagatik
ura egin zuan.

6. Orra, nere jendeak,
atera kontuak
nola etorri diran
Misio Santuak:
manifesta ditzagun
geren bekatuak,
fedean faltatuta
guri gertatuak,
konfesio on batez
daude barkatuak.

7. Agoztua sartuta
lenengo astean,
errira eldu ziran
illaren bostean;
esplikatzen digute
sermoian jarrean,
eztirala etorri
guretzat kaltean,
zerura juateko
berekin batean.

8. Reljioso biak
dira alkarrekin,
diote: Zeñek nai du
zerura aiekin?
Ongi esplikatuz
sustanziarekin,
aizken errematea
Santo Kristorekin,
gure salbazioa
duela Berekin.

9. Baldin nai baditugu
animak salbatu,
dotriñan bear degu
kontu ongi artu.
Zertako para ziran
amar mandamentu,
Eliz Ama Santaren
zazpi sakramentu?
Kredo-artikuluak,
orietan kontu.

10. Eutsi nai dionak
kristandadeari,
gogotik erregutu
Aita gureari;
Birjiñak esan dio
itz au jendeari:
seguru eusteko
santidadeari,
penarik eman gabe
aren Semeari.

11. Orren ondorengoa
da Abe Maria,
artzaz konsolatzen da
Birjiña Maria;
seme bat egiñ eta
donzella garbia,
orain Berak daduka
gure guardia,
arren izan dezala
miserikordia.

Bereak baldin badira, bertso hauetan fededun ez ezik, fedetsu ere azaltzen zaigu Fernando. Ezaguna den bezala, elizako sakramentu guztiak –ordenarena salbu– hartutakoa zen Amezketarra: bataioa, sendotza, ezkontza... Arago: 1817an, beste herritar askoren antzera, Errosarioko Amaren kofradiakide bihurtu zen. Ezin da ahaztu, gainera, txarteletara joanda, erretoreari eman zion erantzuna. Bistan dago zimendu sendoko fedea zela berea.

16. Fernandoren garaiko bertso amezketarrak

Antonio Zavalak, 1985ean, *Ezkundu bearreko bertsoak* liburua plazaratu zuen, Auspoa bilduma paregabea. Ordurako bilduma bikaina zen, Zavalaren eskutik. Aipatu dudan liburuak 187. alea egiten zuen. Amezketako Ergoenari eskaini zion azala, nola aurrekoa hala atzekoa. Hitzaurrean, berriz, honela dio Zavalak¹²⁵:

Lenengo aitaturko degun erria Amezketan izanik, bera
aukeratu degu, argazki baten bidez liburu onen azala
apaindu dezan.

Orduan, noski, aipamen horrek eraginik, bertsoak irakurtzera sartu nintzen 11. orrialdean. Eder-ederrak irudituz zitzaizkidan; gainera, oso amezketarrak hizkeran, salbuespen txiki batzuk izan ezik.

Bertso horiek erakusten duten euskara Amezketakoa izan zitekeen duela berrehun urte. Horregatik datoz kapitulu honetan. Hona hemen¹²⁶:

1. Ama-alabak daude
diskordiarekin,
esaten goaz nola
nai duenak jakin;
ezkontzen utzi nai ez
gustokoarekin:
–Ama, ez naiz jarriko
zuk esanarekin.

¹²⁵ Zavala, 1985: 10.

¹²⁶ Zavala, 1985: 11-18.

2. –Amak alaba nai diñ
txit ondo ikusi,
neketan nualako
egin eta azi;
aplikatuko niken
nik nun ondo bizi,
ez txorakeriako
ezkontzarik asi.
3. –Tomas ezkontzetzeko
maiz allegatzen zat,
ama, mutil polita
iduritutzen zat;
txit kariño aundia
daduka neretzat,
ta konformatzen gera
biok alkarrentzat.
4. –Tomas zertarako den,
ume mukizue?
Bizimodua zer dan
nundik dakizue?
Oraindiokan bestek
ematen dizue,
gero izango dala
uste al dezue?
5. –Maiz bisitatzen nau:
“Zer diozu, dama?”
Nere biotzak beti
argana narama;
mutil zintzua dala
badaduka fama,
biziko al gerade
saiatuta, ama!

6. –Tomas jokalaria
dala det aditzen,
edanda ere iñoiz
bazekin orditzen;
festatik feriara
beti or zebiltzen,
alakoak etxera
eztin ezer biltzen.

7. –Dantzari ederra da,
abilla jokuan,
koartoak biltzen ditu
dabilen lekuan;
ez al ditu utziko
guziak kanpoan,
Tomas zintzotuko da
ezkondutakoan.

8. –Ez den, ez, mudatuko
engañatzen ezpanaiz,
ik probatu bear den
ezkondutzen baaiz;
artu bearko ditun
bizkarrekoak maiz,
miserian negarrez
or ibilliko aiz.

9. –Ama, desafiorik
ez egin geroko,
miserian negarrez
ez naiz etorriko;
Tomasek maite nau txit,
ez nau, ez, ni joko,
kariñosoagorik
etzaigu jaioko.

10. –Iri iduritzen zan
senargai ederra,
lau txanpon eztaduzkan
tunante alperra;
gero ez den zuzentzen
zartuta okerra,
eta etxe utsean
beti baden gerra.
11. –Ama, zertako dabill
galerazitzeko?
Oraindikan sasoian
dago ezitzeko;
biok gazteak gaude
gustora bizitzeko,
ez nago kontu oiek-
gatik utzitzeko.
12. –Ezkondu bear baden,
artzan moduzkoa,
ez orrela tunante
dabilen mundukoa;
Jose den iretzako
nere gustokoa,
langillea ta zintzoa
pare bagekoa.
13. –Ama, zer esaten dit?
Erotu al zaio?
Agure orri farrez
egoten naitzaio;
orren burutik ezta
kontu ori jaio,
ezkondutzerik ari
oroitzen etzaio.

14. –Josek ezkondu nai diñ,
umill egon ari,
ez jardun ausentzian
beti pregonari;
begiraion aren
konduta onari,
zintzoa, abilla ta
aberatsa den ori.
15. –Ama, gazteagan det
nik amorioa,
zarrak pretenditzea
da kontrarioa;
agure bizkar makur,
galtza jarioa,
iruditzen zat dala
nere erioa.
16. –Alaba, itz txar oiek
sar itzan atzera,
bestela or naun sarri
makillaz jotzera;
Jose etorriko zan
jaiean etxera,
biok ezkonduzkeko
arreglatutzera.
17. –Ama, mutil zar ori
al dakar jaiean?
Nunbait funtzioaren bat
ikusi naiean;
agudo joango da
datorren bidean,
ostikoaz jo eta
buelbaka aidean.

18. –Neska, egin biaitun
amak aginduak,
bestela galduko au
oraingo munduak;
Jose artu zan eta
bazetin diruak,
aiekin egiteko
nai diran moduak.
19. –Ama, ez det gustorik
nik diru utsean,
disposizioa ere
on da gorputzean;
galtzak bai ta gizonik
ezpadu etxean,
bizi-modua dago
estadu motzean.
20. –Erakutsi nai niken
zer modutan bizi,
buru gogorra daukan,
ezin adiazi;
nai dedana egin zan,
orra libre utzi
ez etorri negarrez
biar edo etzi.
21. –Ama, negarrez etxera
etorriko ez nazu,
nere gustoa egiten
uzten badidazu;
Jose begietatik
aparta gidazu,
Tomas orrekin, arren,
ipiñi nazazu.

22. –Burua arro daukan,
gogoa txit ero,
ez aiz beti izango
orain bezin bero;
lanak izaten ditun
ezkondu ta gero,
alako tunantea
beretu ezkeru.
23. –Ama, eman dit zenbait
kontrako aitamen,
baña berean firme
dago alaba Karmen;
zeñek bere gustoa
egin bear emen,
ala gerta dedilla,
biba Tomas, amen.

Antonio Zavalaren iruzkin batekin amaituko dugu kapitulua. Interesgarriak dira oso haren apunteak. Honela dio tolosarrak¹²⁷:

Bertso auetan, irakurleak ikusi duanez, ama-alabak eztabaida gogorrean jardun dira, alabaren ezkontza dala-ta. Alkarrizketan moldatutako bertso-saillak gaur baiño ugariagoak ziran garai batean, joan dan mendearen [XIX. mendearen] erdi aldean-edo.

Onako au oso ezaguna izan zan. Etzituan, bestela, oinbeste argitaraldi izango:

Bertso-papera, *Vergaran: Manuel Imazen moldizte-guian* argitara emana eta Paris'ko Liburutegi Nazionalan agertua. Au degu argitaldirik zaarrena eta osoena.

¹²⁷ Zavala, 1985: 19.

Eta Zavalak, beste sei argitaraldi aipatu ondoren, honela jarraitzen du¹²⁸:

Beste zenbait tokitan ere arkitu ditugu bertso auek, eskuz edo makinaz idatzita; baiña sorta osoa iñun ere ez.

Tolosa'ko Manuel Urreta zanaren bilduman, amabost bertso ta erdi; eta ondoren oar jakingarri au:

“Versos del tiempo de Fernando Amezketarra. Estos versos los recogí a mi madre, que los cantaba de memoria. Faltan algunas estrofas más; son versos compuestos por uno de Amézqueta y que se decía salió un matrimonio desgraciado con un Tomás calavera”.

¹²⁸ Zavala, 1985: 22.

17. Fernando eta Lazkao Txiki, Eusko Legebiltzarrean

Gasteizen gaude, 1998ko maiatzaren 26an, Eusko Legebiltzarrean. Une batetik bestera EITBren Legebiltzar Kontrolerako Batzordea batzartuko da, Joseba Arregi parlamentariaren esanetara, besteak beste honako gai bitxi hau aztertzeko¹²⁹:

Comparecencia del Director General de EITB, a petición de la Comisión, de conformidad con la solicitud formulada por el señor Mosquera Mata, del Grupo Parlamentario Foralista Alavés, con objeto de que informe del contenido y las características del programa de los domingos en ETB-1, a las 21:30 horas, titulado "Lazkao Txiki".

Mosquera Mata jaunak ez zuen lan handirik hartu EITBko zuzendariaren agerraldia eskatzerakoan zer-nola-ko arrazoiak izan zituen argitzeko:

Bueno, es muy sencillo. Está puesto ahí, y en cualquier caso decirle a su señoría, a la Presidencia, que es un programa que a mí personalmente no me gusta. Pero de eso hablaremos luego.

Mosquera Mata, garai haietan, Unidad Alavesa partiduaren burua zen. Medikua ogibidez, eta Galiziakoa jatorriz. Ez zuen hitz bat bera egiten euskaraz. Seguruenera inoiz ez zuen ikusi telebistako programa, baina norbaitek esana izango zion "Lazkao Txiki" emankizun haietan bazi-rela kezka hartu beharreko kontuak.

¹²⁹ www.parlamentovasco.euskolegebiltzarra.org/eu
Espediente-zenbakia: 05/06/10/03/0028. Jatorrizko ekimena:
05/10/06/01/0471. Bilkura-eguna: 1998.05.26.

Iñaki Zarraoa Zabala zen 1998an EITBko zuzendari nagusia. Honela ekin zion bere jardunari:

Gaur galdekizun zaidan programak, "Lazkao Txiki"-k, alegia, duela urte batzuk urratu genuen bidean ditu bere erroak: "Fernando Amezketarra" izan zen lehen urrats hura. Harrera ona izan zuen oso, eta ahal zen guztia egin genuen bide horretan.

Halaz guztiz, Fernando Amezketarraren figurak eskaintzen zituen gertaera, pasadizo eta hitz-jokoen harrobia agortu egin zitzaigun, normala denez. Guztira 390 minutu ekoiztu ziren.

Zeinen emaitza onak eskaini zizkigun ikusita, beste aukera batzuk aztertu genituen, eta azkenik "Lazkao Txiki" bertsolaria zenari buruzko proiektua aukeratu genuen.

Joxe Migel Iztueta "Lazkao Txiki"-ri buruz datu asko genituen buruan. Euskaldun gehienok genituen gogoan bere gorpuzkera eta izateko modua. Bertsozaleek batik bat oso ongi ezagutzen zituzten bertsotan egiteko bere modua, ahotsa eta abar. Ia gehienok ezagutzen genuen istorioak eta pasadizoak kontatzeko haren modua.

Bestalde, Fernando Amezketarraren figura lantzeko erregistro bakarrarekin egin zitekeen. Umore-ikuspegitik, alegia. Joxe Migel Iztuetari buruzko proiektu batek beste erregistro batzuk ere kontuan izan behar zituen: xamurtasuna, bizimodu gogorra aldi batzuetan (bakardadea, diru-eskasia, ezkongabetza derrigortua) eta abar.

Eupada guzti hauei erantzuteko esparru hau aurretiaz landutako produktora batek, Irusoinek, proiektuaren arrakasta bermatzen duen firma bat ekarri zigun: Lotura Films. Zuzendari orokorra, Juanba Berasategi izango zen. Gidoilaria, aldiz, Koldo Izagirre.

Edukiei dagokienez, gidoilariak Joxe Migel Iztuetari buruz idatzitako liburuetan oinarritu dira. Auspoa eta Sendoa argitaletxeek liburuki bat baino gehiago eskaini

dizkiote "Lazkao Txiki"-ri. Horrez gain, idazle eta artikulugile zenbaitek behin eta berriz jorratu du bere biografia. Obra horietan dago gure seriearen iturri bakarra.

Beraz, marrazki bizidunak dira, bertsolari baten biografia kontatzen du serieak, 52 kapitulu kontratatu ditugu, zazpi minutukoak, eta normalean hiru kapitulu segidan ematen ditugu.

Zarraoa Zabalak argibideak eman orduko Mosquera Matak hartu zuen hitza:

A mí me gustaría que nos explicara un poco mejor si a lo largo de la serie que disfrutamos los domingos, en algunos momentos de esa vida o de esa obra se han vertido algún tipo –digamos– de programas humorísticos que puedan de alguna manera considerarse como provocativos, es decir, con los símbolos de la nación española: el ejército, etcétera.

EITBko zuzendariak erantzun hau eman zion:

Egia esateko, nik zehatz-mehatz ez ditut ale guztiak eta kapitulu guztiak ikusi. "Lazkao Txiki"-ren biografia barruan badaude pasadizo batzuk, ba, guardia zibilekin, soldaduskara joan behar izan zuenean... Horietako pare bat ikusi ditut nik, eta ez zait iruditzen batere mingarriak direnik inorentzako. Soldaduskara zihoan programa ikusi nuen, eta, beno, azkenean kontatzen duena zera da, berak nola ikusten duen soldaduska, zer gogoeta egiten zituen joan behar horretaz, baina hori hainbat eta hainbat gaztek egiten dute. Hor agertzen dira, Afrikara tokatzen zaiola eta, bere arazoak. Hor agertzen dira, ba, bera txikia izanik bere kideekin izango zituen arazoak. Eta nik uste dut nahiko normalak direla, esaten dizut denak ez ditudala ikusi, eta, beraz, ez dakit zure uste hori egiazkoa den ala ez.

Hurrengo txandan, Ezker Batua – Izquierda Unida / Berdeak taldearen izenean, Gallastegi Madinabeitia andereak hartuko du hitza:

Mosquera jauna, ez haserretu, baina normala iruditzen zait ez gustatzea. Ez dugu ulertzen nola marrazki bizidunen saio bat, eta “Lazkao Txiki” bertsolari famatu bat izanik bere bizitzako gertakizun batzuk kontatzen dituen, ba, nola sor dezakeen Legebiltzar honetan agerraldi bat. Guretzat arrazoi bakarra da. Berriz ere euskal kulturaren aurkako kanpaina bat jarraitzen dela, eta nola ez, kanpaina giroan gaudenez, ba, gogortzen ere bai.

Hirugarren parte-hartzailea Urquijo Valdivielso izan zen, Partidu Popularraren izenean:

Y también para compartir en parte la crítica formulada por el señor Mosquera. Y prueba de ello es que nosotros el día 16 de marzo de este año pedimos a través de la Mesa del Parlamento al Director General que nos remitiera una copia, precisamente, del programa emitido el día 15 de marzo, que supongo que será al que se refiere el señor Mosquera, en el que –efectivamente– y, si eso se entiende como un ataque a la cultura vasca, pienso que no se ha visto bien el capítulo, que además me comenta el señor Larreina ya está en el Parlamento, lo que se hace es ridiculizar una serie de símbolos, entre ellos una bandera, una institución como el Ejército.

Y suponemos además que si esta provocación o ese afán de ridiculizar hubiera sido hacia otro símbolo o hacia otro tipo de ejércitos o fuerzas de seguridad, probablemente otros hubieran puesto el grito en el cielo como también lo hubiéramos hecho nosotros.

...esperamos que se tome buena nota de la crítica que hoy se ha hecho aquí y en el futuro se tenga un poco más de cuidado en cuanto a la confección de estos capítulos, que, efectivamente, deben servir para promocionar la

cultura y la lengua vascas, pero no para criticar o para ridiculizar otra de las culturas que hay en este país, que es la cultura en castellano, y otra serie de instituciones que hay en este país como pueden ser las fuerzas de seguridad u otra bandera que también pertenece a esta Comunidad, aunque no sea la ikurriña.

Segidan, Alderdi Sozialistaren izenean, Maite Paga-zaurtundua Ruizen txanda izan zen. Laburturik oso, hona hemen bere jarreraren bihotza:

Entre gentes que han conocido a “Lazkao Txiki” he podido conocer alguna pequeña crítica en el sentido de que la serie no solamente englosaba la figura de Lazkao Txiki, sino que tenía también unos ciertos contenidos ideológicos... Una cosa es la cultura que se manifiesta en euskera, y otra cosa son ideologías determinadas o el ataque a ciertos símbolos que parte de la Comunidad tal vez no reconoce como propios.

Iñaki Zarrakoak eman zion amaiera gaiari:

Bi hitz bakarrik. Lehenengoa: Hau fikzio-produkto bat da, bere garaian produktora batek eskainitako proiektu baten inguruan. Eta nik berriro diot, askotan aipatu dut: Zer egin behar dut? Zentsuratu?

Bigarrena: Ez da bakarrik fikziozko produktu bat, biografia bat da. Biografia baten barruan moztu daitezke bere pasadizoak, esanguratsuak baldin badira eta garai bateko ispiluak baldin badira?

Berehala pentsatu behar zuten Fernandok eta Lazkao Txikik, egun batez, Eusko Legebiltzarrean hizpide izango zirenik.

18. Fernandori azken elkarrizketa

Kazetaritzaren mugarren baitan eman dut bizitzaren zatirik handiena. Urte mordoxka, mikrofonoen morroi. Ia aldi berean, etxean eta zenbait urtez, *Olivetti Letera* idazmakina arina dantzatzen gauean, berandutxo arte, zigarroa ezpainetatik kendu ezinik, hurrengo goizean periodikora bidali behar nuen kronika zirriborratzen. Telebistan jardutea izan zen hurrengo aukera. Irratian zein telebistan edota periodikoetan, elkarrizketa da gustukoena dudana generoa. Hala zen garai batean, eta horrela da egun ere.

Urte asko dira kronika txikiak idazten hasi nintzela. Umetan, kolegio-denboran, argitaratzeko aukera geneukala-eta, zerbait idazteko eskatu ziguten egun batean. Jasota daukat neure lehen plazaratzea. Honelaxe idatzi nuen lehenbiziko lantxoa:

AMEZKETA

AMEZKETA'rra naiz ni. Erri au mendiaren azpian dago. Geienak artzayak dira; ni ere ala izan nintzan. Baserri-tarrak ere badaude. Fernando Amezketarra nere errikoa zan, da nere etxean jayo zan. Tolosa'ko konbentuan nago orain. Emen eztegu talo ta esnea, bañan bai ogi xuria. Asko ikasten det: onak izan denok. OTERMIN'tar JOXE MARI, amairu urte.

Kontuak aterata, 1961ean egindakoa izan behar du lan horrek. Batxilergoko bigarren urtea egiten ari nintzenekoa, beraz. Bere laburrean, gure jaioterriari buruzko oinarri-oinarriko gaiak daude lantxoaren muinean: mendia, artzaina, baserria, Fernando, erlijioa, talo eta esnea, ogia...

Handik urte pare batera-edo egin nuen bigarren kazetari-lana: elkarrizketa bat aita Calvo sakramentinoari,

Puerto Ricon haur-koru bat zuzentzen ari zenari. Harrez gero, estimu handian eduki dut elkarrizketa. Ehunka batzuk egina naiz, batik bat irratian; asko eta asko, maila eskasekoak; bakarren bat edo beste, apika, kontuan hartzeko modukoak.

Eta 1973an Herri Irratian kazetari izateari heldu nio-netik, beti izan dut honako burutazio hau: aukera sortuko balitzait, zer-nolako galderak luzatuko ote nizkioke Fernandori? Zer galdetu beharko ote nioke? Areago: inoiz amets egin izan dut, egin ere egin izan diodala elkarrizketa. Hori ez da ezer, haren erantzunak ere ongi jasoak ditut oroimenaren apalean.

Ondo baino hobeto irudikatzen dut non egon ginen elkarrekin tertulian. *Etxea* esaten zion berak, baina *aterpea* deitzea zuzenagoa dela esango nuke; ozta-ozta balio zuen, izan ere, euriaren purrusta-aldiei eta hotzaren zimiko-aldiei kontra egiteko. Han ibili ziren oilo apur batzuk, lotsagabe, ogi-apur edo arta-ale galduren baten bila, baina oso suerte eskasarekin arratsalde osoan. Aterpe hartan, ongi kontatuak izaten baitziren beti arta-aleak eta ondo aprobetxatua ogi-izpirik txikiena ere. Fernando bera baino sasoi hobean zebilen Maria Josefa emaztea. Zazpi urteren alde zuten euren artean, eta igarri egiten zitzaien; nabarmena zen diferentzia.

Bistakoa zen: eginkizun zeukanari baino gehiago begiratzen zion Fernandok ordu arte egindakoari. Elkarrizketa egin aurretik nabarmendu zuen joera hori. Kazetari izan nahi duenak ongi jakin behar du solaskidea non sentitzen den eroso eta non ikusten duen arriskuan bere burua. Ikuspuntu hori kontuan izanda ekin behar dio galderak egiteari kazetariak, eta espiritu horrekin hurbildu nintzaion Fernandori.

Fernando eta biok aurrez aurre jarri ginenean, oilo le-pasoildu bat hurbiltzen zitzaidan behin eta berriz, zerbait

emango ote nion esperantzan. Zeken nenbilela ohartu zenean, aztarrika egiteari ekin zion. Fernandorengana apenas jotzen zuen...

–Aizu, Fernando, oilo zahar honen modura, zu zeu ere aztarrika asko egina zara mundu honetan. Zer da zuretzat bizitza?

Galdera hau eginda, bere astia hartu zuen erantzuteko.

–Ardiak, familia, lagunak, goiz eder bat Agiñaten... eta bertsoak. Nirekiko, bizitza ez da bertsoa, baina bertsoa bizitza da; edota, bestela, ez da deus ere.

Erantzun labur hau eman eta isilik geratu zait gizona. Eta beste bigarren galdera egitera noala ikusi duenean, ez dit zirikatzeke aukerarik eman nahi. Eta jarraitu du:

–Bertsoa bizitzaren ispilurik garbiena da; bizitzaren zeremonia, alegia; batzuetan, pozaren aurpegia eta alegantzia erakusteko; hurrengoan, sufrikarioaren alderdi iluna azaleratzeko. Bertsoak mundualdi honetako joan-etorrien berri eman behar du. Askotan, otoitzarekin alderatu izan dut bertsoa. Horregatik, bertsolari onenaren jardunak ematen du, eman behar du, errezo: eskakizun sentitu eta sakon.

–Beraz, bizitzako fardela ongi betetako bertsolariari beste maila bat aitortzen diozu...

–Bertsotan jator jarduteko, oinazea zer den jakin behar da, zaurituta egona izan behar da alde zurretik. Bestela, txepelkeriaren jarduna baino ez da, horretara eror daiteke. Eta askotan horrela aritu den batek esaten dizu kontua. Oinazea, zauria... eta gero bertsoa. Bestela, umekeria gogotik...

–Hori da bertsolaria, zure ustez. Horrela ikusten al duzu zeure burua?

–Hobe bai... Ordu asko egiten dut nik, ahal dudan baikoitzean, errementariari begira. Burdina hartu eta ikusi

egin behar da nola borrokatzen den errementaria, mantso-mantso, labetik ateratako zati gorituarekin... eta nola errenditzen duen bere premietara... Errementaria naizela uste dut, gutxienez haren antzekoa, neure baitatik, neure labetik hitza hartu eta esan nahi dudana egokiro txirikor-datu bitartean. Burdinarekin ez baina hitzarekin egiten dut borroka nik. Egia esan, makina bat kolpe txar emana naiz hitzari...

–Eta nondik jaso izan duzu argia horretarako, Fernando?

–Aizu, galdera horixe egin nion behin don Juan Ignazio herriko erretoreari. Ba al dakizu zer esanda utzi nin-duen?... “Fernando, zu hain azkarra izaki, eta ez dakizu argitasuna nondik datorkigun? Zerutik, zerutik, gizona. Zerutik jaitsitako dohaina da. Ez da aurkitzen mundu honetako gauzen artean. Oso goitik datorren jarioa da, etorria, ortzadarraren antzera. Ustekabean etorri, oharkabean joan...”.

–Emakume-kontuetan jarduten duzuenean ere bai? Orduan ere etorri, jario zerutiarra al da?

–Ez beti, noski. Baina, beti behar bezala jardungo bagina, pintore baten antzekoak izan beharko genuke. Don Juan Ignazio erretoreak esaten duenez, gizonetzko nahiz emakumezko bati buruzko bertso dotore bat egiteko, ezinbestekoa omen da pertsona hori negarrez alde aurretik ikustea, zotinka. Apaiz-kontua dela esango nuke hori. Ez da hala? Iztueta zaldibiarrek oso bestelako kontuak esan izan dizkit. Emakume bati buruz behar bezala bertsoan egiteko, ezinbestekoa izango omen litzateke berarekin etzatea. Badakizu: pikaro samarra da zaldibiarra. Horregatik dago oraintxe ere dagoen lekuan, giltzapean. A, bai, etorria galdu dudala uste dut, behin behar-eta, emakume-kontuetan hasi naizenean...

–Urtetan aurrera ere bazoaz eta...

–Horretan hobeto, diru-kontuetan baino. Ezer gutxi behar dut neure buruarekin konforme sentitzeko. Oraindik ere zerbaitetarako balio dudala jakiteak ematen dit bizipoza. Besteek aintzakotzat hartzea. Eta oraindik ere, kantuan hasten naizenean, bertsozaleak isildu egiten direla ikustea. Estimazio-izpiren bat aitortzen didate horrekin. Izan ere, bertsotan ari naizenean, eskastasunetik libratu bezala egiten naiz... Neure burua ezer gutxitzat juzgatuta ere, zerbait banaizela ikusten dut. Barne-laineza emango balit bezala.

–Ilusioz bizi zara, beraz?

–Ba al dakizu zer den ilusioa? Erreal, ardit bat bera ere ez dutenen eguneroko martxa. Horixe da ilusioa: hutsaren hurrengoa, alegia.

–Besterik ezer geratzen al zaizu bizitza honetan?

–Bai, bizkarra. Kristau batek sorbaldarik ez badu, ez dauka ezer. Trantzeren batean laguntza eske datorrenarentzat oso beharrezkoa da sorbalda edukitzea. Egia esan, ez daukat indar handirik neure sorbalda nekatuan... Heriotza alde-aldean dudala sumatzen dut, zakur amorratua bezala darabilkidala inguruan, noiz hozka egingo.

–Eta orduan?

–Hiltzen naizenean, norbaitek nire bertsoaren bat kantatzen baldin badu, jauzi egingo dut zerraldoaren barruan. Hori egia balitz, bertsoaren hegoetan biziko bainintzateke sekulorum sekulotan.

–Eta zer estimatzen duzu orain bertan gauza guztien gainetik?

–Isiltasuna eta bakardadea dira gauza printzipalak. Hala ziren garai batean, eta horrela da gaur egun. Zalapartatik ez dator gauza onik. Isiltasuna, berriz, haus-

narketaren iturri da. Bakardadea, zeure buruari kontuak ematea... Badakizu zer gertatzen zaidan azken bolada honetan?

-??

-Asko pentsatzen dudala, ezer ez pentsatzeko... Isil gaitzen, adiskidea.

19. Kronologia

- 1764: abuztuak 13. Adunan ezkondu Martin Jose Bengoetxea Altuna eta Josefa Antonia Altuna, Fernandoren guraso izango zirenak.
- 1764: urriak 10. Fernando jaiotze eguna, eta hurrengo egunean bataiatu, Amezketako eliza nagusian.
- 1771: ekainak 27. Fernandok sendotzako sakramentua hartu, Iruñeko gotzain Juan Lorentzo Irigoienek eskutik Amezketan.
- 1771: irailak 21. Maria Josefa Sagastume Goñi jaiotze eguna, gerora Fernando Amezketarraren emazte izango zena.
- 1781: martxoak 12. Fernandoren azken senide propioak jaiotze eguna: Juan Kruz eta Gabriel Ignazio.
- 1781: uztailak 8. Josefa Antonia Altuna hil, Fernandoren ama propioa.
- 1781: abuztuak 27. Alargundu eta handik hilabate eta erdira, bigarren aldiz ezkondu Martin Jose, Fernandoren aita. Emaztea: Maria Ignazia Karrera Eleizondo, Adunakoa.
- 1782: azaroak 3. Juan Ignazio jaiotze eguna, Fernandoren lehenengo anaiordekoa.
- 1788: martxoak 3. Maria Josefa Antonia ahizpaordekoa jaiotze eguna.
- 1790: maiatzak 3. Fernando ezkondu, Maria Josefa Sagastume Goñirekin.
- 1791: abuztuak 1. Jose Ignazio anaiordekoa jaiotze eguna.
- 1796: irailak 24. Juan Ignazio Zabala bertsolaria eta honen anai Frantzisko Antonio atxilotu Bergaran, gauez Bilbora zihoazela, gaizkiletzat jota.
- 1797: urtarrilak 23: Iskanbila galanta, Amezketako gazte batzuek etxeratu nahi ez zutelako: "oihu-irrintzilarien gaua". Alkatea erabat kezkatu. Atxilotuen artean, Juan Ignazio Zabala, Mendikoko bertsolaria.
- 1797: otsailak 27. Juan Ignazio Zabala bertsolaria ezkondu Josefa Antonia Otamendirekin, eta Loidi Saletxen bizitzaren jarraia.

- 1797: martxoak 25. Aralarko meategian, zuzendariak langile asko etxera bidali, negozioa oso apurra zeukatela-eta. Fernandok bertan jarraitu.
- 1797: uztailak 27. Migel Ignazio Galartzak, Galartza Garaikoan bizi zenak, bere buruaz beste egin Lepasoroko parajea. Fernando, alkatearen aurrera deitua, argibideak eman zitzaizkion.
- 1799: urtarrilak 20. San Sebastian egunez, Azpeitiko bertsolari batekin etorria neurtzera joan Fernando. Ustezko arerioa plazan azaldu ez.
- 1799: uztailak 29. Fernandoren azken senidea jaio: Frantzisko Bengoetxea Karrera.
- 1800: uztailak 8. Malloa zaintzeko ardura bere gain hartu Fernandok, baina Irigoeneko Juan Antonio Agirrerri utzi zeregin hori.
- 1801: maiatzak 3. Berrero ere Fernandok bere burua aurkeztu Malloa zaintzeko; beretzat hartu urte hartako zeregina.
- 1801: ekainak 7. Gaintzako herrian izandako lapurretan, Juan Ignazio Zabala bertsolari famatuak parte hartu. Udazkenean espetxeratu. Fernando berriz ere deklarazioa egitera behartu.
- 1801: uda-udazkenean, Billabonako plazan, Txabalategi eta Zabalen arteko norgehiagoka. Epai-mahaian: Aizarnazabalgo sakristaia, Tolosako don Jose Mendizabal apaiza eta Fernando Amezketarra.
- 1802: martxoan. Tolosako plazan, bertsolariak bi-bitara: alde batetik, Fernando eta Zabala amezketarrak; bestetik, Txabalategi eta Altamira.
- 1803: azaroak 1. Fernandok hamar ardi erosi Juan Martin Loizuri, hiru urterako.
- 1806: abenduaren azkenetan. Tolosako espetxean sartu Fernando, Ibarako lurretan bi ardi ebatsi zituela-eta.
- 1807: urtarrilak 5. Maria Josefa emazteak bi seme munduratu, Fernando espetxean zegoelarik: Martin Jose eta Josefa Bautista.
- 1807: urtarrilak 22. Martin Jose seme jaio berria hil.
- 1807: azaroak 30. Hamar ardi itzuli edota beren balioa ordaindu behar Fernandok; baina, espetxean egona zenez, ordaintzerik ez eta urtebeteko luzapena lortu.

- 1808: martxoak 15. Fernandok hirurogei ardi hartu sei hilabeterako, Juan Antonio Berrenarasek utzita.
- 1808: maiatzak 23. Fernandok eta Berrenarasek, sei hilabeterako ez baina, sei urterako egin martxoan sinaturiko akordioa.
- 1809: ekainak 9. Fernandoren aita hil Adunan: Martin Jose Bengoetxea.
- 1810: Amezketan, hildakoei lur ematea elizan egitetik kanposantuan egitera estreinakoz.
- 1810: urriak 25. Fernando abalemaile, Juan Migel Ulaziaren alde.
- 1814: apirilak 22. Fernandoren azken semea jaio: Jose Joakin.
- 1814: azaroak 2. Semerik txikiena hil Fernandori, Jose Joakin, sei hilabete baino ez zituela.
- 1817: uztailak 16. Fernando eta bere familia Errosarioko Kofradiako kide egin.
- 1820: Fernandoren seme Bartolomek hogeita hamar ardi erosi Abaltzisketako apaiz benefiziatu don Martin Agirreri.
- 1821: martxoak 19. Amezketako plazan, don Juan Ignazio Urretabizkaia erretoreak sua piztu, gobernuaren aurkako parodia batekin.
- 1822: abenduak 14. Fernandok letraduaren aurrean onartu 37 peso ordaindu behar zizkiola Adunako Frantzisko Atorrasagastiri, eta emandako hitza ondoko urteetan beteko duela agindu.
- 1823: uztailak 9. Goizeko seietan, Fernandok azken arnasa eman. Kanposantu berrian eman zitzaion lurra.
- 1839: urtarrilak 27. Maria Josefa Sagastume Goñi, Fernandoren alarguna, hil Amezketan.
- 1858: azaroak 12. Bartolome Bengoetxea, Fernandoren semea, Amezketan hil, 66 urterekin; artzaina zen.
- 1875: apirilak 13. Karlos Bengoetxea Sagastume, Fernandoren semea hil, 74 urte betetzeko zorian zegoela.
- 1924: uztailak 13. Fernando hil zeneko mendeurrena urtebeteko atzerapenarekin ospatu.
1925. Gregorio Muxikak argitara eman *Pernando Amezketarra bere ateraldi ta gertaerak* liburua; harrera aparta izan.

1927. Liburu beraren bigarren argitalpena, ahitu egin zelako lehenbiziko edizioa.
- 1951: urriak 5. Donostiako *Club Vasco de Camping* elkarteak, bere lehen urtea ospatzeko, Amezketan omenaldia eskaini Fernando Amezketarrari.
- 1964: irailak 5 eta 6. Fernando jaio zeneko bigarren mendeurrenaren jaiak.
1966. Antonio Zavalak *Fernando Amezketarra bertsolaria* liburua plazaratu Auspoa sailean.
- 1998: maiatzak 26. Iñaki Zarraoak, EITBko zuzendariak, "Fernando Amezketarra" eta "Lazkao Txiki" marrazki bizidunei buruzko argibideak eman behar, Eusko Legebiltzarrean.
- 2014: irailak 6:

Amezketako plazan, Billabonako 1801eko desafioren zaharberritzea: Andoni Egaña (Juan Ignazio Zabala), Garazi Tolosa (zerbitzaria), Bixente Gorostidi (Fernando Amezketarra), Ruben Etxeberria (Jose Mendizabal, Tolosako apaiza), Anjel Mari Peñagarikano (Aizarnazabalgo sakristaua) eta Xabier Euzkitze (Txabalategi).

Aipuak

Artxiboak

AMUA: Amezketako Udal Artxiboa.

ARCV: Archivo de la Real Chancillería de Valladolid.

BUA: Bergarako Udal Artxiboa.

DEAH: Donostiako Elizbarrutiko Artxibo Historikoa.

Euskaltzaindia: Azkue Biblioteka.

GAO: Gipuzkoako Artxibo Orokorra (Archivo General de Gipuzkoa).

Tolosako Udal Artxiboa.

www.parlamentovasco.euskolegebiltzarra.org/eu

Egunkariak eta aldizkariak

Argia.

El Liberal Guipuzcoano

Euskal-Erria: revista bascongada.

Euskalzale.

Gaceta de Madrid.

La Vasconia Revista ilustrada.

La Voz de Guipúzcoa.

Liburuak

AMUNDARAIN, Jesús (1989): "Aduna (Adunaga)". *Boletín de Estudios Históricos sobre San Sebastián*, 23.

ARRUE, Gregorio (1878): *Baserritar jaquintsuaren echecho escola D. Juan Jose Moguel Marquiñaco apaizac Vizcai-eusqueran atera eta D. Gregorio Arruec Guipuzcoacora itzulua*. Tolosa.

ARRUE, Gregorio (datarik gabe): *El Doctor Peru Abarca, Catedrático de la lengua bascongada en la Universidad de Basarte ó Dialogo entre un rustico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*. Obra escrita en dialecto vizcaino.

- no por el Presbitero D. Juan Antonio Moguel y traducida al del Guipuzcoa por D. Gregorio Arrue con algunas variaciones.* [Eskuizkribua. Donostian dago, Koldo Mitxelena Kulturunean.]
- ELÓSEGUI, Jesús (1971): "Iztueta preso en Guipúzcoa y Logroño". In GARMENDIA ARRUEBARRENA, José: *Juan Ignazio Iztueta, dantzarien maisu & miscelánea*. Zaldibia: Iztueta Fundazioa: 199-228.
- ELÓSEGUI, Jesús (1974): *Las minas de cobre de Aralar (1732-1804) Navarra*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- GOROSABEL, Pablo (1899-1901): *Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa: descripción de la provincia y de sus habitantes, exposición de las instituciones, fueros, privilegios, ordenanzas y leyes, reseña del Gobierno civil, eclesiástico y militar, idea de la administración de justicia, etc.* Tolosa: Imprenta Provincial de Guipúzcoa. [Sei liburuki]
- IZTUETA, Juan Ignazio (1824): *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia beren soñu zar, eta itz neurtu edo versoaquin. Baita berac ongui dantzatzeco iracaste edo instruccioac ere*. Donostia: Baroja.
- MANTEROLA, Jose (1878): *Cancionero Vasco*. Donostia: Imprenta Juan Osés.
- MIRANDA RUBIO, Francisco (2004): "El clero de la diócesis de Pamplona entre la revolución liberal y la reacción absolutista (1820-1830)". *Príncipe de Viana*, 231 (enero-abril): 285-320.
- MUXIKA, Gregorio (1925): *Pernando Amezketarra. Bere ateraldi ta gertaerak*. Zarautz: Itxaropena.
- OTERMIN, Jose Maria (2010): *Fernando eta bere garaiko Amezketak*. Amezketako Udala.
- ZAVALA, Antonio (1966): *Pernando Amezketarra bertsolaria*. Tolosa: Auspoa [Auspoa, 54].
- ZAVALA, Antonio (1971): *Pastor Izuela (1780-1837), Ezkioko ta Segurako itxuak*. Tolosa: Auspoa [Auspoa, 106].
- ZAVALA, Antonio (1983): *Mixioetako bertsoak I*. Tolosa: Auspoa [Auspoa, 164].

- ZAVALA, Antonio (1985): *Ezkondu bearreko bertsoak*. Tolosa: Auspoa [Auspoa, 187].
- ZAVALA, Antonio (1992): *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*. Oiartzun: Sendoa [Auspoaren Sail Nagusia, 4].
- ZAVALA, Antonio (1993): *Pedro M. Otaño eta bere ingurua (II)*. Oiartzun: Sendoa [Auspoaren Sail Nagusia, 7].